

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК, ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

MÉMOIRES DE LA SECTION HISTORIQUE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE,

jadis Société Scientifique Ukrainienne à Kiev, vol. XX,

sous la rédaction de M. Hrushevsky, Président de la Section

Sommaire voir verso

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК ЗА РІК 1925

ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ
ТЕПЕР ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

ТОМ XX

під редакцією голови секції
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

SOMMAIRE.

B. Warneke (Odessa), La céramique du village Oussatov près d'Odessa	3
H. Ilinski (Saratov), Les idoles érigées par le grand duc Vladimir	11
A. Nekrassov (Moskou), Les portraits en bas-relief des ducs de Kiev du XI s.	16
V. Loukomski (Leningrad), Une médaille du prince Constantin d'Ostrog	41
V. Chouhaïevsky (Tchernihov), Les dons de Georges-Basil Dounine-Borkovsky	51
M. Slabtchenko (Odessa), L'Ukraine avait-elle sa monnaie propre?	64
V. Peretz, membre de l'Académie (Leningrad), Les documents pour l'histoire de la langue vulgaire en Ukraine	67
S. Chtcheglova (Leningrad), Un écrivain de Kiev du XVII s.	85
A. Hrouchevsky (Kiev), Les „édits“ des hetmans à propos des problèmes agraires au 1650—1660	110
V. Roudniev (Kharkov), L'état financier de l'Ukraine sous Pierre I.	137
M. Horbań (Kharkov), Un document nouveau sur la catastrophe de Tourbań	166
J. Ierofeïev (Kharkov), Les insurgés de Tourbań en exil	168
V. Resanov (Nijyne), T. Chevtchenko et J. Koukharenko	170
E. Timtchenko (Kiev), Les fonctions du nombre dans la langue ukrainienne	173

Передплата р. 1926 на науковий двохмісячник

„УКРАЇНА“

з додатком наукових збірників.

За шість чисел „України“ (в п'яти книгах) з додатком „Наукового Збірника за р. 1925“ шість карбованців, за півроку 3 карб. 50 коп. (передплатники за перше півріччя 1926 р. одержать 4 числа „України“ в трьох книгах, передплатники другого півріччя—дві книги „України“ і „Науковий Збірник“).

За „Україну“ з додатком: „Наукового Збірника за р. 1926“, збірника „Київ та його околиця“ (що вийде з початком 1926 р.) і збірника „Чернігів і північне Лівобережжя“ (що має вийти при кінці 1926 р. (передплата тільки за рік) 12 карб. В окремій продажі ці книги коштуватимуть значно дорожче.

Передплата на р. 1925 за шість чисел (в п'яти книгах) „України“ з додатком „Наукового Збірника за р. 1924“—шість карбованців; за півроку 3 карб. 50 коп.

(Передплатники на перше півріччя 1925 р. одержали 4 числа „України“ і „Науковий Збірник“).

Ціна окремого числа „України“ в продажі 1 карб. 25 коп.; число подвійне 2 карб.

Комплекти „України“ за 1924 рік (чотири числа в трьох книгах) з додатком „Наукового Збірника за р. 1924“ коштують п'ять карбованців.

Передплата приймається в усіх відділах Державного Видавництва України: в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові, Житомирі, Вінниці, Кременчуці, Миколаєві, Херсоні, Первомайську, Зінов'євську (Єлисаветі), Прилуках, Ромнах, Золотоноші, Ізюмі, в Москві, Ленінграді, Ростові, Краснодарі, а також по всіх поштово-телеграфних конторах,—і в Редакції „України“.

Всі матеріяли, книги, обмінні видання для „України“ і збірників треба надсилати на адресу Редакції „України“.

Київ, вул. Короленка, 37, пом. 12-а,
Історична Секція Всеукраїнської Академії Наук.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК. ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
MÉMOIRES DE SECTION HISTORIQUE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE,
jadis Société Scientifique Ukrainienne à Kiev, vol. XX,
sous la redaction de M. Hrushevsky, Président de la Section

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ЗА РІК 1925

ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ
(ТЕПЕР ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК)

Том XX

під редакцією голови секції
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1926

Дозволяється випустити в світ.
Неодм. Секретар Академії Наук **А. Кримський.**

Держтрест „Київ Друк“.
Друк. Ч. 8, вуд. Толст. 5.
Зам. Ч. 289. Тир. 3000.

БОРИС ВАРНЕКЕ.

КЕРАМІКА СЕЛА УСАТОВА ПІД ОДЕСОЮ.

Як не обмежена й не велика була площа, яку було розкопано влітку 1921 р., що надає в великій мірі випадкового характеру знахідкам, склад яких може цілком одмінитися, коли вдасться приєднати ще й ті речі, що досі залишаються під землею, все-ж і за теперішнього св'язо підбору усатівські знахідки справляють цілком певне вражіння й примушують обраховувати вже й тепер явища навряд чи випадкового характеру.

Перебираючи досі вже вивчені й очищені речі, що їх знайдено в Усатові й заведено до інвентаря одеського музею під чч. 861—951, 968—972 та 982—2408 першого відділу, перш за все кидається в вічі, що серед цієї далеко по-над тисячу кількості предметів тільки окремі одиниці є цілком певні *речі*. Такими є, окрім кількох кременів (чч. 941—945, 2360—2362), серед яких єсть і оброблені (ч. 972):

- 1) кам'яна стрілка (ч. 1045);
- 2) шматок статуетки з крапчастими заглибленнями (ч. 1069);
- 3) вага з глини, по трьох краях прикрашена густим крапчастим орнаментом (ч. 1071), що цілком відповідає тим, якими прикрашені маленькі череп'яні статуетки з Бутмиру в Боснії, що також відносяться до стоянок неолітичних (виданим у М. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*. Відень 1898, табл. V. fig. 8, 9, 16, 17);
- 4) кам'яний шліфований молот з великою обломою (ч. 2226), $12 \times 4\frac{1}{2}$ сантиметра (пор. ч. 2070);
- 5) кінець кам'яної сокири (ч. 2250) доброї шліфовки;
- 6) глиняна плитка 8×7 сант. з одного боку з такими-ж витисками, яких багато попадається на денцях усатівського посуду (ч. 2266). Призначення цього досить безформенного предмету зістається загадковим;
- 7) пряслиці (ч. 2230, 2059—2069), призначення їх у господарстві всіляке: дрібні пряслиці Н. Ф. Біляшівський вважає за намисто, що було жіночою прикрасою («Труды 8-го Археологического Съезда въ Москвѣ», т. 3, с. 29). Але за-для цієї мети усатівські занадто прості й негарні своїм кольором і обробкою. Пряслиці, значно більші за усатівські, пристосовувалися для ткацького станка (В. И. Сизовъ, Дьяково городище. Труды Виленскаго 9-го Археологического Съезда, т. 2-й, 1893, с. 263, таблица 26, чч. 2, 12, 19). Пряслиці, відповідні усатівським і по розмірах і по влаштуванню відтулини, мали бути за грузила для рибальських мереж (А. А. Бобринскій, Курганы близь Смѣлы, т. 2-й, 1894 г., с. 15—18), що дуже підходить до усатівської стоянки, вважаючи на близькість її до моря.

Всі інші здобутки усатівських розкопів—уламки глиняного посуду. Слова Шлімана, що черепки для археолога є справжнім „рогом изобилия“ (F. Koerr. *Archeologie*. I, с. 35), цілком стверджуються археологічним матеріалом усатівської стоянки, що складається окрім кісток тварин та черепашок лише з самих черепків глиняного посуду, при чому всі вони являють

собою дуже дрібні уламки, найбільшим виміром яких є 18 сант., і були, згідно з увагами до щоденників під час розкопів, розкладені так, що поряд або навіть поблизу не траплялися уламки з посуду однакового матеріалу, кольору й обробки. Це виключає здогад, що посуд, залишений його споживачами цілим, розсипався на уламки під вагою землі, як це буває з більшістю посуду, що знаходять, наприклад, в могилах. Це справляє таке враження, ніби хтось, невідомо за для якої мети, навмисне посипав площадку зокола принесеними черепками посуду.

Повна відсутність всяких ознак на близькості від розкопаної площі слідів похорону примушує всю сукупність знайдених досі речей відносити до розряду так званих «кухонних останків», що набудуть більш виразного характеру лише після того, як зоологи розберуть знайдені кістки тварин. Тим часом доводиться підкреслити встановлену поданим вище порівнянням речей малу кількість навіть простішого знаряддя оборони та виробництва. І якщо без них міг обходитись мешканець площадки, то цю особливість його побуту слід не спускати з ока, коли після ширших розкопів повстане питання про характер та призначення усатівської стоянки та про побут і культурний рівень її мешканців.

Переходячи після цих загальних уваг до розгляду уламків посуду, перш за все треба зазначити, що більшість його визначається тонкістю своїх стінок: тільки де-який посуд з грубої сірої глини (ч.ч. 2280, 2389, 2398, 2399) має стінки товщиною 1 см., всі інші значно тонші: особливо див. ч. 2242. По засобах своєї обробки й прикрас усатівський посуд розпадається на де кілька розрядів, визначаючись перш за все різною якістю свого випалу: поряд з чудово випаленим посудом (напр. чч. 1029, 1017, 1032, 985, 989, 1031, 988, 1009, 1004, 986, 992, 991, 996, 1040, 987, 942, 1024, 1019, 1002, 2264, 2262, 2249, 2180, 2187, 2194, 2199, 2144, 2154, 2160, 2163, 2117, 2122, 2124, 2127, 2231, 2236, 2238, 2239, 2240, 1065, 1073, 1079, 1086, 1087, 1088, 1091, 1092, 1095, 1099, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2010, 2012, 2013, 2014, 2016, 2019, 2020, 2021, 2030, 2071, 2073, 2077, 2078, 2082, 2083, 2088, 2091, 2098—2101, 2120, 2123, 2124, 2127, 2130, 2136—2140, 2142, 2187, 2194, 2247, 2249, 2254, 2277, 2389, 2390, 2391, 2396, 2364, 2365, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2379, 2290, 2293, 2295, 2300, 2313, 2318) попадається чимало посуду й дуже погано випаленого, що дуже часто залежить від хемічного складу глини, яка дуже зле часом піддавалася випалові (чч. 1035, 1028, 990, 998, 1026, 1046, 993, 2270, 2267, 2268, 2269, 2265, 2221, 2181, 2196, 2200, 2232, 1036, 1037, 1045, 1139, 1027, 997, 1048, 1038, 1023, 984, 1022, 1008, 1034, 1043, 1044, 1003, 1018, 1010, 998, 1042, 1031, 2017, 2018, 2031, 2075, 2076, 2089, 2097, 2102, 2103, 2117, 2121, 2132, 2166, 2186, 2196, 2238 і т. д.). При цьому цілком підтвердилося спостереження В. А. Городцова (Труды XI Арх. Съезда въ Кіевѣ, т. I, стор. 614), що «плохо обожженные сосуды очень трудно склеиваются столярнымъ клеемъ»: до них майже не приставали досить добре проклеєні інвентарні ярлички.

Дуже різноманітний колір усатівського посуду: його зроблено з усіх майже кольорів глини, від чорної аж до ясножовтої з молочно-білявим переливом, при чому на темному посуді не завжди можна одрізнити первісне темне фарбування від пізнішого потемнення від уживання сажі, болота і т. и., при чому, коли черепки одмивали від болота і піску, що густим шаром поприлипав до них, при сильному вживанні не тільки хемічних реактивів, але й мильної води, первісна фарба посуду не була захищена від натуральних змін, що й позбавило можливості точно визначити його первісний колір.

Окремий відділ складає досить численний посуд, зверхня й внутрішня стінка якого уявляє гостро розмежоване пофарбування, як це видно з такої таблиці:

Ч. ч. за інвент.	Колір посуду зверху	Колір посуду з середини	Ч. ч. за інвент.	Колір посуду зверху	Колір посуду з середини
1082	сірий	червонуватий	2105	сірий	рудуватий
1083			2106		
1084	сірий	кавовий	2107	сірий	рудуватий
1085	сірий	темносірий	2108		
1089	ясносірий	жовтий	2113	темносірий	червоний
1090			2145	чорний	рудуватий
1093	сірий	жовтий	2147	сірий	червоний
1094	темносірий	жовтий	2157	сірий	червоний
1098	жовтий	темносірий	2158		
2009	жовтий	чорний	2169	чорний	червоний
2014	чорний	червонуватий	2172	сірий	червоний
2034	рудуватий	сірий	2193	темносірий	червоний
	(цинамоновий)		2199	червоний	сірий
2038	сірий	жовтий	2200	сірий	червоний
2043			2202		
2050	темносірий	жовтий	2207	чорний	червонуватий
2057	сірий	жовтий	2212	сірий	червоний
2077	темносірий	жовтий	2218	сірий	червоний
2079	темносірий	ясножовтий	2219		
2081	темносірий	червоний	2220	чорний	червоний
2083	темножовтий	сірий	2221	сірий	червоний
2084	сірий	червоний	2223	чорний	червоний
2089			2227		
2090	темносірий	рудуватий	2253	темносірий	червоний
2091			рудуватий	2267	сірий
2092	рудуватий	сірий	2268		
2093	сірий	червоний	2269	сірий	червоний
2094			2282		
2095	темносірий	рудуватий	2283	чорний	червоний
2096			рудуватий		
2104	сірий	рудуватий	2285		

Н. Ф. Біляшівський (Труды VIII Арх. Съѣзда въ Москвѣ, т. III, с. 22) в червоній стінці посуду вбачає слід звичайного випадку, але це міркування потребує перевірки шляхом досвідів, трудність яких полягає в тому, що необхідно спорудити піч саме такого улаштування й такої ступені нагрівання, які дійсно були при виробі цього посуду.

Присутність як-раз на внутрішніх стінках багатьох посудин слідів шкряботиння й пружків можна з'ясувати тим, що первісні ганчарі спершу плели кошик з тонких лозин такої форми, яку бажали надати посудині. Потім на цей кошик намазувалося глину, а коли вона висихала, кошик спалювали (див. Ch. Achelis, Moderne Völkerkunde. Stuttgart 1896; Е. Тейлор, Антропология. 1924, «Мысль», с. 207; Н. М. Бекаревич, Труды Ярославского Областного Съѣзда М. 1902, с. 126), Спроби такого встановлення ганчарного виробництва описує В. А. Городцов у статті: К выяснению древнейших технических приемов гончарного дела, Казанский Музейный Вестник. 1922, № 2, с. 179—187.

Але інші дослідники заперечують такий справді досить безглуздий засіб і думають, що ці лінії виникли із згладжування внутрішнього боку посудини комком зм'ятої трави. (О. Клеръ и К. Фаддѣевъ, Гончарное производство доисторического человека. Материалы по археологии восточныхъ губерній, т. II, М. 1896, с. 2).

Величезна більшість уламків дуже незначна розміром і дає виміри вдовж та вшир від 8 до 3 сант., але попадаються уламки й до 13, а іноді навіть і до 18 см.

При цьому треба брати до уваги, що окремі уламки, як наприклад:

ч. 2089	10×10	2191	11×8	2267	13×4
„ 2090	11×10	2207	9×8	2268	13×11
„ 2093	6×5	2208	9×9	2269	13×9
„ 2094	10×8	2217	10×16	2273	14×9
„ 2095	6×8	2228	11×9		
„ 2190	8×7	2241	11×9		

при порівнюючи значнім своїм розмірі не виявляють ніякого викруглення, що найбільше кидається в вічі при порівнянні з ч. 2240 (10×8), в якому помітно дуже великий закрут. Це примушує гадати, що об'єм посуду, частинами якого є ці уламки, був дуже великий, тому що тільки при великому радіусі могла залишитись така дуга, що майже зовсім зливається з прямою лінією. Особливо ясно це при збиранні уламків чч. 2089—2095, що кольором та матеріалом своїм безумовно склали частини одної й тої-ж посудини. Уламки посуду чч. 1029, 1005, 1008, 1014, 1016, 1049, 2175, 2261 виявляють кожний по де-кілька старанно зроблених дірок, розкладених сіткою по всій поверхні посудини. Розкладом і об'ємом дірок ці черепки близько нагадують звичайний друшляк—посуд, призначений для виробу сиру (див. напр. шклянку в київській збірці Б. І. і В. І. Ханенка: Древности Приднѣпровья, вып. I, Київ, 1889, с. 11, № 6 табл. V). Однак В. А. Городцов (Труды XI Арх. Съѣзда въ Кіевѣ, т. I, с. 530) залишає під запитанням призначення такої посудини з дірками наскрізь. Сатвити їх в зв'язок з приготуванням сиру він не одважується тому, що знайшовши багато такого посуду серед неолітичного шару села Городка, Спаського повіту, Рязанської губ., він в Окських неолітичних стоянках не знайшов ніяких ознак скотарства (Арх. Изв. и Зам. 1899 № 6—7, с. 191).

Різно одрізняються од цих черепків просвердленого посуду черепки з значно ширшими дірками: такі уламки чч. 2300, 2336, 2394, 2403. До них видно можна прикласти те пояснення, яке давав Н. Ф. Біляшівський для посуду з такими саме дірками на VIII московському археологічному з'їзді в доповіді: «Слѣды пребывания первобытнаго челоуѣка близъ Кіева» (Труды Съѣзда, т. III, табл. IV, № 18), вбачаючи в цих дірках прилад, щоб носити посудину на мотузку: і дійсно, крізь таку дірку мотузку можна пропустити легко, тоді як у посуді першої групи дірки такі вузькі, що крізь них можна було-б протягти лише таку тоненьку нитку, яка вряд чи витримала-б вагу посудини. Своїми орнаментами усатівська кераміка являє дві цілком різні одніні. Перший відділ становить розмальований посуд, що різко відрізняється від решти вартістю випалу, дуже рівного, й тонкістю самої глини. Це чч. 999, 1001, 983, 985, 1019, 1024, 1013, 991, 997, 1051, 1052, 1056, 1057, 1058, 1059, 1060, 1061, 1064, 2012, 2040, 2216, 2329, 2330, 2393. Розпис зроблено на ясножовтому або рудуватому фоні чорною чи червоною фарбою, що не визначається особливою тривалістю, так що під час вмивання вона іноді під руками пропадала майже зовсім, і таким чином невеличкі її сліди можна в окремих випадках одрізнати лише при дуже доброму освітленні, що дає змогу припускати, що на де-котрих посудинах спершу був такий самий розпис. Колір посуду й фігурний склад орнаменту на цих розписних посудинах не виявляє подібності до посуду з розкопів проф. Е. Р. фон-Штерна в Петренах, Бесарабської губ. (вид. в «Трудахъ XIII Археол. Съѣзда въ Екатеринославѣ, т. I, табл. I—IV—VI—XII»). Перш за все серед усатівського посуду немає зовсім таких гарних зеленкуватих переливів, на які багатий петренський посуд (табл. VIII, № 5, 8, 9,

10, XI, № 7). Велика більшість цих уламків, як видно з напрямів викруглення, розмальована була зверху. ч. 1060 було розмальовано з обох боків, а чч. 1054, 1063 і 1055 тільки з внутрішнього. При невеличкому їх об'ємові ризиковано підводити й їх під рубрику тих гладеньких зверху, зате красно зсередини розписаних чаш, за якими Е. Р. фон-Штерн визнавав одне лиш декоративне призначення (див. с. 116, окр. відбитка табл. VI № 10, 11; XII № 10 і т. и.). В самому складі рисунку, який зводиться переважно до кутів, утворених ріжними сполученнями рівнобіжних ліній неоднакової ширини й натиску, зовсім немає тих малюнків тварин (т. VIII № 2, 3; IX № 5, 7, 8, 9) і навіть людини (табл. IX № 6; X № 3), що ними цінний петренський посуд. Необхідно мати на увазі, що за спостереженнями проф. Е. Р. фон-Штерна (Доисторическая греческая культура на Югѣ Россіи, Труды XIII Арх. Съѣзда въ Екатеринославѣ т. I, с. 48 отдѣльного оттиска), «расписная керамика на Югѣ Россіи прекращается съ окончаніемъ каменнаго вѣка и не существуетъ уже въ бронзовомъ». В той же час Л. Нідерле (Доисторическая археологія Европы, пер. Ф. К. Волнова, СПб. 1898, с. 167) запевняє, що з'являється вона лише в самому кінці неоліту, при чому до складу її завжди входить спіраль. На великій більшості усатівських розписних уламків видно часткові уривки тої-ж самої спіралі.

На саму техніку розпису усатівського посуду цілком поширюються ті влучні спостереження, що зробив проф. Е. П. фон-Штерн до 1 й 2 групи петренського посуду (с. 14 показаного твору). Над розмальованим посудом незмірно переважає рельєфний. До цього відділу входять чч. 1018, 1017, 1015, 988, 1031, 1026, 1023, 1042, 993, 1002, 1035, 986, 1003, 992, 1044, 1009, 1043, 1040, 1012, 1024, 1094, 1095, 994, 1667, 1068, 2031, 1096, 2021, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2042, 2047, 2048, 2054, 2056, 2057, 2079, 2083, 2084, 2085, 2086, 2088, 2092, 2119, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2133, 2141, 2142, 2143, 2146, 2147, 2148, 2149, 2155, 2156, 2159, 2171, 2174, 2176, 2178, 2182, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2205, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2217, 2218, 2219, 2223, 2224, 2225, 2227, 2229, 2231, 2242, 2245, 2246, 2247, 2253, 2255, 2256, 2257, 2259, 2263, 2265, 2278, 2286, 2287, 2288, 2359.

Всі рельєфні розводи на усатівськiм посуді розкладено по прямих лініях, найчастіше рівнобіжними кінцям, посудини, тому вони підходять до рубрики т. зв. (Schnurkeramik) шнурової кераміки, зразків Bandkeramik досі ще не знайдено (див. S. Dechelette, Manuel d'Archéologie, т. I. Париж 1912, с. 548). Для більш точного означення форм і утворення усатівських рельєфних розводів зручніше за все зіставити їх з тими одніами, які встановив заслужений знавець руської доісторичної старовини В. А. Городцов у своїй надзвичайно докладній праці «Русская доисторическая керамика» (Труды XI Археологического Съѣзда въ Києвъ 1898 г., т. I, с. 577—672). Величезна більшість усатівських розводів належить до звичайних прикрас первісного посуду, що здобувається розкопами неолітичних стоянок Росії, як це видно з таких прикладів:

ч. за інвентар.	Таблиця і ч. у В. А. Городцова	Означення за В. А. Городцовим
1012	X 10	вірвовчастий-серповидний
1043	XI 4	сітчастий-перевитий
1040		
986		
992	X 11	псевдо-зубчастий

ч. за інвентар.	Таблиця і ч. у В. А. Городцова	Означення за В. А. Городцовим
1002	XI 8	ямковий
1035	XII 4	лапчастий
1015	XI 19	тканий
верх	під ним	
994	X 5	
1031	XIII 7	защипаний
998		
984		
1005	X 1	вузликавий
1023	XI 19	плетений-тканий
998	XI 6	крапчастий
1003	XI 10	прямолинійний
1067	XIII 8	бугорчатий
1044	XII 8	нігтевий
1095		

особливо часто зустрічаються мотузкові розводи (чч. 1018, 993, 2242, 2245, 2246, 2247, 2260, 2182, 2036, 2143, 2149, 2119, 2083, 2088, 2044, 2057, 2079, 2289, 2290, 2291, 2293, 2295, 2297, 2308, 2389, 2391, 2395, 2401, 2331, 2332, 2335, 2356, 2382, 2383, 2350, 2354, 2358, 2356). На уламках чч. 2291, 2308 ці розводи розміщено в два ряди. На ч. 2302 по краю одбито защипаний розвід, а по виламу йде мотузковий. Уламок ч. 2351 увесь до центру покрито смугами мотузкових розводів, розкладених просто-вісно одна на одній.

Друге місце по кількості займають ті розводи, яким В. А. Городцов засвоїв назву «точених» (крапчастих). Вони попадаються на уламках чч. 998, 2042, 2224, 2229, 2292. Уламок ч. 2295 уявляє красиве сполучення мотузкового й крапчастого розводів. Ухили від зіставлених вище типів в класифікації В. А. Городцова, якщо де й спостерігаються в дрібниціях, то можуть залежати од не зовсім вдатного їх відтворення на таблицях, прикладених до цієї розвідки. Але серед усатівських переважає ще одна odmіна рельєфного розводу, що попадається на посуді чч. 993, 1018, 1035, 1015, 1042, 1088, 2217, 2218, 2265, 2223, 2225, 2246, 2248, 2237, 2244, 2245, 2259, 2263, 2287, 1096, 2142, 2146, 2150, 2151, 2152, 2153, 2155, 2182, 2177, 2183, 2194, 2201, 2203, 2173, 2176, 2216, 2212, 2294, 2304, 2305, 2317, 2323, 2324, 2398, 2399, 2309, 2341, 2315, 2327, 2328, 2336, 2333, 2335, 2340, 2342, 2347, 2348, 2404. В. А. Городцов не зазначає такого розводу—нема його і в відомих публікаціях других розкопів: Е. Р. фон-Штерна, В. В. Хвойка, А. А. Бобринського (Курганы близь м. Смѣлы), в альбомі рисунків з «Отчетовъ Археологической Комиссии», в «Древностяхъ Приднѣпровья изъ собранія Б. И. и В. И. Ханенко» і т. и. Нема його також і на таблицях до розвідки М. Hoernes'a, Urgeschichte der Kunst. Тільки щось близьке до нього почасті вдалося найти в знаменитому виданні: S. h. Píř Starozítности zeme řeske, Dil III srazek I, w Praze 1909, табл. 25, чч. 18, 20, де видано: Nalezý ze stareho hrodíste habického.

Переважаючи над усіма іншими розводами на усатівській посуді розвод цей виявляє надзвичайну гнучкість своїх odmін: то він є цілком закінчене коло (ч. 2177), то вид нього відбито на посудині лише одну половину,

повернуту своїм дуговим закрутом то праворуч (ч. 2183), то ліворуч (чч. 2184, 2203), при чому ця половинчата форма розводу незмірно переважає. На ч. 2203 і інших відбито дуже великі його форми, тоді як на чч. 2173, 2146, 2213, 2223, 2398, 2306 навпаки йдуть надзвичайно дрібні розводи того-ж зформування. Чч. 2176, 2211, 2212, 2227 визначаються тим, що окремі пів-круги поставлені на порівнюючи більшому віддаленні один від одного. Попадається цей взірець на посудині, з глини самих ріжноріжних кольорів: ч. 2150 сірої глини, ч. 2151—червонуватої, чч. 2152, 2153 й 2155—темно-сірої й т. п. Так само не однакоє його положення на площині посуду: найчастіше він знаходиться вгорі на шийці посудини (чч. 2124, 2182), але на чч. 2201 й 2183 його вміщено на самому плічку посудини, а на ч. 2263 відбито на боці зверху самого краю посуду. На чч. 2109 і 2312 його відбито на ручці посуду в простовисному напрямі. Найбільше він один стає за взірцеву прикрасу посуду, але іноді зустрічається в химеристому сполученні з іншими видами рельєфних розводів. Так, на ч. 2182 під ним ідуть два ряди мотузкових розводів, хоча уламок невеликий (5×5 см.) на ч. 2201 між ним і мотузковим розводом іде гладенька смуга в 3 см., на ч. 2218 під ним на 5 см. іде зашипний орнамент; на ч. 2124 він повторюється двома смугами на віддаленні 7 см. одна від одної, на чч. 2244 та 2245, 2314 під ним відбито ще мотузковий розвід, по якому для тонкоти стінок цієї посудини й пройшла сама лінія виламу, так що поверхово оглядаючи можна навіть і не примітити слідів цього розводу. З огляду на невеликий розмір наших черепків можна гадати, що черепок, де розмір тепер видно лише один цей розвід, спершу був прикрашений або де-кількама його рядами, або-ж ним одним, але в сполученні з іншими формами рельєфних розводів. На посуді ч. 2404 його дуже погано відбито, так що тільки на 2 та 5-й його петлях можна більш-менш точно розпізнати його природу. Також і на ч. 2141 та 2124 від не досить щільного вдавлення він переходить до форми, майже однакої з нігтевим розводом, якого ясно видно, напр., на ч. 1094. З усіх поданих у розвідці В. А. Городцова відмін рельєфних розводів більше за всіх наближається до нього змальований на т. X ч. 10 «серповидний», при чому В. А. Городцов вважає його за зформування шляхом переплетеного мотузка, але спроби в цьому напрямі примушують ставитись непевно щодо можливости зробити в'д накладання його такий відбиток. Тому діячі одеського музею схиляються більше до думки В. І. Крокоса, що цей розвід, який безсумнівно відноситься до семейства «печатних», утворено від ріжних засобів накладування черепашки *Cardium Edule*—«серденька»,—в залежності від її розмірів, способу повороту й його напрямку можна мати всі показані вище одміни цього розводу. На де-якому посуді орнамент ледве намічений, напр., на плечикові посуду ч. 2128 мотузковий розвод починається посеред фрагмента, весь лівий бік якого залишився гладеньким. Це стверджує техніку накладання, при якій мотузок подекуди не пристав щільно й тому не відбився. Це спостереження особливо поширяться на ту одміну посуду, яку В. А. Городцов відносить до семейства печатних (див. Труды XI Арх. Съѣзда въ Києвъ, т. I, с. 620).

Мотузковий орнамент іноді робив посуд таким тонким, що лінія його виламу прямо сходиться з розводом (див. чч. 2119, 2244, 2245, 2247). Серед усатівського рельєфного посуду зовсім нема найбільш високих по художності задуму й виконання розводів з чіткими, певно зробленими лініями, що їх дають стоянки з більш розвиненим інвентарем, як, напр., посуд з Корунки Елени в Чехії (див. Л. Нідерле, с. 321, рис. 225). В усатівських майстрів знаряддя для орнаменту ніби завжди сковзує, й тому рідко їм удається розпланувати розвід в цілком витриманому порядку. Особливо цікаве сполучення розводів на невеличкому уламкові (4×4) дуже добре випа-

леної ясно-рудуватої глини: під прямим кутом йдуть два мотузкових розводи, перетинаючи один одного, рівнобіжно простовісному відбито ще черепашковий з дуже дрібних петель, з яких одна лежить під другою. Це сполучення дуже чітко виконаних розводів вельми вдатне. Надзвичайно цікавий уламок ч. 2320, на якому в одміну од усіх інших уламків з рельєфними розводами, що виявляють певну систему в своєму розплануванні, вміщені без якого-будь порядку відбитки самих розмаїтих розводів, які справляють таке вражіння, ніби на ньому хтось пробував різні витиски. Оскільки можна судити з форми черепків, і на усатівську кераміку поширюється спостереження В. В. Хвойка над посудом Трипільської культури: «рельєфний орнамент завжди заповнює верхню половину сосуда і нікогда не розпространяється на нижню» (В. В. Хвойко. Древніе обитатели Ср. Придніпровья, Київ, 1913 г., с. 16).

За приблизним підрахунком розписний посуд складає одну десяту всіх черепків, чотири десятих—черепки з розводами рельєфними, а п'ять десятих падає на долю гладеньких черепків, до яких треба відносити й частини денечь посуду з відбитками (пор. денце з Петрен в розвідці Е. Р. фон-Штерна, табл. VII, № 10) сітчатки, які мають відношення до розводів, а утворилися від того, що старий посуд було поставлено на нерівному місці. Такі числові взаємини розписної кераміки до рельєфної є дуже характерними для усатівських знахідок; ці взаємини цілком протилежні тому, що уявляє з себе інвентар, наприклад, петренських знахідок, де рельєфний посуд зустрічаємо лише як виняток, так що на тисячу черепків припадає, можливо, тільки один з рельєфним розводом, при цілковитій перевазі розмальованого посуду (див. Э. Р. фон-Штернъ, Труды XIII Съѣзда, т. I, с. 13, окрема відбитка). Навпаки, в Трипільській культурі посуд з розмальованими розводами трапляється лише як рідкий виняток (див. В. В. Хвойко, Каменний вѣкъ Средняго Придніпровья, Труды XI Съѣзда въ Киевѣ, т. I, с. 802). І по-за Росією іноді знаходили одночасно рельєфний посуд разом з розмальованим, напр., у Афідні, в Півн. Аттіці, де представлено одну з найхарактерніших культур кам'яного віку стародавньої Греції. Взаємовідношення цих двох посудів сам Відде поясняє так: рельєфний посуд уявляє з себе вироби селян, які задовольнялися грубим посудом предків, в той час як панство вже встигло перейти до більш майстерного розмальованого посуду (Athen Mitt. XXI, 1898, с. 408).

Розв'язуючи це дуже загадкове питання, слід, окрім всього іншого, брати на увагу ще й те, що глина рельєфного посуду в більшості іншого складу, ніж розмальованого: в ній значно більше домішано піску та перемелених черепашок, і вона, як кажуть ганчарі-практики, далеко гірше перероблена на борошно. Тому можна гадати, що цей посуд з розмальованими узорами було привезено, тим більше, що появу його серед знахідок Трипільської культури В. В. Хвойко поясняв, якщо не прямо привозом, то наслідуванням привозним речам (див. Труды XI Арх. Съѣзда въ Киевѣ, т. I, с. 802).

Проф. Г. ІЛЬІНСЬКИЙ.

ДО КРИТИКИ КАНОНУ «ВОЛОДИМИРОВИХ БОГІВ».

До найбільш важких в мітологічному та лінгвістичному відношенні ієрогліфів, що ще й досі чекають свого розв'язання, належить бог С и м а р ь г л, якого названо на п'ятому місці в славнозвісному спискові тих богів, що їм за «Повѣстью временныхъ лѣтъ» Володимир поставив ідоли «внѣ двора теремнаго»; і його ім'я, таке дивне для слов'янського вуха, і суть його мітологічної ролі на сцені слов'янського Олімпу—все ще лишаються загадковими, хоч в науці ніколи не бракувало спроб з'ясувати те й друге.

Так, ще в 1841 р. Прейс (Ж. М. Н. пр. ХХІХ, 4,37 sq. 41 sq.), поділяючи, як і пізніші російські книжники (див. нижче) С и м а р ь г л а на два окремих імення Рьгла й Сима, шукав джерела обох в цитаті з IV кн. царств (XIV, 30): *Kai oi andres Xroth epoihsan, tyn 'Eryel, kai oi andres Asimath epoihsan tyn Asimath.*

Перше підкреслене асирійське божество, на думку Прейса, ховається крім того в другій частині імені *Σαυεργετ*—в напису босфорської цариці Комосарії: «*Καμοσαριη... ανεθηχε ισχυρω δειω Σαυεργετ και 'Ασταρα*». Правдоподібно, через посередництво іранців, 'Eryel перейшло до слов'ян, де воно на їх мові перетворилося в Рьгл. Тим-же шляхом до слов'ян попало й *Asimath* Сим.

Хоч це розв'язання питання було зустрінuto прихильно багатьма вченими, між ними Афанасьєвим, що вказав в своїх «Поэтическихъ Возрѣніяхъ» (II, 266) на форми єврейської біблії *Nargel* і *Asima*; Крек'ом, в першому виданні його *Einleitung in die slav. Literaturgesch.* (Graz 1874), і навіть в самий останній час *Mansikk'o*ю, *Die Religion der Ostslaven*, I, 395 ст., але його непереможні труднощі не заховався ще від проникливого Ягича (ASPh V, 6). Славнозвісний вчений перш за все вказав на те, що в наведеній цитаті з біблії назви божеств слідуєть в порядку протилежному тому, котрий ми знаходимо в тих слов'янських нащадках, що, як гадають, походять від них; по-друге, в грецькому тексті обидва імення жіночого роду, а в слов'янському С и м а р ь г л—чоловічого; нарешті, по-третє, злучник і між обома частинами загадкового слова ясно вказує на те, що складач і найдавніший переписувач «Повѣсти временныхъ лѣтъ» під цим іменем розумів одну особу.

Але не лише Ягич,—але й Гедеонон (Варяги и Русь, 47) скептично поставився до спостережень Прейса. Сам-же він воліє наближати цікаве для нас ім'я до назви давнє-єгипетського божества *Σερ-Ήρακλῆς*. До цієї здогадки виявив згоду пристати й Јагіц (L. c.), але з застереженням, що такого роду комбінація потребує більш точного підтвердження, саме у вказівці на посередню ланку між традиціями греко-єгипетської давнини й текстом, що возходить до X—XI вв. по Р. Х.. А для тих, хто складні елементи Володимирового божеського канону хотів-би вивести з південно-слов'янських оригіналів, буде цікаво довідатися, що *Ήρακλῆς* належав в Македонії до головних божеств і що там заховався навіть надписи з пресвятого *Ήρακλεῖ μεγῆδτω*.

Як відомо, у Фракії та Македонії було батато міст з іменням *Heraclea*, між иншим і *Ἡρακλεία σιτυική*.

Висновки Гедеонова й Ягича, очевидно, визнали за переконуючі *Krek* (в 2-му виданні свого *Einleitung* 406) і *Máchal* (*Nakres* 35, *Vàjeslova* 151), але поміж новіших вчених вони рідко зустрічають співчуття. Навіть ще більш,—де-які мітологи згубили віру в Симарьгла, як самостійне слов'янське божество. Це треба сказати перш за все про *Leger* (*La Mythologie slave*, 122.—Славянская мифология, 105), який очевидно мало вірить у власну здогадку, що Симарьгл є не що инше, як епітет якогось семиголого полабського божества, чи його ідола, що з'явився на Русь в перекрученому вигляді тим-же шляхом, як і Сварожич. Ще більш рішуче скинув Симарьгла з його божественного п'єдесталу *Погодін* (Лингв. и ист. зам.): він гадає, що Симарьгл попав в боги по непорозумінню,—він є не що инше, як наведення грецького напису *Σῆμα ῥήγυλλου*, що вирізано на надгробку Корсунського князя, забитого варягами. Можливо, під впливом цієї дотепної здогадки, дуже здержливо говорять про походження і мітологічне значіння нашого божества *Грушевський* (Кіев. Русь, I, 397 sq.) і *Кагаров* (Религ. древ. слав., 30). Як і *Погодін*, і *Корш* (Пошана, 53) підозріває чужоземне походження Симарьгла, але жадних ґрунтовних доказів на користь своєї думки не наводять.

Повну розгубленість в обміркуванні проблеми виявив *Niederle* в своїй капітальній праці «*Život starych slovanů*», II, 1-е вид. 1916, 2 вид. 1924, str. 124». «Ми не знаємо про них (себ-то про Сима та Рьгла) нічого, та й імення їх цілком безглузді. Мало цього,—ми не знаємо навіть напевно, чи треба з'єднувати ці імення разом, як у літопису, чи їх треба розділяти на два й читати Сим-Рьгл. Рівночасно я не думаю, щоб вдалося знайти вповні переконуюче пояснення, що саме лежить в основі цього очевидного перекручення (*zkomolenina*). Одно лише певно, що це не слов'янські імення, і що в Сими й Рьглі (або в Симарьглі) ми маємо перед собою чужоземну, найшвидше греко-східну фігуру,—якої культ, так само як і культ *Хорса*, перейшов у Київ до X в., або що це взагалі штучна поповсана літературна форма, за якою даремно шукати якоесь руське божество. Коли це так, то Симарьгл, або Сим і Рьгл не мають жадного відношення до слов'яно-руської мітології. Не виключається, проте, можливість, що ще до охрещення Руси в Київ перейшло якоесь чужоземне божество, якому належало це поповсане ім'я і якому *Володимир* поставив ідола. В кожному разі, і фігура цього божества, і його значіння цілком загадкові».

Ці міркування зустріли різку одсіч з боку *Brückner'a* (*Mitologja Polska*, 42). «Не думаю, каже він, захищати *Нестора*; він знав, що писав, і не потрібував ні жадних літературних прикрас, ні привозного краму, що взагалі не є властивим первісній мітології, хоча гіпотези такого роду постійно виникають; адже-ж тлумачив *Ягич* подібність руського *Сварожича* до задрського тим, що задрські слов'яни завезли його разом з иншим крамом у Великий Новгород, і цим морським шляхом *Сварожич* з *Радгошу* попав до Києва і на Русь,—висновок остільки дивовижний, що навіть легковірний *Niederle* не наважився приєднатися до нього».

Замість цього «дивовижного» міркування *Brückner* пропонує нове, яке самозакоханий автор вважає за верх науковости, але яке в дійсності своєю сміливістю далеко перевищує перше. А саме, йдучи за прикладом давне-руських книжників, які в розпалі боротьби з рештками поганства коло своєї «простой чадь», з єдиного літописного бога Симарьгла зробили два ріжних божества—*Сима* (resp. *Съма*) і *Рьгла* (див. вище), і *Brückner*, всупереч усім правилам критики і не дивлячись на обережний приклад *Niederle*, сміливо розподіляє Симарьгла на два божества: на *Съма*, можливо того-ж, що

ховається в особистих іменнях Сѣмо-вит і Сѣмо-мысл, від слова сѣмья (порів. також літ. *šeimas*) і на Ргелъ, пам'ять про якого ніби-то досі живе в топографічній назві Rgielsko над озером тої-ж назви в Гнезненській архієпископії; під 1153 р. записано також Erglzk, під 1122 р. Ergilzko, під 1392 р. Rigielsko; є ще Rgielew в Кольському повіті. Всі ці слова на його думку походять від пня гъг «рожь» і, отже, Ргел найшвидше може означати «бога хліба», «бога врожая».

Безперечно, коли-б Brückner прикладав до власних гіпотез хоч-би половину того суворого критицизму, який він так любить виявляти при обміркованні теорій інших,—то, звичайно, він перший висміяв би винайдені ним богів. Бо коли навіть визнати, що наведені великопольські назви дійсно ведуть свою назву від «ржи»,—що є ще великим питанням,—то й тоді лишається неясним, чому ми мусимо в цих назвах вчитувати обов'язково ім'я бога? І чи не простіше в тисячу разів було-б припустити, що вказані місцевості тому дістали свою назву, що в них переховували жито, «рожь»? Ну, дійсно ж фантазії Brückner'а цілком не кращі «диких» етимологій, з яких він сам так часто глузує в своїх численних статтях!

При таких обставинах зрозуміло, що комбінації Brückner'а не могли зробити іншого вражіння, як цілковито негативне, навіть на Ягича. В своїй статті «Zur slavischen Mythologie» (ASPh XXXVII, 504 sq.), що була написана з приводу його «Mitologja słowianska», він справедливо вказує, що до одного х, вони, по суті, додають лише кілька нових. Зокрема, коли навіть припустити, що місцева назва Rgielsko, Rgilewsko, Rgylewo—не чужо-земного походження,—що для Ягича ще є великим питанням, то все-ж їх переконуюча сила мінімальна, поки вокалізм пня (z) цих слів не погоджений з таким-же вокалізмом давне-руського Ръгл(ь). Що-ж до наближення Сима до корня сѣм (koim), то Ягич вважає його лише можливим, але не правдоподібним.

Таким робом, усі спроби розтлумачити загадкове слово скільки-небудь раціонально—треба визнати—не досягли своєї мети. З другого боку, коли ми прочитаємо славнозвісне оповідання Початкового літопису, як Володимир «постави кумири на холмѣ, вѣнѣ двора теремнаго: Перуна древяна, а главу его серебряну, а усѣ златѣ, и Хърса и Дажьбога и Стрибога и Симарьгла (Іп. літопис, в Радз. та Акад. Семарьгла, в Соф. Новг.—Сѣмаргла, в Лавр. Симарьгла) и Мокошь» (Шахматов, Пов. врем. лѣт. I. 95) без передвзятої думки, що він буквально також вимовлявся і в протографі «Повѣсти»,—то наша увага буде, безперечно, дуже вражена тим фактом, що між переліченими богами нема такого величезного мітологічного персонажа, як Сварог. Що руським слов'янам цей бог був добре знайомий, це доводить не лише відоме місце в слов'янському перекладі хроніки Іоана Малала, в якому Сварога ототожнено з грецьким Гефестом, і яке під 1114 р. вставлено в Іпатієвський літопис, але й основа імення Сварожич, яке так часто згадується в давне-руських «поученіях» проти поганства. Чому-ж Володимир, що не забув поставити ідола навіть Мокоші, зневажив бога блискачучого неба Сварога? Нам здається, що ця загадка з'ясується просто, якщо ми разом з Niederle (op. cit.) припустимо, що ім'я Симарьгл не є первісне читання, а явне перекручення якогось іншого імення. В такому разі буде природньо згадати про давню, але позабуту коньктуру Авґ. Белевського (Monumenta Poloniae, I, 855), що під Симарьглом ховається не що інше, як поповане ім'я Сварог. Що під пером пізніших переписувачів споконвічне Сварог могло легко прийняти вигляд Симарьгл, на це, хоч небезпосередньо, вказує друга пам'ятка. В першій редакції «Слова о томъ, како крестися Владимиръ возмъ Корсунъ», що складене тим-же Теодосієм, якому належить окремий «ізвод» Печерського

патерика (порів. Шахматов, «Корсунская легенда» в «Сборникъ въ честь В. И. Ламанскаго» II, 1069), з Аполоном ототожнюється Перун, іменням якого Александрія (III, 3) переклала грецьке Ζεύς. Але в другій редакції замість Перун читається Серука, що за дотепною здогадкою Корша (Zbornik u slavu Jagića, 261) може бути перекрученням імення Сварог. «Порівняння, каже він, Аполона, божества сонця, з Перуном, богом неба та тих метеорологічних явищ, що спостерігаються в ньому, пояснюється ледве чи незнанням Теодосія, а швидше тим, що Перун в розумінні руських поганців заступив собою не тільки Сварога, що мав майже одне значіння з ним, але й інші небесні божества».

Але коли Сварог під пером пізніших переписувачів міг перевернутися в своя рука, то ще швидче він міг змінитися в Симарьгл. Проте, ми маємо де-які дані, що дають нам змогу ще більш точно обґрунтувати можливість такого роду помилки з палеографічної точки зору. Але раніше ніж навести ці дані, ми мусимо подати довідку про етимологію імення Сварог.

З численних гіпотез, які були висунуті в научній літературі з цього приводу, в принципі найбільш правдоподібною лишається, на нашу думку, та, яку ще в 1844 р. висунув Шафарик. Великий вчений перший цілком вірно порівняв ім'я Сварог з давньоіндійським Svarga «небо», яке вживається й як епітет сонця (Sebr. Spisy III, 110, sq). Але це останнє ім'я не може бути визнано первісним своєю конструкцією. Згідно з сучасною наукою про чередування індо-європейських голосівок, ми мусимо припустити в інд. мові існування двускладової бази *saue «блищати, сіяти».

Ця база ще в прамові індо-європейців розповсюджувалася багатьома детермінативами, серед них r (*saue-r порівн. ст.-інд. svar «світло, небо, сонце», ст.-інд. suryas «сонце», прасл. surъ («ясний, сірий»), / *saue-l (порівн. лит. saule—«сонце», готське—sauil, лат.—sol, грец.—ἥλιος), та—g *saue-g (порів. готське—sigil «сонце», англо-сакс. sygel—«сонце»). Тому-ж, що всі три бази мають, власне кажучи, один і той самий зміст, то вони не могли не зробити перехресного, обопільного впливу одна на одну. Як результат цього перехресження впливів, виникли насамперед дві другоступневі бази: *sauerg—(з *saue r saueg), звідки ст.-інд.—svarga, слов.—svarogъ, та *sauegl (з saueg + *saue l), звідки ст.-сакс. swigli—«ясний», та англо-сакс. swegle—«блискучий».

Але й ці дві нові бази: *sauerg та *sauegl, як два найтипівіші синоніми,—легко могли ще в індо-європ. мові обопільно вплинути одна на одну, підпасти під так звану контамінацію. Як її здобуток виникла тоді-ж нова база *sauegl—resp. *sauorgl. Як законмірне продовження цього останнього відмінку на праслов. ґрунті виникла форма *savorglъ, а на праруському ґрунті—*саворгл.

Хоч цієї форми я не можу звести на очі ні в одній з живих слов'янських мов і ні в одному з історичних джерел, однак теоретично,—особливо, коли взяти на увагу згаданий варіант Іпатієвського літопису Саварогъ—то існування її більш, ніж правдоподібно. А коли так, то я наважуюся поставити таке питання: чи не була в протографії «Повѣсти временныхъ лѣтъ», там, де перелічувалися Володимирові боги, на місці Симарьгла—саме форма Саворогл? Коли б в устах киян X та XI вв. вона була-б так само звичайна, як і Сварог, то, правдоподібно, вона дійшла-б до нас, принаймні, в де-яких списках початкового літопису. Але тому, що вже в ту добу, коли складався оригінал цього літопису, ім'я *Саварогл йшло до повного забуття, то пізніші переписувачі не завше могли угадати, що *Саворогл є теж саме, що й Сварог. Міркуючи над

справжнім значінням божества, вони легко могли переробити його в Симарьгла на підставі якихось, тепер нам невідомих, комбінацій. Зрештою, навіть «не мудрствуючи лукаво», ім'я *Саворогг могло легко перейти в Симарьгла через суто графічні підстави: насамперед в *Савороггъ друге *o*, під впливом кінцевого *z*, було замінено літерою *z*, а потім—*o*; у формі *Саворьгл, що утворилася таким чином, замість літер *av*—було поставлене через випадкову помилку літери *um* або *um*. Так і виникла та форма Симарьгл, яка є таким тяжким сгук для всіх слов'янських мітологів.

Проф. ОЛЕКСА НЕКРАСОВ.

РЕЛЬЄФНІ ПОРТРЕТИ ХІ СТОЛІТТЯ.

(З царини ірано-українських зносин).

В Київському Михайлівському Золотоверхому монастирі, що збудував його в 1108 р. вел. князь Святополк Ізяславович (1093—1113 рр.), по охрещенню Михайло, є дві шиферні (лупець) плити; на кожній з цих плит ми бачимо рельєфні образи двох їздців, що їдуть на зустріч один одному. Плити ці мають облямовання, як самостійні, окремі образи, а зовсім не як каміння з «оборонними» окрасами на них, на взірць суздальсько-владимирських, що випадково випали з мурів.

Література про ці пам'ятки надзвичайно вбога, і то не тільки своєю кількістю, але й тим аналізом та науковою увагою до них, які ця література виявляє. Проте всі, що писали про ці рельєфи, гадають, що вони походять з до-монгольської доби, і вважають за образи святих.

Перший згадав про них, оскільки нам відомо, Закревський в своєму «Описанні Києва»¹⁾, та й то оповідає він лише про одну плиту. Тут ми дізнаємося і про попередню долю рельєфа. «Люди, гідні віри, оповіли, що плиту цю взято, здається, наприкінці минулого²⁾ століття з останків старовинної будівлі, яку було знайдено в огорожі Михайлівського монастиря, і перед західними дверима соборної церкви було її положено, яко поміст, лицевою стороною вниз. Але коли перед церквою поміст був виложений чугунними плитами, то барельєф цей на бажання вікарного архієрея (Аполінарія?) було вставлено в мур праворуч, як входить в монастирське подвір'я малою брамою з полудня, що її збудовано між трапезою та будинком гостиниці».

Вікарний єпископ, що його згадав Закревський, Аполінарій Вишлянський, був настоятелем Михайлівського монастиря в 1845—1858 рр.³⁾ Отже, урятований був рельєф не раніше, як за 20—10 рр. до виходу в світ книги Закревського, і він не наводить ніякого літературного свідoctва про згаданий ним рельєф, а лише посилається на перекази.

Закревський гадає не зовсім упевнено, що плиту знайдено наприкінці XVIII ст. в останках старовинної будівлі, яку знайшли в огорожі Михайлівського монастиря. «В 1758 р. будували огорожу Михайлівського монастиря й знайшли фундаменти, з яких і брали матеріал на будування огорожі»⁴⁾. Отже знайшли цей рельєф не раніше як у 1758 році, а можливо й пізніше. Коло століття він пролежав занедбаний, потім його урятували від повної загибелі, але й досі, от уже на протязі більш як 60 років, він не притягнув до себе уваги дослідників.

Насамперед цікаво знати, які саме руїни були знайдені поруч із Ми-

¹⁾ Закревській, Описаніє Києва, М. 1868, т. II, с. 546—547.

²⁾ Себ-то XVIII (увага автора).

³⁾ Закревській, Ор. с.т., с. 892.

⁴⁾ Закревській. Про ці руїни було подано в 1785 р. записку Катерині II. Додаткові відкриття було зроблено ще в 1837 р. (ibid), с. 294—295), а також у 1887 р. (Петровъ, Историко-топографическіе очерки древняго Києва. Київъ, 1897 г., с. 152).

хайлівським монастирем. Ці руїни являли собою фундаменти церкви, і про них було зроблено два здогади: або це останки Федоровського, так званого, «Отчего» монастиря, що його був заснував в 1128 р. вел. кн. Мстислав Володимирович, охрещений Федором—або Дмитрієвського монастиря, що його заснував вел. кн. Ізяслав Ярославич, охрещений Дмитрієм. Топографія Київ а й документи 1654 р., які зазначають, що на Михайлівську гору йшов Дмитрієвський узвіз по Дмитрієвській лукомі (себ-то яр), розв'язують питання на користь Дмитрієвського монастиря, як це надзвичайно добре вияснив Закревський¹⁾. Ми не знаємо точно часу, коли був збудований Дмитрієвський монастир, бо звістка про цю подію вставлена в оповідання про заснування Києво-Печерського монастиря, і це оповідання плутає хронологію літопису. В оповіданні про заснування Печерського монастиря ми читаємо:

«Монастыреви же свершени, игуменьство держащу Варламови, Ізяслав же постави монастырь святого Дмитрия, и выведе Варлама на игуменьство к святому Дмитрию, хотя створити вышний сего монастыря, надеяся богатству».

Як відомо, замість Варлаама ігуменом став Феодосій, який—уже в княження Святослава, в 1073 р.,—заклав нову велику церкву, і ця церква була закінчена за того-ж в. кн. Святослава ігуменом Стефаном у 1075 р. Очевидно, Дмитрієвський монастир було збудовано раніше. Бажаючи з'ясувати час, коли було збудовано Дмитрієвський монастир, постараємося простежити найвидатніші—щасливі й нещасливі—події в княження Ізяслава та в його особистому житті. Ще за життя своє Ярослав звернувся до дітей своїх, навчаючи їх обов'язків та прохаючи жити в згоді по його смерті; старшинство він доручив Ізяславові. По смерті Ярослава в 1054 р. князі розмістилися в тих містах, які їм були призначені батьком у духовниці.

В 1058 р. і в 1060 р. Ізяслав побиває ворогів: «В лето 6566 (1058). Победы Ізяслав Голяди». Але особливо велика військова перемога над ворогом сталася через два роки: «В лето 6568 (1060)... В сем же лете Ізяслав, и Святослав, и Всеволод, и Всеслав, совокупивши вои бесчислены, поидоша на коних и в лодьях, бесчислено множество, на Торкы. Се слышевше Торци, убояшася, пробегоша и до сего дне, и помроша бегаючи, Божьим гневом гоними, ови от зимы, друзии же гладом, ини же мором и судом Божьим. Тако Бог избави хрестьяны от поганых».

Ще й до цієї перемоги Всеволод не раз побивав Торків, але перемога 1060 р. має надзвичайно важне значіння: по-перше, Торки були цілковито знищені й зникли з землі руської, що проте пояснюється не так страхом перед руським військом, а мабуть і натиском Половців; по-друге, перемога була зв'язана з таким об'єднанням князів, яке було здійсненням заповіту Ярослава, і це, без сумніву, тямилі і сами князі; по-третє,—це була остання значна перемога: в 1061 р. вперше з'являються Половці і починають бити руських; нарешті, по-четверте, незабаром виникає незгода поміж князми. Коли літописець зрозумів усі чотири зазначені моменти, то князі та сучасники цих подій добре розуміли перші два.

Особиста доля Ізяслава далі добре відома: в 1068 р. київська людність повстала проти Ізяслава, й він був змушений утікати з Києва; в 1069 р. він повернувся до Києва з Поляками; в 1073 р. Святослав вигнав з Києва Ізяслава, і той довго тинявся за кордоном, аж поки не повернувся до Києва в 1077 р. В 1078 р. Ізяслава убито під час бою. Літописець не забув згадати за лагідність його вдачі.

Ясно, що заснував Ізяслав Дмитрієвський монастир у кращі роки

¹⁾ Закревський, *op. cit.*, с. 294—296. Петровъ, *op. cit.*, с. 150—152.

свого княжіння, коли він був і багатим, і могутнім князем, себ-то між 1054 р. та 1061 р.; але беручи на увагу, що вже в 1061 р. згадується Феодосій, яко ігумен Печерського монастиря¹⁾, дуже правдоподібно віднести заснування Дмитрієвського монастиря на рік славної перемоги, себ-то на 1060 або 1061 роки.

Нові відомості про Дмитрієвський монастир та його плити зустрічаємо в статті Н. Г. Лебединцева: «Дмитрієвський монастирь, устроєнный въ Києвъ вел. кн. Изяславомъ Ярославичемъ, его судьба и мѣстность» Доводячи, що цей монастир дійсно стояв на тому місці, яке зазначає Закревський, Лебединцев згадує про старовинні фундаменти двох мурованих церков, серед яких на двох дошках червоного шиферу (лупцю) знайдені барельєфні виображення св. Дмитрія та св. Георгія, що тепер вставлені в огорожу монастирську, коло економської монастирської брами²⁾. Коли знайдена друга плита, Лебединцев не каже.

Історичний музей має копію лише першої плити Михайлівського монастиря, і то до її реставрування; мабуть, друга Михайлівська плита ще не була знайдена, і тому копія її не могла потрапити до історичного музею.

Лебединцев називає ці плити виображеннями св. Георгія та св. Дмитрія очевидно під впливом лівих фігур рельєфів. Дублірування фігур він з обережності не зазначає.

В Показчику пам'яток Рос. Іст. Музею, вид. 2, М. 1893, копія, про яку ми згадували вище, описана так: «Копія барельєфа з червоного лупцю, що був знайдений, як запевняють, в огорожі Михайлівського монастиря в Києві. Виображення показує нам двох верхівців, мабуть—святих Георгія та Дмитрія» (с. 543—4, пункт 6).

Певна річ, зовсім не є конечною потребою, щоб рельєфи ці були утворені в один і той самий час, як монастир і його церква, хоч вони, безумовно, були окрасою її. Зауважимо, що обидві плити не подібні зовсім до якоїсь частини архітектурної, навпаки, із своїм рельєфним бордюром скоріше справляють вражіння чогось самостійного, зробленого так, щоб його було можна вправити в стіну, вмурувати, як меморіяльні рельєфи. Не бачивши цих рельєфів на власні очі, не можемо сказати, чи знати на них якісь сліди від того, що первісно колись вони були вправлені в мур.

Закревський дає короткі уваги що-до розмірів, стану плити й тих виображень, що на ній містяться, а саме: розміри 3 арш. × 1 арш. 11 вершків. Стан такий: «плита розбита посередині, і бракує їй де-якої частини у всю її височину; через те загублена старовинна голова й ліва передня нога у коня під їздцем з лівого боку від глядача; та й права передня нога цього коня попсована; а у коня, що на правому боці, понівечена нижня частина голови й права передня нога. Попсовані частини поповнені в найновіші часи на вапні³⁾.

¹⁾ Житіє Феодосія, Нестора, по списку XII в., Успен. Соб. Изд. Общ. Ист. и Древн. Россіи. М. 1858, арк. 10 зв. Житіє суперечить літописові, зазначаючи такий порядок: спочатку був заснований Дмитрієвський монастир, потім випрохано землю в Ізяслава, а потім уже Феодосій збудував першу церкву в 1062 р., і монастир назвали Печерським. А літопис каже, що було випрохано землю, збудовано першу церкву й названо монастир Печерським до того часу, як був заснований Дмитрієвський монастир, себ-то ще за Варлаама, й до того часу, як ігуменом став Феодосій. Але тому що уривок літопису перебиває хронологію літопису, його власна хронологічна послідовність не може бути цілком певною. Ми більше віримо життю Феодосія (див. досліді А. А. Шахматова).

²⁾ Лебединцевъ, Дмитрієвський монастирь (Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца). Києвъ, 1879, кн. I, с. 32.

³⁾ Копія моск. іст. музею показує нам рельєф до реставрації, себ-то до 1868 р., коли була видана книга Закревського. Зауважимо, що бракувало правого верхнього рижка, а в середній розколінні плита була дуже деформована. «Діло» ч. 10 Ученого секретаріату моск. рос. іст. музею, яке являє собою замовлення з 10 липня 1881 р. скульпторові

I }
a
b

II

Шиферні плити Михайлівського монастиря.
а—перед реставрацією; б—після реставрації.

Треба зауважити, що зазначена реставрація, яка збереглася лише у коня ліворуч від глядача, зроблена надзвичайно невдало: голова кінська зроблена як у забавок, в стилі «пубочних» дитячих забавок—з карикатурно роздутими ніздрями й великим оком з бровою, що дуже виступає наперед. Через те нема тої спокійної площини рельєфу, яку ми помічаємо у всьому цілому творі; передні ноги коня, що очевидно біжить навскоки, зроблені надмірно довгі й доведені до землі, а вони повинні бути витягнутими в повітрі: це ясно як із самого рельєфу (навіть в копії Історичного Музея), так і з другого рельєфу. Очевидно другий барельєф ще не був відомий, коли реставровано першого.

Описуючи коротко виображення обох верхівців, що забивають списками драконів, Закревський робить спостереження над їх одягами та атрибутами: «Одягнуті на взірць старовинних римських воїнів... мають гусарські чоботи. Навколо голови кожного з побідносців зроблено вінці (limbus); отже це виображення святих». Певний, що це так і є, Закревський і не пробує точніше з'ясувати, кого виображає кожний їздець; він лише наводить думку одних, що це Георгій Побідносець і Дмитрій Мироточивий, та думку інших, що це Георгій Побідносець і Федір Тирон. Закревський зарисував рельєф у 1864 р. За другий рельєф Закревський не згадує. Треба гадати, що до видрукування праці Закревського, себ-то до 1868 р., другої плити не було знайдено, бо тоді-б реставрація першої плити, про яку він згадує, була більш вдалою (див. вище).

На обидва рельєфи звернув увагу проф. М. І. Петров і згадав про них у своїх «Историческо-топографических очеркахъ древняго Кіева»²⁾, а також у своїй розвідці «Южно-русскія иконы»³⁾, де він дає фотографії обох рельєфів, при чому перший рельєф сфотографований трохи навкіс. Проф. Петров невиразно згадує про знахідку двох плит, але у нього не можна зрозуміти, чи обидві плити знайдено рівночасно, себ-то в 1758 р., чи другу плиту знайдено пізніше, то коли саме: в 1837 р. чи в 1887 р. (рік, коли було знайдено шиферового саркофага), чи ще колись. Так доля другої плити й залишається для нас невідомою. В наші часи обидві плити знаходяться в південній стіні Михайлівської церкви, де їх вставлено в мур³⁾.

Гадаючи, як і Закревський, що перед нами виображення обов'язково святих, проф. Петров звертає увагу на те, що на одній плиті святий їздець забиває дракона, себ-то це св. Георгій Побідносець, а цим іменням охрестили Ярослава Мудрого, батька Ізяслава, що збудував Дмитрівський монастир⁴⁾. Цілком природньо було тоді припустити, що на другій плиті вирізьблено образ св. Дмитрія Солунського, святого патрона Ізяслава, що був охрещений Дмитрієм. Проф. Петров цілком правдоподібно виводить, що Ізяслав звелів зробити образи св. патронів свого батька і себе самого. При цьому проф. Петров зауважає, що виображення лежачого воїна на другій плиті треба приймати за поганина Лія, якого поразив св. Дмитрій через св. Нестора, бо чудо з Іоаном Асенем (Калояном) відноситься до більш пізнього часу⁵⁾. Акад. А. І. Веселовський зазначає дві чудесні перемоги св. Дмитрія над ворогом, що обложив був Солунь, які були дуже популярні в народніх пере-

Северюгину зробити витиски з рельєфа Георгія й Дмитрія в огорожі Михайлівського монастиря, двох рельєфів, що в лаврській друкарні, і ще одного, що його знайшов на лаврській звізніці о. Лебединцев, очевидно, не відноситься до згаданої нами копії, бо тоді на ній можна-б було помітити хоч сліди реставрування.

1) Петровъ. Историко-топографическіе очерки древняго Кіева Кіевъ, 1897, с. 152.

2) Петровъ. Южно-русскія иконы. Искусство въ Южной Россіи. Кіевъ, 1919 ч. 11—12; с. 476—477.

3) Петровъ. Истор.-топогр. очерки. с. 152.

4) Проф. Петров проте зауважує, що Федора Тирона іноді також виображають на коні в момент, коли він забиває дракона (Петровъ. Южно-русскія иконы, с. 477).

5) Калояна було забито під час облоги Солуня в 1207 р.

казах та мистецтві: під час облоги Солуня Аварами в 597 р. за часів імператора Маврикія, і Болгарами в 1040 р.¹⁾ (відоме болгарське повстання Петра Делеана за імператора Михайла Пафлагонця). Дмитрія Солунського дуже почитали і Греки, і Болгари, і руські люди. Наш літописець, описуючи похід Олега на Царгород у 907 р., вкладає в уста Греків фразу: «Нестъ се Олег, но святый Димитрій посланъ на ны отъ Бога». Нема ніякого сумніву, що у нас на Русі в ХІ ст. уже добре знали житіє св. Дмитрія Солунського, і як легенда про чудо 1040 р. не встигла дуже поширитися за півтора десяти років, то основне перше чудо VI с., певна річ, було добре відоме. Ми не маємо поки-що потреби спинятися й докладно вияснити, хто був той забитий воїн, а також говорити про популярність св. Георгія та св. Дмитрія, культ яких з давніх-давен був зв'язаний з Солунню, містом слов'яно-грецьким²⁾.

Думка проф. Петрова про те, що на наших рельєфах треба шукати образи св. Георгія та св. Дмитрія, без усякого сумніву, дуже посунула наперед справу дослідження цих рельєфів. На жаль, артистична форма, в складі композиції, стилю та мотивів, залишилася зовсім чужою проф. Петрову. А тим часом було-б кінче потрібно пояснити хоч-би композицію двох верхівців, що їдуть назустріч один одному. Проф. Петров дав собі з цим раду, хоч думка його й надзвичайно наївна. З приводу рельєфа з драконами проф. Петров робить таку увагу: «Для декоративної симетрії св. великому ченика Георгія тут виображено подвійно». Але ці образи ріжні з багатьох поглядів. Проф. Петров, що видав обидві плити, повинен би був зауважити, що один верховець на згаданій плиті зроблений з бородою, а другий безбородий. Але те, що кожний їздець забиває дракона, і змусило проф. Петрова помилитися. Ще гірше стоїть справа у проф. Петрова з тлумаченням другої плити, до якої він прикладає те-ж саме пояснення, як і до першої; через те йому довелося так описати образ, що опис цей зовсім йому не відповідає, себ-то коли ми в першому випадку бачимо, що проф. Петров мовчить про різницю в образах, то в другому зустрічаємо явно неправдиве твердження про подібність там, де є очевидна відмінність. Лишається тільки дивуватися, як наперед укладена думка може керувати самим зором. Професор Петров каже: «На барельєфі два верхівці, сидячи на конях, забивають списами повалену людину». А тим часом цілком ясно, що повалена на землю людина лежить лише під лівим верхівцем, що один його й убиває, творячи разом із ним одну компактну групу. А правий їздець своїм положенням, позою, жестами й багатьома іншими деталями абсолютно нічим не зв'язаний з лівим та з тою акцією, що він провадить.

Як-раз цього другого рельєфа вміщено в V томі відомої «Історії Руського искусства» І. Грабаря. Цей том присвячено історії російської скульптури і написав її барон Н. Н. Врангель; та частина історії, де він трактує скульптуру старовинної Русі, дуже слабенька³⁾. Що до змісту рельєфа, то й Врангель висловлює гадку, що на ньому виображено св. Георгія та св. Дмитрія, ніби-то з'єднуючи на одному рельєфі те, що проф. Петров бачив на обох, чи переносячи на другий рельєф те тлумачення, яке За-

¹⁾ Веселовскій, Разысканія въ области русскихъ духовныхъ стиховъ, II. Спб. 1880, с. 9—10.

²⁾ Проф. Покровський уважає композицію Дмитрія Солунського Побідоносця дохристиянською. Вона була лише пристосована до Георгія Побідоносця, а від нього перенесена на Дмитрія Солунського, і обидві ці стадії відбулися не раніш XII—XIII вв. (Покровський, Церк. Археол. музей Спб. Дух. Акад. Спб. 1909, с. 119—120). Хронологічна вказівка проф. Н. В. Покровського, очевидно, не витримує критики. Див. також Стржиговскій и Покровскій. «Византійскій памятникъ, найденный въ Керчи въ 1891 г.» (Матеріали по археології Росії, № 8, Спб. 1892 г., с. 29).

³⁾ Див. нашу рецензію в «Журн. Мин. Нар. Просв.» 1912 р. № 8, с. 276—300.

кресвський надавав першому. Відносячи барельєф до XII ст., Врангель уважає його «взірцем чужоземного впливу, грубим, але виразним». Трохи далі Врангель уважає його взагалі неруського походження разом із двома іншими барельєфами Лаврської друкарні, про які згадує Закревський. За підставу для цього твердження автор уважає подібність його до барельєфа Історичного Музею,—на якому також виображено св. Георгія; вивіз його років із сто тому кн. Долгорукий з Криму, а потім він довго перебував у церкві села Знаменського-Губайлова під Москвою. Рельєф цей має грецький напис.

У цьому всьому твердженні бар. Врангеля можна визнати справедливим лише те, що в рельєфах Михайлівського монастиря безумовно можна помітити чужоземний вплив. Що-ж до фактури рельєфа Історичного Музею, то вона зовсім инакша, ближча до византійської, а стиль рельєфів Михайлівського монастиря — грецько-східній.

В 1916 р. на засіданні «Моск. Общ. Історії Литератури» Б. М. Соколов вперше подав думку, що на плитах могли бути виображені й руські князі—Ярослав Мудрий та Ізяслав, але ніяких художньо-археологічних міркувань з цього приводу не дав, і довелося нам досліджувати наші пам'ятки. В тому-ж 1916 р. ми помістили виображення першого рельєфа в I випуску свого «Учебного атласа по історії древне руссаго искусства» й додали до нього пояснення, що тут різьб'яр хотів дати образи Георгія Побідоносця та вел. кн. Ярослава Мудрого, бо він, коли охрестився, дістав ім'я Георгія. В конспекті курсу історії древне-руського мистецтва, що був виданий нами в 1917 р., ми дали короткі вказівки що-до стилю та мотиву рельєфа¹⁾. В цьому нашому нарисі вважаємо обов'язком свого вченого сумління дати звіт про досліди, що оправдують опубліковану нами думку.

В 1917 р. К. В. Шероцький в своєму «Путеводителю по Києву» (с. 118—122) вперше зазначив, що ще в кожній парі верхівців ми маємо зовсім ріжні обличчя; автор коротко зазначив стиль, композицію й мотиви, згадав мистецтво класичне, сасанідське, коптське, вірменське, західньо-європейське, цілий ряд пам'яток і дав низку героїчних верхівців—поганських і християнських. Не визначаючи рельєфів точніше, К. В. Шероцький уважає верхівців святими мужами, а рельєф відносить до XII ст. і зачислює до византійського мистецтва доби занепаду.

Того-ж року в «Извѣстіяхъ Археологической Комиссії, вып. 64. (Вопросы реставрації, вып. 18, рис. 9)» видано першу з наших шиферних плит. В тексті (с. 68—69) наведено зміст доповіді П. П. Покришкіна про огляд плит разом з В. Г. Леонтьєвим та В. П. Пошанським 28 квітня 1916 р. Виявилось, що гіпсові частини відпали, а разом обколовся і шифер. Наведено також цікаве свідчення намісника Лаври, ніби за його пам'яті плити ці переносили три рази. Обслідування плит привело до думки, що потрібно зчистити з плит масляну фарбу й передати їх до Музею.

В 1919 р. проф. Ф. І. Шміт, у своєму надзвичайно цікавому нарисі «Искусство древней Руси-Украины» (Харків), на с. 79 зазначає появу в Київській Русі шиферних рельєфів, роботи руських майстрів, називає виображення на наших плитах фігурами святих і вважає їх наслідуванням кавказьких рельєфів; в трактовці одягу та виразу—бачить сасанідський вплив. Проф. Ф. І. Шміт гадає, що це робота кавказького майстра, але в той же час указує на іншу «почти наверное русскую работу» шиферного рельєфа, що переходується в Археологічній Музею київського університету і якого було знайдено біля руїн церкви св. Ірини.

Про зв'язок Києва з Кавказом, Малою Азією та сасанідським мистецтвом уже не раз зазначалося в працях Шміта, Мясоєдова, Ростов-

¹⁾ Див. також нашу книгу «Византійское и русское искусство», М. 1924, с. 80.

це ва («Эллінство и Иранство на югъ Россіи») — фрески сассанидського типа), Millet, Стржиговського та ін. Одначе зазначення сюжета дав проф. Ф. І. Шміт невірне.

Переходимо до аналізу мистецької форми.

Ми вже зазначили грецько-східній стиль. Насамперед його завше можна пізнати на фактурі рельєфа. Височина барельєфа однакова з глибочиною жолобка в кам'яній плиті, що й показує згадана вище крайка, що облямовує рельєф. Плескувата поверхня рельєфа з глибокими врізами контурів замість повільного заокруглення, перпендикулярна реброві рельєфного виображення, що в сумі справляє вражіння різьби з дошки. Певна річ, тут не може бути й мови про вплив національної різьби на дереві. Перед нами той грецько-східній стиль, що увібрав у себе традиції Асирії і був поширений в пізнішій Персії доби Сасанідів, а також у ту-ж таки добу й пізніше в Сирії, Малій Азії, на Кавказі й, нарешті, виявився в Суздальсько-Володимирській Русі XII—XIII вв. Для Європейської Греції передатчиком такого рельєфа була мабуть чи не Солунь (див., наприклад, рельєфи в стінах св. Мینی¹), що була передатчиком і взагалі грецько-східнього мистецтва. В ідеалі перпендикулярний поділ рельєфа по якійсь осі повинен давати ніби-то прямокутник з двома трохми округлими ріжками, себ-то рельєф залишається завше плитким, хоч як би високо не було винесено поверхню його над площиною тла. А византійський рельєф в своїх навіть самих ремісничких творах завше округлий, себ-то перпендикулярний поділ, в ідеалі — дуга, що має небагато градусів у барельєфі й намагається утворити окружність у горельєфі. Щоб зазначити найближчу вихідну точку для грецько-східнього мистецтва в його азійсько-античних рисах, треба звернутись до куюнджукських рельєфів Асурбаніпала (Сарданапала) 668—626 pp. до Р. Х.²).

По фактурі рельєфів треба зазначити моделіровку їх; її відзначає велика сухість, що походить від грецько-східнього, а разом з тим і асиріо-вавилонського стилю, і навіть перевищує цей стиль, як кожний ремісничкий твір, що утримує типові риси. Слід звернути увагу на нахил до паралелізму врізаних ліній в обробленні гриви та хвоста коней, зморщок плащів, що мають у повітрі, і які різьб'яр зробив як якісь серпи, волосся та зморшки одягу комонників. Де-які деталі, як, напр., реміні шлеї, край халяви на носі й таке інше, зроблено простими ударами різача по камені вглиб, — отже одна форма не так лежить на другій, як втиснута в неї. З такою моделірковою, природня річ, уникають усякого складного ракурсу; форми показуються не рельєфними, а розпластаними, плиткими. Коні, яких, судячи по поставі ног, бажано було зробити в $\frac{3}{4}$, всіма іншими сторонами показуються профільними. Майже в та й суперечності зроблені й окремі частини фігур — плечі, обличчя, руки, тулуби (живіт), ноги, а особливо німби, визначені цілком фасно.

Одність і витриманість стилю, — і то в середній собі ординарній, засушеній роботі, — так надзвичайні, що, безумовно, промовляють за добру школу. Ми розглядаємо тут пам'ятки, типові для IX—XII вв., але різкість і засушеність їх говорять про закінчення цього періоду, себ-то про XI—XII вв. Добру паралель до них дають рельєфи Дмитрієвського собору у Володимирі,

¹) Кондаковъ, Македонія СПб. 1909, с. 122 і далі. До цього-ж стилю належать відомі Охридські двори XII—XIII в. (Ibid. с. 236 і далі, табл. III), а також плити, вроблені в Атенський собор богоматери Горгопкійської (див. Rivoira. Le origini della architettura lombarda. Roma, 1901, сс. 206—207, мал. 278—281). Можливо, що ці плити — значної старовини, як не часів античності. Фрагменти скульптури цього стилю розкидані по містах Греції та Італії; з ним зв'язане питання про походження ломбардської скульптурної декорації.

²) Про залежність старо-руського мистецтва від грецько-східнього вже давно і багато разів писав акад. Н. П. Кондаков (див. його «Русские кладь», СПб., с. 9 і дальші).

де ми зустрічаємо дуже подібні риси як-раз у виображенні комонників (оскільки це дозволяла робота з більш цупкого та крихкого матеріалу), але лише не в трактовці голів комонників, де більш помітна риса західно-європейська, «романська».

Композиція обох рельєфів являє симетрію в дусі східного, «геральдичного» стилю. Два комонники їдуть назустріч один одному; кожний з них займає майже половину плити; між ними вільне місце. Це вже одно зовсім не в'яже фігури, творить вражіння майже повторености форм, що й завело дослідників і утруднило їм з'ясувати рельєфа. Зауважимо, що в композиції наших рельєфів є вихід з пут геральдичного стилю: фігури праворуч забирають трохи менше місця, аніж фігури, що містяться на лівому боці рельєфа,—отже центр композиції, себ-то вільне місце між фігурами, лежить правіше, аніж геометричний центр плити. Це залежить від того, що мотиви лівих і правих комонників зовсім ріжні, восходять до ріжної мистецької традиції і лише підведені під один загальний стиль. Отут, у виясненні артистичної форми, лежить вияснення і ваги, і походження рельєфів.

Перейдемо до докладного опису рельєфів з погляду мотивів, що на них виображені.

На першому рельєфі, що його зазначив Закревський (він почасти попсований), ми бачимо двох верхівців, що їдуть назустріч один одному і забивають драконів.

З лівого боку вміщено комонника, який скаче стрімголов праворуч так, що задні ноги коня стоять, твердо спираючися на землю й відкинуті назад, а передні паралельні одна від одної, винесені вперед і висять у повітрі. Так треба їх і реставрувати на підставі другого рельєфа. Те, що ноги так витягнуті, що спираються на землю і мають гострі коліна—результат невмілого добавлення. Перед нами образ гону коня в кар'єр, відомого з пам'яток класичного Сходу, напр., Єгипту, а особливо Асиро-Вавилонії. На куюнджукських рельєфах, або, напр., на дверях з Балавату цей кар'єр із викиданням передніх ніг у повітря і спиранням на відкинуті задні, з паралелізмом ніг,—вжиті не тільки для того, щоб виобразити верхівців, які з запалом женуться за чимсь, але й для тварин, на яких полюють. Те саме ми бачимо в мікенському і архаїчному грецькому мистецтвах (див., напр., вазу Франсуа), що засвоїли собі східній стиль¹⁾. В класичному грецькому мистецтві ми бачимо замилювання у виображенні иншого бігу коня. Насамперед треба зазначити не кар'єр, а гарцювання конем, затриманий галоп; такі, напр., процесії юнаків-комонників на панатенейському фризі Партенона. Певна річ, це церемоніяльна хода коня.

Але навіть у виображенні бою уживався східній мотив сильного галопу; тут задні ноги коня не відкинуті, а підтягнуті під живіт, а передні перебирають у повітрі. Найкращі приклади—стела Дексилея 394 р. до Р. Х. і саркофаг Олександра у Сидоні. Варте уваги, що в обох цих випадках їздець нападає на ворога. Так ми повинні реконструювати верхівця Олександра на відомій помпеянській мозаїці. Східній мотив рідко коли можна зустрінути; див., напр., фриз Мавзолея з амазонками, та й то кінь передніми ногами перебирає в повітрі.

Грецьке мистецтво відкинуло паралелізм ніг кінського кар'єру і прийняло більш ріжнорідний характер форм у виображенні галопу—стриманого (церемоніяльного), і вільного. Можливо, що ріжниця була в самій природі: кар'єр виробився в широких степових просторах Азії; стиснута горами Еллада виробила инший біг коня.

¹⁾ С. Рейнак уважає, що цей кар'єр був здобутком мікенської культури, який потім перейшов на Схід.

Рим використав мотив Греків, але він ще більш стриманості, навіть у сценах боїв (див. рельєфи арок Тита, Костянтина, колони Траяна). Коли Римляни виображали постановку ніг коня в кар'єрі, то й тоді його сильне піднесення дибом і тяжкість корпусу також справляли вражіння стриманості (див. сцени тріумфу на п'єдесталі колони Антонина, II ст. н. е.) Ясно, що на такій трактовці відбилася любов Римлян до церемонії, до тріумфу. Статуя Марка Аврелія є найбільш урочистий образ ходи коня, який так вабив до себе мистецтво відродження. Для нашого завдання треба звернути увагу на те, що поставлено коня Марка Аврелія на три ноги: передня ліва нога витягнута вертикально, упираючися в землю, передня права вигинається мов дуга в повітрі, задні переступають; зближені ліві ноги, передня й задня, а це можливо лише, коли їдеться ходом, і цілком неможливо в галопі, бо в галопі буває навпаки—ноги зближуються по діагоналі. Кінь, досить таки тяжкий в грецькій скульптурі, робиться ще важчим у римській, дуже відрізняючися від сухорлявого степового коня східнього та архаїчного грецького мистецтва. Ми не будемо тут розв'язувати питання про те, в якій мірі залежить перське (сасанідське) мистецтво від античних форм. Але античні мотиви цьому мистецтву не чужі, навіть більше властиві йому, не зважаючи на всю своєрідність його стилю, що дістав у спадщину традиції старовинної Месопотамії¹).

Відомий рельєф у Накш-і-Рустемі, III ст. н. е., що виображає тріумф Шапура I, над імператором Валеріаном; тут є кінь, що грає, і хода його дуже нагадує коня Марка Аврелія. Подібність доходить навіть до того, що й кінь Шапура має гордо закручену шию й тяжкі форми. Відмінність лише в тому, що ноги зближені по діагоналі. Тут же зазначимо як дугою загнутий хвіст коня Марка Аврелія.

Так само цікавий там же рельєф на тему «Аурамазда передає вінець влади Ардетиру», III ст. н. е. Два комонники їдуть урочистою ходом на зустріч один одному; у верхівців типово римські коні; у одного коня ноги зближуються по діагоналі, у другого однобічно. Обидва рельєфи—тріумфи: один—торжество влади над ворогом, другий—торжество одержання влади від бога²). В сасанідських рельєфах ніколи не зустрічається така мішанина, як на київських, де на одному рельєфі ми бачимо одного верхівця в запалі бою, а другого тріумфуючого, що їде собі зовсім спокійно³). Два тріумфатори—верхівці (бог та цар, два боги, дублірований бог) зустрічаються частенько на ґрунті іранських релігій та культури, як це показав проф. М. І. Ростовцев⁴), але нам нема потреби зараз відриватися від нашого розгляду для пам'яток Сходу більш старовинних, аніж сасанідське мистецтво, бо насамперед важно зазначити артистичну типологію, а не тлумачення змісту. Тому продовжимо міркування переважно на ґрунті мистецтва вже християнської доби, включивши міркування проф. М. І. Ростовцева в зв'язку з Кавказькою та Малоазійською проблемою, до яких ми повернемося наприкінці цієї праці. Що-ж до коня сасанідських рельєфів, то тут же скажемо, що доводить що-разу, що то є ступа, иноход, — нема ніяких підстав.

¹) Ця теза відношенні до орнаменту добре розроблена Риглем у його відомій книзі: *Stilfragen; Grundlagen zur Geschichte der Ornamentik*. Berlin, 1893.

²) Див. видання сасанідських рельєфів двох верхівців, що їдуть назустріч один одному, у *Sarre und Herzfeld. Iranische Felsreliefs und Altertümer*. Табл. V, XIII, XLI. Там видані й рельєфні сцени боїв двох верхівців.

³) Порівн. також сасанідські печатки, видані М. І. Ростовцевим при його статті «Представление о монархической власти въ Скифии и на Босфорѣ». *Изв. Арх. Комиссии*, вып. 49, СПб. 1913, с. 31. Табл. I, III, IV. Подібна печатка овальної форми з двома верхівцями, що майже урочисто їдуть назустріч один одному, зберігається в византійським відділі російського істор. музею в Москві. Печатку знайдено в Керчі і відноситься вона, правдоподібно, до II—III ст. н. е.

⁴) *Ibid.*

Нема ніякого сумніву, що римський тяжкий верховий кінь перейшов у византійську практику й у византійське мистецтво, як це можна простежити в пам'ятках; це ми покажемо далі. Тут же ми обмежимося констатуванням лише того, що коні лівих верхівців київських рельєфів, згідно з східним мотивом, кар'єром несуться над лежачим ворогом у той час, як верховець проколює його списом. Як і лежача людина, так і дракон, що викручується по землі, зовсім вільно уміщуються під конем між парами його передніх та задніх ніг, і кінь скаче через них. Інакше кажучи, композиція групи, дана в яснуому зіставленні, не давала мистцеві ніяких складних комбінацій для розв'язання, і без усякого сумніву прямує до шаблону грецько-східного походження. Ніяких складних постановок і перехрещень форм суто античних, грецько-римських мотивів,—нема. У византійському мистецтві ми знаємо ці мотиви, як це зазначає Стржиговський, указуючи як на взірць на римські монети. На них кінь то скаче галопом, то йде виступцем, і в першому випадку під конем іноді бачимо лежачого ворога. Стржиговський доводить, хоч трохи і суперечачи собі, що ці античні мотиви збереглися до часів Феодосія II (408—450)¹⁾ з приводу відомого керченського блюда III ст. з виображенням імператора. Стржиговський зазначає окремий тип масивного візантійського коня, предка якого ми бачили в античному мистецтві²⁾. Надзвичайно цікавим византійським взірцем цього античного мотиву триумфу треба вважати пластинку Барберині, яку Стржиговський відносить до IV в., а Діль та Д. В. Айналов—до VI в.³⁾ Але і в XI—XII в.в. византійське мистецтво зберігає урочистку ходу коня імператора й античний галоп у сценах де більш руху, напр. сцені полювання, як це можна бачити на рельєфах скриньки з різниці в Труа⁴⁾. В сцені полювання ноги коня, верхівця і рослини мотиви утворюють складну конфігурацію⁵⁾.

Інша річ, коли ми звернемося не до мотиву бігу, а до типу коня лівих верхівців наших київських плит. Кінь має масивні форми грецько-римських і византійських взірць. Можливо, що де-якою уступкою византійському стилеві є заокруглення зігнутих передніх ніг, невластиве східному мистецтву; але паралелізм їх постановки—результат східного шаблону.

¹⁾ Стржиговській і Покровській. *Op. cit.*, с. 8. Порівн. рисункина с. 30.

²⁾ *Ibid.* с. 21.

³⁾ Diehl. *Manuel d'art byzantin*, Paris, 1910, с. 275, мал. 141.

⁴⁾ Diehl. *Manuel d'art byzantin*. 1910, с. 615, рис. 305—306. Див. також мотиви бачуючих та галопуючих коней на Охридських дверях, мотиви яких (але не стиль?) акад. Н. П. Кондаков уважає доброго византійського ізводу (див. приміт. вище).

⁵⁾ В грецьких рукописах явного грецько-східного стилю ми знаходимо мотиви кар'єра. Див. Мадридську хроніку Скіліці, рукопис Оппіана Ватикан. бібл. і інші). (Schlumberger. *L'Épopée Byzantine*. 1896. т. I, с. 605, 740; т. II, с. 333, 388, 473). У византійському мистецтві треба розрізнити струмись грецько-східного стилю, як в архітектурі, так і в скульптурі. В «Отчетъ о дѣятельности Рус. Арх. Инст. въ Константинополѣ» в 1909 р. були зазначені фігури тварин мозаїчного помосту Студійського ман. ст. V, де було виображено летучий галоп, відомий і східному мистецтву, і мікенському; тут же було згадано і про скриньки з слогової кости з александрійськими сюжетами («Изв. Рус. Археолог. Ин-га въ Константинополѣ». Софія 1911, т. XV, с. 256). Див. у Dalton'a, *Catalogue of the ivory carvings of the christien era*, London 1909, № 16, сс. 16—17, табл. XI, дві стінки скриньки, де виображено ігрища на іподромі, де олень та пси дані в східному мотиві кар'єра. Також у Schlumberger, *L'Épopée Byzantine*, I, рис. на ст. 744, сцена полювання на скриньці з Труа. Прикладів з мін'ятери можна було-б навести силу. Порівн. також рельєф Каїрського музею VI—VII в.в. (Dalton, *Byzantine art and archaeology*. Oxford. 1911, fig. 26). Дальтон каже, що такі скриньки, іноді з античними мотивами, є утвором іконоборчеської доби, що вже давно зазначалося. Разом із тим відомо, яку велику роль у іконоборстві відіграла культура Сходу, що багато дала византійському мистецтву македонської доби. Зокрема Кондаков вияснив, що як-раз у сценах ігр іподрому, які ми бачимо на сходах київського Софійського собору, є грецько-східні мотиви. Нам уже довелося зазначити споріднення цих фресок з останками старовинних розписів (напр., грота Атика) Південної Росії, опублікованих у загальному огляді («сводном труде») проф. М. І. Ростовцева.

Щоб покінчити з мотивом коня, подивимося на праві частини рельєфа. Перед нами та сама византійська порода, але трактовка її суто антична, як ми це вище зазначили; це повільна хода церемоніального типу; мотив дуже нагадує коня Марка Аврелія, навіть хвіст випнутий; близький він і до виображення на скриньці з Труа. Вся різниця лише в тому, що кінь Марка Аврелія та кінь на скриньці з Труа мають ноги зближені з одного боку, і крім того вони йдуть швидше (задні ноги дуже розставлені).

Певна річ, цілком невідомо, оскільки свідомо ставилися до ходи коня майстри київських рельєфів і скриньки з Труа, коли припустити, що майстер статуї Марка Аврелія ставився до цього свідомо. Як би там не було, в основі правих верхівців київських рельєфів лежить грецько-римський мотив процесіальної ходи коня, як ми знаходимо її і в триумфальних сасанідських рельєфах, що ми зазначили вище.

Для цього мотива надзвичайно невідповідна сцена бою з драконом, що плутається поміж ногами коня, але так, що в цьому немає ніякого розумного звязку в обопільних рухах. Задня ліва нога, себ-то ближча до глядача, наступила на хвіст дракона, а задня права, себ-то дальша від глядача, все-ж таки знаходиться перед тулубом дракона; потвора нічого не викликає так у коня, як і в їздця, та й сама вона має дефекти в обробленні. Це ми зазначимо під час аналізу і їздців і драконів, а тепер зауважимо лише те, що їздець на своєму коні по суті нічим не звязаний з драконом. Коли ми в лівій сцені маємо діло з розміщенням форм, що не перехрещуються між собою, але обдуманих в їх обопільних відносинах, то в правій сцені на першому рельєфі маємо цілком безглузде розміщення форм, що перехрещуються між собою. Права частина нашого рельєфа це власний витвір майстра, де дракон не є одна з дієвих осіб, а лише символічний атрибут Друга плита своєю правою фігурою пояснює нам, що на свій лад, для своїх окремих завдань, був оброблений церемоніальний мотив античного мистецтва. Це ще більш ясно з аналізу фігур їздців, до чого ми тепер і перейдемо.

Вернемося до комонників лівої частини рельєфів. Посадка їх однакова й восходить в античність, як східню, так і класичну. І там, і тут любили виображати воїна верхівця (або воїна на колесниці), що їде зліва направо, і з причини цілком зрозумілої: лише таким чином розвертається вільний рух озброєної правиці, тоді як ліва, що тримає повода й ніби бездіяльна, напів закрита. Саме так—в русі з лівого боку на правий завше виображають св. Георгія, навіть і пізніше, коли святому почали надавати найріжнорідніші пози, що можна бачити на руських іконах XV ст. На наших же рельєфах поза верхівців однакова: вони трохи нахилилися корпусом над конем, повернувши груди та обличчя в $\frac{3}{4}$ —себ-то цю позу треба розуміти так, що їздець трохи звисвся корпусом з коня вперед праворуч, бо лише тоді можна побачити й забити ворога, який впав на землю.

Їздець на першому рельєфі трохи нахиляє голову, і цим виображено скупченість дії, руху; цеї тонкої деталі нема на другому рельєфі. Спис верхівці тримають за самий край ратища, піднісши руку в плечі та лікті вище за голову, направивши його діагонально й проколюючи ворога на смерть: змія—в пашу, воїна—в груди. Спис видко на всьому протязі його ратища, а гострий край його виходить з другого боку проколотого тіла. Таке орудування списом характерне для античності (див. стелу Дексилея, саркофаг Олександра¹⁾) й обумовлене малою вагою зброї, бо тут сила удару залежить від розмаху та енергії руки. Орудування списом у середні віки було инше: тяжчий спис проходив по-під рукою, спущеною далі, і діяв власною своєю

¹⁾ Попадаються в античності й інші мотиви. Див. мозаїку «Вій Олександра».

вагою, яку їздець витримував усім своїм тулубом, притискаючись до спису¹⁾. На руських іконах св. Георгія ми навіть в дуже пізні часи бачимо традиційне заховання античного мотиву.

Лівий їздець рельєфа з драконами тримає поводи в лівій руці, спустивши їх до поясу,—поза, що також відома з античності і що відповідає добрій кавалерійській школі. Що-ж до щита, який ми бачимо позаду їздця, то треба припустити, що його прикріплено за спиною на ремінцях через плечі або груди, але відрізнити ці ремінці серед зморшків плаща неможливо.

Лівий їздець другого рельєфа тримає в лівій руці й поводи, і щит за його внутрішній (ремінний) держак²⁾. Тому рука зігнута в лікті, піднесена вгору і проходить між корпусом їздця та шиєю коня, а через те трохи стиснута³⁾. Нема сумніву, що цей їздець, який також восходить до ходячого шаблону, трактований менш вдало, можливо, тому, що скульптор мав на увазі не тільки шаблон, а ще щось інше, на що вказує куафюра воїна.

Перш, аніж перейти до розгляду деталей, проаналізуємо, як сидить їздець, що на правій стороні рельєфа.

На першому рельєфі їздець сидить на коні просто, не звертаючи уваги на дракона і на свій власний вчинок, як це ми вже зазначили вище. Це справляє вражіння такого механічно певного себе руху, коли прямо-висно спущений спис завше попадає в свою точку опертя,—тут у пашу дракона. Поза не тільки спокійна, але й урочиста. Це збільшується також тим, що ліва рука, яка тримає натягнуті поводи, віднесена назад і лежить на стегні; цей мотив міг бути викликаний або натягненням повода, щоб стримати баского коня, або виразом граціозного в позі. І той, і другий випадок, разом із попередніми вказівками, однаково упевнюють нас у тому, що перед нами образ церемоніального виїзду, тріумфу. Можемо з византійського мистецтва зазначити аналогії: плитка Барберині дає нам мотив прямо-висно спущеного й твердо опертого на землю списа, який імператор тримає трохи нижче краю ратища, але вже піднісши руку, як і наш верхівець⁴⁾. Мотив заокруглено зігнутої коло стегна руки знаходимо на керченському блюді, а також на скриньці з Труа. Всі три випадки—виображення імператорських тріумфів. Для нашого-ж мотиву рельєфа треба лише вияснити присутність одного атрибута-дракона... Про це ми скажемо наприкінці, а тепер ще звернемо увагу на те, що поворот у $\frac{3}{4}$ комонника нашого рельєфа просто таки суперечить його рухові (порівн. те, що сказано вище) і може бути пояснено лише позуванням; не дурно-ж і в коня ми бачимо натяки на постановку в $\frac{3}{4}$, що восходять до дуже далекого прототипа. Найвизначніший з цього погляду вірець—пластинка Барберині, вибирає саме такий поворот для виображення тріумфатора; те-ж бачимо і на керченському блюді, де імператор повернув голову зовсім en face. Щоб

¹⁾ Див. про це в статті Я. І. Смірнова, Устюжское изваяние св. Георгія, Моск. Больш. Успен. собор. (Древности. Труды Москов. Археол. Общ. т. XXV М. 1916 р.), сс. 131—249. Можна простежити, як на Заході мінявся мотив у «романському» мистецтві, а саме в «ломбардському», де грецько-східні джерела були дуже сильні. Див. майже повну аналогію коней та їзди в у рельєфі «Георгій забиває дракона» на дверях у Трані (1160 р.) і Монреалі (1186 р.) з нашими рельєфами. (Venturi. Storia dell'arte italiana. II. с. 566, рис. 391, 393). Передавання кар'єру коня захоується особливо довго. Див. архівольти порталу церкви св. Миколи в Бара, де грецько-східній вплив був особливо сильний, а також люнет порталу Ферарського собору та мармурову балюстраду церкви св. Рестітуті в Неаполі (Venturi op. cit. III, рис. 140, 170, 522).

²⁾ Ремінці щита перехреснуються також на рукаві лівої руки.

³⁾ Збруя і стремена на наших рельєфах так оброблені, що нічого не дають для хоч якихось висновків. Підвіски на збруї зустрічаються і в східньому, і в грецько-римському, і у византійському мистецтві.

⁴⁾ Костянтин Порфирогенет пише, що імператор, в'їжджаючи на іподром, спиняється і встромлює спис вістрям прямо-висно в пісок.

покінчити порівняння пластинки Барберині і нашого рельєфа що-до церемоніялу, зауважимо таку добірність, тонкість роботи цієї пластинки, з якою скульптор наважився передати вираз обличчя: доброзичлива усмішка грає на устах імператора. Надзвичайно цікаво, що відблиск цієї усмішки добре можна помітити й на обличчі верхівців першого київського рельєфа: широкі вилиці й повні щоки відтінені в усмішку. Разом із тим бородате обличчя з кучерявим волоссям і цією усмішкою не має індивідуальних рис. Перед нами византийський шаблон людини середнього віку, який, можливо, восходиться до античності (варто звернути увагу на статую Марка Аврелія).

Перейдемо до правого верхівця другого рельєфа.

Він сидить на коні самісінько так, як і правий верхівець першого рельєфу. Знову перед нами церемоніальна їзда, коли їздець повертається своїм торсом, плечима та обличчям до глядачів, а коня виображено в профіль з тими-ж ухилами, до ³/₄, про які ми казали вище. Дві деталі викликають окреме обмірковування, а саме положення рук.

Ближча до глядача ліва рука зігнута в лікті та кисті й тримає спис діагонально, так що він висить вістрям вгору і краєм ратища до землі. Так тримати списа надзвичайно невігідно, особливо для церемоніальної сцени: по-перше, вивертається кисть руки; по-друге, спис кладеться на плече, що зараз же надасть вираз втоми, слабости, яка суперечить ідеї сили, що лежить в основі всякого тріумфа. Тріумф вимагає, щоб спис в діагональному положенні тримали висунувши вперед і вістрям угору, в напрямку руху верхівця. Що це так, видно з скульптури скриньки з Труа, про яку ми вже казали. Там імператор, що їде в правий бік, тримає в правій руці висунутий вперед спис вістрям вперед уверх ¹).

Для симетрії геральдичної композиції, імператор, що їде ліворуч, тримає списа у лівій руці, себ то в тій, яка ближча до глядача й яку можна бачити всю, але також висунувши спис наперед, вістрям вперед уверх ²). Так просто було озягнуто рівновагу: річ у тому, що звичайний образ імператора на скриньці з Труа—міститься праворуч, а лівий у дійсності є лише відворотним образом; тут припущення, що друга фігура вміщена «за-для симетрії», цілком можливе, хоч могли бути й інші причини появи двох фігур (напр., рівночасне царювання двох імператорів). Зауважимо, що списи імператорів природньо виходять з центру тому, що обидва імператори їдуть з центра в протилежні сторони, а не назустріч один одному, як комонники на нашому рельєфі.

Композиція нашого рельєфа показала невідповідною для мотиву тріумфатора; вимоги симетрії геральдичного стилю примусили повернути списи назад, ніби-то нахилиючи його до плеча; через те зменшився ефект тріумфу, а проф. Петров помилився й почав шукати спільної акції з лівим верхівцем, що вбиває ворога. Тим часом сам скульптор, як видно, хотів виправити мотив, надати йому життя й активності справжнього тріумфу, уникнути тої абстракції й символізму, що ми його зауважили в першому комоннику першого рельєфа.

Полагодити справу можна було лише в такий спосіб—надати життя й руху правій руці. Тому поводи й накинута на бездіяльну ліву руку, що тримає списа, а праву руку піднято на тлі щита з двоохперстним жестом. Треба гадати, що щит тримається на ремінці навколо руки, але цього не видно по-за шиєю коня.

Таким чином поза верхівця набирає повного змісту, і то не через якісь символи, а відповідно до реалій життя. До цих реалій відноситься

¹) Для раніших часів див. керченське блюдо і медальйон Юстиніяна, Стржиговський і Покровський, *op. cit.*, т. I і рис. на с. 34.

²) Другі руки імператорів (лівиця у правого й правиця в лівого) тримають поводи.

церемоніальне піднесення руки з двома перстами, що ні в якому випадку не доводить «священної» теми й «святости» верхівця. Перед нами жест привітання, яким він утворився ще в добу античності і як-раз на римському Ґрунті. Життя на форумі з давніх часів виробляло жестикуляцію оратора, ватажка й демагога перед юрбою. Відома бронзова статуя Авла Метелла, яку відносять на кінець республіки, але яка захує в собі риси ще етрусського мистецтва: саме права рука піднесена, вказательний та середній пальці витягнуті, підмізний та мізинець трохи підогнуті. У відомій ватиканській статуї Августа витягнутий лише вказательний палець і до нього приложені великий, решта підогнуті. Безумовно, піднятою була права рука імператора Тита на рельєфі його арки, але не залишилося ніяких слідів того, як були зложені пальці.

Переможець на арені підносить руку з двома витягнутими пальцями, як це ми бачимо на мозаїці з Ненніга коло Тіра, кінця III в. н. е. ¹⁾.

Цей жест перейшов у византійське мистецтво як для виразу привітання, так і для виразу тріумфа. Саме з цим жестом ми бачимо образ Ісуса Навина в славному ватиканському сувою (свитку) V—VI вв. На одному малюнку Ісус Навин розмовляє з ангелами перед ієрихонськими мурами ²⁾ на другому—з'являється перед переможеними царями ³⁾.

Дваперсне благословення могло-б потвердити ту гадку, що перед нами образ святого, але ми бачимо, що це може і не благословення; див., наприклад, на жерця, що звертається з двоперсним жестом до богоматери в сцені «Проби водою» («Испытанія водою») на пластинці диптиха з слонної кости із збірки гр. Г. С. Строганова в Римі ⁴⁾. А в нашому образі нема доказів святости обличчя. Доводиться робити висновки з сукупности даних. Тому тут же ми поговоримо про німби.

Річ усім відома, що німб зустрічається не в одних лише святих. Византійський імператор майже завше виображався з німбом; що-ж до сцен парадів (тріумфального в'їзду, вінчання на царство, фігурування в святкуванні перемоги над ворогом, церковних процесій обдарування храму або жертв і т. ин.)—це обов'язковий припис, принаймні для доби по іконоборстві. Про це нам оповідають мозаїки, фрески, мініатюри, слонова кість, емаль та инше. Одначе не тільки імператори та імператриці діставали німб, але і їх діти, коли вони брали хоча-б номінально якусь участь у кермуванню державою. Так, напр., на срібному щиті Феодосія, 388 р., і він, і обидва його сини в німбах і дідемах ⁵⁾. У ватиканській Псалтирі Барберині, македонської доби, вся імператорська родина з німбами ⁶⁾.

В Псалтирі Національної Бібліотеки родину Олексія Палеолога також виображено в німбах, за винятком лише малих дітей ⁷⁾. Німб має і кн. Володимир на монетах, що були випущені ще за його життя, коли його ще зовсім не уважали за святого, а також Ярослав і инші князі на їх монетах ⁸⁾. На диптиху консула Анастаса, 517 р., ми бачимо голову консула на тлі

¹⁾ Springer-Michaelis, Handbuch der Kunstgeschichte, Leipzig 1911, сс. 522—523, рис. 949. Можливо в цьому випадку цей жест близький до значіння адорації, благання, бо від глядачів могла залежати дальша доля переможця на арені.

²⁾ Diehl, op. cit. рис. 118.

³⁾ Ibid. рис. 117.

⁴⁾ Д. В. Айналовъ, Пластинка диптиха із слонной кости із збірки гр. Г. С. Строганова въ Римѣ. (Археол. изв. и замѣтки. М. 1893. № 6, с. 204).

⁵⁾ Стржиговский и Покровский, op. cit., с. 10. Табл. V.

⁶⁾ Diehl. op. cit. рис. 185.

⁷⁾ Див. прорись у Бойе. «Ист. визант. иск». Також Трачевскаго «Ист. средн. вѣковъ». П. 1897, с. 510.

⁸⁾ Толстой и Кондаковъ. «Русскія древности». IV. Спб. 1891 р., с. 167.

мушли,—ніби на німбі ¹⁾. Такий же мотив ми зустрічаємо у виображенні святих серед пластинок крісла єпископа Максиміліяна ²⁾.

Вживання німба у виображенні владушої особи в урочистій обстанові так загально відомо, що аж дивно, як всі, хто говорив про київські рельєфи, забули про це. Вживання німба не означає навіть того, що це посмертний образ когось, а не то що святости. Не можна не згадати про німб фігури ночі на мініятурі відомої Луврської Псалтири ХІ в. ³⁾.

Спинимось ще на деталях у виображенні правого верхівця другого рельєфа. Насамперед вражає його обличчя.

Правий верхівець першого рельєфа має, як ми вже це зазначили, схематичну усмішку, що восходить до старовинного шаблону, кучеряве волосся й продовгувату бороду типа Марка Аврелія. Перед нами шаблон «середньовіччя», якому бракує індивідуальности; варто уваги, що в той же час і мотив тріумфатора зв'язаний з символічними, а не реальними деталями.

Правий верховець другого рельєфа, як ми зазначили вище, хоч трактований невдало,—а може як-раз через цю невдалість трактовки—набув реалізму,—за винятком німба, звичайно. Ми не хочемо цим сказати, що мистець взяв з природи жестикуляцію верхівця, але її можна припустити в природі за прикладом византійських церемоній.

Цей реалізм підкреслений індивідуальністю обличчя, трошки клинуватого, з довгим носом, довгими вусами, що звисають униз, голоною бородою, широкими бровами, бистрими очима і одвертим виразом обличчя. Волосся з проділом посередині зачісане вниз і назад, утворюючи, як у селян, вигиб у зовнішній бік; він, очевидно, лежить навколо всієї шиї, але на виображенні його видно лише з правого та лівого боків нижче за вуха у вигляді пасом або локонів. Конче треба зазначити також особливу старанність в обробленні саме цього обличчя порівнюючи з іншими. На чолі, нижче волосся, йде вінець або діядема з кульчиків, або, можливо, з втиснутих бляшок. Діядема ця у всякому випадку не імператорська, а царська (στέφανος), бо імператорська діядема вже з доби Юстиніяна II (566—578) звичайно буває з підвисками (бовкунчиками) ⁴⁾. Тих, хто бажає більш докладно знати про надання византійськими імператорами цісарських вінців варварським,—з погляду Византії—володарям, а між ними і руським князем, відсилаємо до розвідок Кондакова ⁵⁾.

Отже, ми знову стикаємося з реальними рисами у виображенні правого комонника на другому рельєфі.

Цікава також ще одна обставина цього рельєфа, а саме та, що обличчя лівого верхівця, досить таки шаблонове, без вусів і дуже подібне до обличчя лівого верхівця першого рельєфа, має таке-ж волосся і так зачісане, як і верховець праворуч; зовсім ясно видно крім того, що це зачіска волосся, а не якась окрема шапочка. Цим порушений тип святого воїна, такий яскравий з своїм кучерявим волоссям на першому рельєфі і такий типовий особливо для Георгія Побідоносця ⁶⁾, але так само і для Дмитрія

¹⁾ Diehl. Op. cit. рис. 139.

²⁾ Ibid. рис. 144.

³⁾ Ibid. рис. 274.

⁴⁾ Стржиговській и Покровській, op. cit. с. 32. Фармаковській. Визант. пергам. рукописный свитокъ съ миниатюрами (окремый відбитокъ з «Изв. Рус. Археол. Ин-та въ Константинополѣ», т. VI, вип. 2—3). Сс. 44—46. Кондаковъ. Византійскіе эмали. Сс. 221, 227.

⁵⁾ Кондаковъ, Изображеніе русской княжеской семьи по миниатюрамъ ХІ в. СПб. 1906. сс. 60, 61, 73. (Кондаковъ зазначає жіночу діядему, зібрану з кіотців, серед речей київського клада. 1889 р). Кондаковъ. Русскіеклады. СПб. 1896, с. 145 і далі.

⁶⁾ Див. Фраткинъ, «Рельефное изображение св. Георгія въ порталѣ Георгіевскаго собора въ г. Юрьевѣ-Польскомъ». («Свѣтильникъ», ч. 9—12, 1915 р., сс. 89—96)

Солунського, Федора Стратилата та Федора Тирона. Ми мусимо визнати, що ця деталь зачіски від правого верхівця перенесена на лівого, а не навпаки, бо в усьому іншому вид лівого верхівця зовсім шаблонний і подібний, як ми це що-йно зауважили, до виду відповідного верхівця першого рельєфа. Отже оригінальна зачіска—привнесення до шаблонного виду—більш органічна на оригінальним обличчі. Пояснення цього привнесення може бути дане лише в результаті деякого загального висновку, про що далі. Зауважимо поки, що діядеми лівий комонник не має.

Спинимося на одягу верхівців. Закревський зазначив римський одяг, що складається з панцера та короткого жупана, який видно з-під панцера; він остільки короткий, що закриває коліна лише тому, що людина сидить. На ногах штани і, як зауважив Закревський, гусарські чоботи (спереду їх халяви вищі аніж ззаду, й зрізані навскіс). На плечі накинуто плаща, що застібнутий фібулою на грудях; плащ має за спиною і має форму серпа. Переданий він в утрированій стилізації, про що вже було зазначено вище ¹⁾.

Відносно мотива триумфатора Стржиговський зазначає з приводу Барберинієвої пластинки, що одяг Ахілеса з голими ногами та сандаліями зникає в V в. ²⁾ На керченському блюді III в.—вже східний одяг ³⁾. Н. В. Покровський цей одяг (гаптований жупан і довгі штани, але без високих чобіт) просто порівнює з одягами сасанідських царів-комонників ⁴⁾.

Плащі, що мають за спиною, але без фібул, відомі з античного мистецтва, як реалістичний і разом із тим ефектовний декоративний мотив. Його уживалося до швидко рухаючихся фігур. У византійському мистецтві він поширився і на мотив триумфатора, де його зовсім не оправдувала швидкість руху,—див., напр., скриньку з Труа. Схема плаща дістала вигляд ніби-то шапки, або, приймаючи на увагу лише контур,—серпа. Цей шаблон по іконоборстві став постійним і зустрічається у власне Візантії ⁵⁾, слов'янських країнах ⁶⁾, Італії ⁷⁾, Росії ⁸⁾, на Кавказі, пам'яткам якого ми повинні будемо тепер віддати більш уваги, бо й вони носять той самий грецько-східний стиль. Мотив заховувався дуже довго, дав силу взірців і загально відомий. Проте найближчі суворістю та схематизмом шаблона аналогії наших плит безперечно належать Кавказу, а особливо у виображенні св. Георгія, що такий популярний в Грузії і що має там силу пластичних образів ⁹⁾.

Вже в грецькій античності ми бачимо замість голих ніг—штани на випуст (саркофаг Олександра), а високі чоботи з'являються лише на пам'ятках у осіб варварського походження, звичайно, східного. Ця деталь поширюється у византійському мистецтві по добі Юстиніяна (мистецтво, очевидно, пасе задніх порівнюючи з побутом).

Відомий образ св. Георгія на монетах Ярослава; там ми також спостерігаємо кучеряве волосся. (Толстой и Кондаковъ. Op. cit. с. 169).

¹⁾ У правих комонників обох рельєфів сталася плутанина: край плаща, що має в повітрі, не є продовження його, як це повинно бути, а виходить з-під нього на лівому плечі, як якась цілком окрема, незрозуміла й непотрібна частина одягу. З рельєфа із Труа видно, що край плаща буде маяти лише тоді, коли фібула опиниться на плечі наслідком сильного руху. У наших комонників фібула на грудях, як це повинно бути, в стані покою Звідси й повстала плутанина; церемоніальність задуманої пози збила з пантелику скульптора.

²⁾ Стржиговській и Покровській. Op. cit. с.с. 15—16.

³⁾ Ibid. с. с. 16—20.

⁴⁾ Ibid. с. 26.

⁵⁾ Скринька з Труа.

⁶⁾ Охридські двері.

⁷⁾ Приклади вище.

⁸⁾ «Прилепи» Дмитрієвського собора. Ладзька фреска.

⁹⁾ Веселовській. Op. cit. II, с.с. 52 і далі, 66.

Самий панцер верхівців на київських рельєфах навряд чи можна цілком певно віднести до типу римського. На першому рельєфі панцер не вилитий, як на багатьох римських статуях і рельєфах, а зроблений з окремих бляшок, які, що правда, заходять щільно одна на одну й наближають панцер до римського типу.

А. М. Павлинов зазначає, що є подібний панцер на іконі св. Георгія на Кавказі, в Іллорі, і визначає його як римський, так само як і пізнеримську зачіску в дрібні кучері ¹⁾. Такий же панцер у св. Георгія, захищеного дракона, про який згадує гр. П. С. Уварова в її опису Аджарії; інші деталі не подібні до наших київських рельєфів крім короткого жупана та високих чобіт. Гр. П. С. Уварова називає цей рельєф варварським і відносить його до XIV в. ²⁾. Той же панцер, цілий одяг, плащ серпом і кучеряве волосся знаходимо ми на грубому виображенні св. Георгія (або Дмитрія Солунського?), що забиває людину у високій шапці на взірць камілавки, в Рачі ³⁾; також на іконі того-ж святого, себ-то Георгія Побідоносця (про це свідчать написи), з села Мравал-дзали ⁴⁾; тут не тільки панцер з набору квадратних бляшок, але навіть серповидний плащ, виполосований паралельними лініями, як на київських рельєфах. Цікаво, що цей образ ближчий до Барберінієвської пластинки тріумфа, ніж до звичайного бою Георгія: кінь ступає по ворогові (тут—по людині, як це зустрічається на образах св. Георгія) ⁵⁾, а спис прямовисно встромлений в його голову й має зверху ратища хрестика,—отже верховець тримає спис нижче края ратища. Порівн. правого верхівця першого київського рельєфа, старшого ніж Мравал-дзалийський образ: їде верхівець також з правого боку рельєфа на лівий ⁶⁾.

Перше ніж сказати про типи Георгія-верхівця на кавказьких рельєфах і про їх композиційне розроблення, зауважимо, що зазначений панцер з бляшок—спільний і з византійськими виображеннями, напр., на скриньці з Труа. Цей панцер звичайно доходить до пояса, бо не дуже гнучкий і заваджає сидіти. Коли до нього не придоблено підвісок з металу, то нижче пояса хвилює м'яка тканина одягу до колін (коли фігура сидить, то закриває коліна).

На першому київському рельєфі є одна особливість: нижче пояса одяг не хвилює в повітрі, а дуже напрутий, і його треба визнати за шкіряний оборонний фартух,—деталь варварського походження. Цим одяг київського першого рельєфа порушує стару традицію як византійських, так і грецько-східних (зокрема кавказьких) виображень, але можливо його виправдує життя або якась новіша традиція, про яку ми не знаємо за браком пам'яток.

Ще більш порушує стару традицію одяг комонників другої київської плити. Правда, ми здибуємо типові для грецько-східного, зокрема кавказького, а також византійського мистецтва деталі: чоботи й штани, короткий жупан в складках, що стирчить з-під панцера (ці складки стилізовано паралельними лініями) та серповидний плащ.

¹⁾ Про це ми зазначили вище. Павлиновъ, Церковь въ Иллори (Матеріали по археології Кавказа. М. 1893. Вып. III), с. 19, табл. VIII.

²⁾ Гр. П. С. Уварова, Аджарія (Мат. по археології Кавказа. Вып. II), с. 40. Робота, справді, проста, примітивна, але ускладнена якимись привнесеннями, і її треба проаналізувати пильно на ґрунті мистецтва інших часів, пізніших за наші київські рельєфи.

³⁾ Гр. П. С. Уварова, Рача. (Ibid.) с. 112, рис. 88.

⁴⁾ Ibid. с. 123, рис. 99.

⁵⁾ Веселовскій, op. cit. сс. 71 і далі.

⁶⁾ Дуже подібний верхівець на стеатитовій пластинці XI-XII вв., яку наводить Schilumberger (L'Épopée byzantine. T. II, с. 132). Верховівець їде зліва направо, тримає спис, як імператор на Барберінієвському рельєфі. Плащ у нього серпом.

За це замість панцера до пояса з бляшок ми бачимо довгий одяг, що гнеться в талії; його зроблено у вигляді смуг, що охоплюють фігуру й зв'язані поміж собою рядами втиснутих пластинок. (Див. одяг з таких самих бляшок на св. Георгії собора в Юр'єві Польському). Треба згадати, що цей вироб складається з товстих ремінців і металевих бляшок; лише тому він може гнутися й придатний для верхівців, не зважаючи на свою довгість. Отже ми бачимо на київських рельєфах одяг, що витворює традицію не в усіх її деталях, а збачує до широкого вживання шкір у воляцькій зброї, що звичайно визначається як риса варварського, особливо полуднево-руського побуту (так званого «скитського»). Це вже одно змушує стриматися від гадки, що обидва рельєфи привозна грецька робота, як гадає Врангель.

Спинимось тепер на ворогах, що лежать під їздцями київських рельєфів.

Дракон у вигляді гадюки є звичайним атрибутом у виображеннях св. Георгія. В античному походженні цієї гадюки, що зивається в кільця, не можна мати ніяких сумнівів. Боротьба з гадюками відома в античності з дитячого героїчного вчинку Геракла (див. фреску в 'домі Веттіїв у Помпеях), з пригоди Лаокоона та інших, а образ гадюки — принаймні з спартанського архаїчного рельєфа, що представляє героїзованих предків. Правда, античні дракони були складніші своїм зовнішнім виглядом, але є й звичайні, гадюкоподібні (див. етруську стелу з Болоньї¹), і в н. е.). Нема сумніву, що гадюка завдячує своєю популярністю в християнському мистецтві—дияволі, що спокусив Єву; звідси могло бути перенесення змісту: гадюка—диявол, поганство—диявол, отже гадюка—символ поганства. Зазначено, що як у грецьких переказах, так і в інших народів дракон-гадюка іноді символізує поганство²). У такому значінні може фігурувати гадюка під правим верхівцем першого київського рельєфа, бо своїм мистецьким виразом вона є безумовно символ, як це ми й показали вище³).

Але дракон-гадюка в східно-християнському мистецтві зберіг ту пластичність закрутів петлями та зигзагами, що розпластані на тлі рельєфа, яка властива античним і старо-християнським складним «чудищам»-потворам із гадючими хвостами. Див. напр. олтар із весіллям Посейдона й Амфітрити Доміція Агенобарта, кінця II в. до н. е. А катакомбні розписи й старо-християнські саркофаги дали античному драконі перше право громадянства в християнському мистецтві (див. пригоди Іони). Для теми св. Георгія вживалися як більш складні типи драконів з лабами⁴), так і прості, гадюковидні.

Ми вже зазначили вище, що дракон під правою фігурою першого київського рельєфа—виконаний кепсько; можна зауважити, що перша від голови петля не зв'язана з рештою тулуба. Це пояснюється невдалою композицією під такою постановкою коня, що не була розрахована на таке з'єднання, а мистець, не маючи шаблона, не дав собі ради з проблемою утворення нової композиції.

Треба ще сказати кілька слів про вбитого воїна, що лежить під конем лівого верхівця другого київського рельєфа. Насамперед про позу його: тут нема античної класичної традиції, де завше виображалось боротьбу комонника з ворогом у живій дії, або принаймні у складних комбінаціях форм

¹) Springer-Michaelis, op. cit., с. 435—436, рис. 810.

²) Веселовскій. Op. cit. с. 12,70 і далі.

³) Свєсивій оповідає про виображення Костянтина Рівноапостольного, де він бореться з гадюками.

⁴) Див. пізні візрі сюжета як на заході, так і на сході Європи; але і в раніші часи цього не цуралися. От таке Ладозьке виображення.

(див. наші уваги вище)¹⁾. Коли-ж ворог лежить зовсім не рухаючись, то це характерично для сцени тріумфа, де і самого верхівця позбавлено великої активності; так розуміло цей мотив і власне-византійське мистецтво.

На нашому рельєфі забитий лежить платом (трохи на $\frac{3}{4}$), і є вже мертвим тілом, хоч і тримає ще в правій руці списа, а в лівій щита. Це справляє таке вражіння, що воїн був повалений, мов деревляна лялька, бо не зігнувся і не перемінив жестів своїх, які були у живого. Навряд чи можна робити якісь висновки з того, що воїн лежить спиною до верхівця. Ми не можемо знати, чи тікав він від верхівця, чи змагався з ним; річ у тому, що в повороті голови, плечей та тулуба лежачої людини і в напрямі списа верхівця допущені такі суперечності, які ніяк не можна погодити хоч з якимись реальними уявленнями про хід бою та закінчення його. Мистець уявляв собі цілком незалежно одно від одного—і скачучого верхівця, і байдужно лежачу фігуру²⁾, і спис, що її проколює. Лише в мистецтві класичного сходу так хижо і в той же час байдужно накидають під ноги переможцеві тіла ним забитих ворогів, а він варварськи зарозуміло й разом із тим наївно святкує перемогу, що не може бути й гадки про те, щоб хтось міг змагатися з ним. Труп забитих ворогів там дійсно набирають характеру повалених показових манекенів. Ми бачимо це в мистецтві Єгипту й Асирії: звідти мотив перейшов до мистецтва сасанідського, грецько-східного, на Кавказ і до нас на Русь³⁾.

Що-ж до костюма та зброї лежачого воїна, то на ньому панцер та жупан, у руках спис та щит такі самісінькі, як і у верхівців; але плаща нема, а на місці ніг якісь додаткові паралельні зморшки м'якого одягу, які до того витерлися, що не дають змоги зробити якийсь висновок. На голові гостроверхий шолом з нащічниками, з якого спускається кільчуга, що затуляє ший; аж вражає подібність цього шолома до тих, що їх уживали на Русі в до-монгольську добу.

Обличчя оброблене грубо, аби-як: перед нами байдуже відтворення людини середнього віку, з бородою, вусами, просто обрубленими, довгим носом та щоками. Нема й натяку на византійський шаблон на обличчях лівих верхівців «монаршої» усмішки правого верхівця першої плити або індивідуальної тонкості правого верхівця другої плити. Але як-раз повна відсутність византійського шаблону й східні риси одягу змушують визнати в убитому воїні варвара.

Звернемося до де-яких із рельєфів Кавказу, щоб спробувати пояснити наші виображення в цілому, а потім скористати з зробленого аналізу. Пере-рахувувати кавказькі рельєфи, що збігаються з нашими рельєфами і в мотивах і в окремих деталях,—значило-б занадто втомлювати читача. Почасті ми перерахували їх, коли досліджували костюм. Східний стиль властивий київським рельєфам звичайна річ у виображенні верхівців на кавказькій скульптурі. (Див., напр., плиту іконостаса зруйнованої церкви поблизу оселища Ольжинського; на ній св. верхівець має короткий одяг; і стиль, і мотиви—східні. Плиту цю відносять до XII—XIII вв., і вона дуже близька до наших рельєфів⁴⁾).

Цікавий хрест з села Геби, варварської роботи, зроблений з старовинних бляшок—пластинок⁵⁾. Там ми бачимо образи цілого ряду верхівців; серед них—св. Георгій, хоч можливо це й св. Дмитрій Солунський. Їздець то грає конем, то вбиває дракона; тоді кінь скаче через нього. Те-ж саме

¹⁾ Див. напр., рельєф «Бій Траяна з Даками» на арці Костянтина в Римі.

²⁾ Лежання на боці зустрічається у грецькому архаїзмі.

³⁾ Див. сцени боїв у багатьох грецьких і руських рукописах.

⁴⁾ Гр. П. С. Уварова, Абхазія (Мат. по археол. Кавказа. Вип. II), с. 20—21, мал. 9.

⁵⁾ Ibid., Рача, с. 112, мал. 86.

й у виображенні верхівця, що вбиває ворога, як у київському рельєфі. Але пластинки цього хреста пізніші як наші рельєфи, що ясно з того, як тримають списа святі; тут уже все зовсім чуже античній традиції й близьке до західного середньовіччя. Мабуть ми маємо тут твір XIV—XV вв. Мотив скакання через дракона разом із іншими деталями зберігається разом із східним стилем дуже довго, напр., в образі св. Георгія на футлярі XV ст. для черепа цього святого, з церкви в Горі¹⁾, або на іконі 1653 р. у тій самій церкві²⁾. Всі збочення від зазначеного типу потребують окремих пояснень, як, напр. зазначений вище образ з Мравал-дзамі, і зустрічаються нечасто.

От напр., по обох боках входа до церкви в Ахашені ми знаходимо цілу композицію, і до неї є написи³⁾. Ліворуч Нігварай, син Суармага, що збудував церкву, праворуч св. Георгій на коні вбиває лежачу людину; у виображенні нема сили натиску, і кінь йде ходом, а не скаче. Але тут незвичайне вже одно те, що святий йде з правого боку в лівий. Хто був цей будівник церкви,—невідомо; нема й дати; але церква дуже старовинна. Можливо, що св. Георгій своєю процесіональною поїздкою ілюструє епізод із життя того, хто збудував церкву, і ця обставина зруйнувала звичайний мотив. Перед нами композиція, подібна до київських, хоч можливо і з іншим змістом.

Ми знаходимо добре звязану композицію геральдичного стиля частенько⁴⁾, але зміст її що-разу може бути інший. Щоб покінчити з цим припущенням подвійного виображення святого верхівця на київських плитах, зазначимо, що цей варіант змісту композиції зустрічається на одній кавказькій рельєфній іконі пізнього часу, а саме 1647 р. в Іллорі⁵⁾. Ікона ця має чотири частини, представляє діяння св. Георгія, має також написи. Вгорі ліворуч Георгій убиває дракона, через якого жене його кінь; плащ, що його застєбнуто фібулою, реалістично хвилює за вітром. З правого боку йому назустріч поважно йде той самий Георгій; плащ його має серповидний вигляд; на коні сидить маленьке полонення, якого звільнив святий з неволі хораснійської, як це проголошує напис.

Композиційна близькість до першого київського рельєфа надзвичайна, і ми тут же скажемо, що права частина композиції є тріумф, знайдений мистцем у житті святого і вложений в схему, вироблену не в XVII в. і не в цьому житійному сюжеті ікони.

Сюжети тріумфального характеру—можливо звязані з долею тих, хто будував церкви—зустрічаються на Кавказі навіть пізньої доби. Так, напр., на західній та південній стінах церкви XVI ст. у Каблянському межигір'ї, є геральдичні композиції двох комонників, що одягнені в короткі жупани і що їдуть назустріч один одному, а коні їх грають під ними⁶⁾. Але є композиції лише з мотивами боїв, без тріумфу.

В Нікорзміндській церкві, за Кондаковим—XI в., знаходимо поставлених двох верхівців, одноіменних з тими особами, що брали участь в будованні церкви; це видно з написів до них⁷⁾. На східній стіні різьблені рамці з іко-

¹⁾ Гр. П. С. Уварова, Тифлисская губернія (Ibid), с. 162—163, мал. 142.

²⁾ Ibid, с. 163, мал. 143. В обох випадках є й нові деталі.

³⁾ Е. Такайшвили, Церковь въ Ахашени. (Мат. по археол. Кавказа, вып. XII, с. 7—8, табл. II, 3—4.

⁴⁾ Зауважимо, що ця композиція звичайно на Кавказі прикрашає стіну, нічим і ніяк від неї не відрізняючися, що зовсім відмінне від наших рельєфів (див. наші уваги вище).

⁵⁾ Павлинов, op. cit., с. 20—21, табл. X.

⁶⁾ Гр. П. С. Уварова, Каблянское ушелье (op. cit.), с. 69, 71, мал. 56, 57.

⁷⁾ Толстой и Кондаковъ, Русскія древности IV, 63—64; Уварова Нікорзмінда (op. cit.) с 127—129, 134—135. Табл. XLIV, XLV, XLVIII. Уварова запечує датировку Кондакова.

ною Преображення. Ліворуч від них верхівець убиває дракона, перескокуючи через нього на коні (св. Георгій?); ліворуч верхівець скаче через лежачу людину (св. Дмитрій?). Обидва верхівці скачуть один одному назустріч. Їх східній мотив кар'єра виключає всякий натяк на триумфальну процесію; зате й тлумачення їх легке, бо вичерпане шаблонами св. воїнів. Такі самісінькі два верхівці, що скачуть через своїх ворогів, є в люнеті західнього бічного вітваря, по боках Спасителя. В написі згадується цар Баграт та його син Георгій¹⁾.

Особливо цікава для нас плита з рельєфами з церкви села Воронова в Абхазії²⁾. Гр. П. С. Уварова відносить її до часів XII—XIII вв., проф. Д. В. Айналов—до VII—VIII ст.³⁾.

Вгорі на плиті ми бачимо двох верхівців, що їдуть назустріч один одному,—асирійського типу, як зазначає Уварова, сасанідського, як каже Айналов, навіть своїм одягом, не тільки стилем рельєфа⁴⁾. Під верхівцем, що ліворуч, ми бачимо дракона, під тим, що праворуч—людину; плащі верхівців мають в повітрі, але коні їх не скачуть через ворогів, і воїни їх не вбивають; дракон обплутує задні ноги коня лівого верхівця. Чи це не святі Георгій та Дмитрій? Можливо, коли взяти на увагу, що на низу плити виображено ще св. верхівця—Євстафія Плакиду⁵⁾.

Виникає питання—чому-ж святі не б'ються з своїми ворогами, й ці здаються лише символічними атрибутами біля величних верхівців, що їдуть собі «церемоніяльнс»?

Проф. Д. В. Айналов пояснює місце на рельєфі, де містяться ці верхівці, на підставі миланських і ечміядзинських диптихів: два верхівці заступають звичайних вікторій.

Цим, гадаємо ми, пояснюється їх церемоніяльна поза й те, що на місце мотиву бойця поставлено мотив триумфатора. Безумовно, це мало певне значіння для того, хто замовляв рельєфа, і для того, хто його робив, і хто знає, чи справжні перед нами святі, чи одноіменні їм триумфатори, при яких самі побиті вороги—лише атрибути без життя і дії.

У всякому разі кавказькі рельєфи, що споріднені стилем з київськими, дають зразки й святих воїнів в боях, і церемоніяльних виїздів, і відношення мотивів змісту до мотивів форми, і їх комбінації поміж себе. Все це погоджується з аналізом наших київських рельєфів, і тепер ми можемо звести до купи все здобуте для того, щоб зробити потрібні висновки.

Безумовно, не треба гадати, що київські рельєфи цілком залежать від кавказької скульптури; яшвидче й київські рельєфи, й кавказька скульптура мають спільне джерело в Малій Азії. Адже те саме, здається, повинно бути встановлене і для полудневого руського будівництва, що було сучасним нашому рельєфові.

Щоб не бути гопословним, нагадаємо про рельєф, що його знайдено

¹⁾ Кондаков каже про образ богоматери та про двох Георгіїв (sic), див. Толстой и Кондаковъ, Русскія древности. Вып. IV. рис. 58 на с. 66.

²⁾ Уварова. Абхазія, op. cit., с. 22, 23, табл. VII, VIII.

³⁾ Айналовъ, Нѣкоторые христіанскіе памятники Кавказа (відбитка з «Арх. Изв. и Зам.» № 7—8, 1895).

⁴⁾ Такого-ж сасанідського типу й св. Євстафій, що виображений внизу плити (див. Айналовъ, op. cit., с. 7—9). Див. сасанідських і асирійських верхівців, царедворців і царя на рельєфах в Атені X ст. (Толстой и Кондаковъ, Русск. древности, IV, с. 48—49) і таких самих верхівців і двох воїнів на рельєфі в Ані, VII—VIII ст. (Орбели, «Армян. Иск.» Нов. Энцикл. Слов. Брок. и Эфр. вып. 3. ст. 671). В Грузії сасанідські риси скульптури найбільш сильні в східній її частині (Орбели «Грузин. Иск.». Нов. Энцикл. Слов. Брок. и Эфр. вып. 15, стр. 130—131).

⁵⁾ Цілком східній тип Євстафія Плакиди і стилем і мотивом див. на рельєфі церкви Сіона в Атені (Уварова, Тифлисская губернія, op. cit., мал. 133).

в Керчі в 1895 р., сирійський характер якого зазначає Кондаков¹⁾. Плита має три пояси фігурних святих образів, і тут у нижньому поясі по боках Симеона Стовпника, їдуть назустріч один одному два верхівці, утворюючи геральдичну композицію. Їзда їх церемоніальна, а списи спущено майже прямовисно вниз, як на Барберінієвському рельєфі, і як у правого верхівця першого київського рельєфа. Кондаков, зазначаючи західні деталі, говорить про можливість віднесення рельєфа до генуезької доби Кримського півострова, проте вважає стиль затиповий для грецько-східного світу IX—XII вв.; він гадає, що обидва верхівці—святі воїни. Ясно, що весь рельєф зроблено на якість спеціальне замовлення, і воно й повинне уяснити таку велику урочистість геральдичної композиції. Цей рельєф є кільце, що зв'язує київські рельєфи з грецько-східним мистецтвом.

Уже було зазначено, що стели з геральдичним виображенням двох верхівців, що їдуть назустріч один одному, зустрічаються на півдні Росії ще з античних часів. Див. стелу I в. н. е. з Керчи²⁾.

Тут буде до-речи нагадати дані, які здобув проф. М. І. Ростовцев відносно пари верхівців, що їдуть назустріч один одному, відомої ще з еліністичних пам'яток півдня Росії. Відсилаючи всіх, хто хоче знати подробиці історично-релігійного характеру до надзвичайно цікавої статті проф. Ростовцева, зазначимо лише її загальні висновки. Композиція зв'язана з іранською ідеєю про передачу богом влади церкві, яку оброблено в грецько-східні форми саме в Малій Азії. Вона відбилася в цьому обробленні у Скифів³⁾, у Боспорському царстві⁴⁾ у Сасанідів⁵⁾ і взагалі, виявила себе дуже живучою, «ледве чи не до вчорашнього дня», як зазначає шановний дослідувач⁶⁾.

Під впливом культу Мітри, два верхівці іноді набирають значіння двох богів, або навіть одного дублірованого бога. Це твердження проф. М. І. Ростовцев пробує обґрунтувати різними міркуваннями, не завше, на наш погляд, переконуючими⁷⁾. Але що це завше—боги щасливої побідної війни, це є цілком певне⁸⁾. В такому значінні й в такій зовнішній формі утворюються рельєфи; їх знаходять в країнах паннонських, придунайських армій Риму⁹⁾, а самий культ заходить далеко на Захід¹⁰⁾. Звичайні риси всіх цих пам'яток—масивні, важкі коні¹¹⁾, що спокійно стоять, або також спокійно їдуть, часто жест закритої долоні, або піднесених пальців, в якому проф. М. І. Ростовцев завше хоче бачити адорацію¹²⁾, завше східній (умовний) одяг¹³⁾; зустрічається довге берло, яке іноді висунуте наперед, а іноді навіть простовисне, оперте об землю¹⁴⁾.

Під ногами коней обох верхівців,—або тільки одного,—лежить людина¹⁵⁾ як символ¹⁶⁾, або символічна риба, яку проф. Ростовцев готовий ототожнити з драконом, забитим святим верхівцем, як символом злої сили землі, що протиставлена небу¹⁷⁾.

Без усяких натяжок сказати, що ідейне зближення з християнством—а хронологічне й географічне з нашими київськими плитами виходить над, звичайно цікаве. Можна поставити старе питання, в якій мірі християнські святі верхівці були спадкоємцями поганських образів, в якій мірі поганські

¹⁾ Кондаковъ, Русские клады, с. 34—37, мал. 8.

²⁾ Kieseritzky und Watzinger. Griechische Grabreliefs aus Südrussland. Berlin 1909 Taf. XLIX, 683, с. 122.

³⁾ Ростовцевъ, Op. cit., сс. 4, 5, 30, 55, 138. ⁴⁾ Ibid., с. 23, 30. ⁵⁾ Ibid., с. 30, 31.

⁶⁾ Ibid., сс. 31, 34, 55, 61, 140. ⁷⁾ Ibid., сс. 31, 32, 34, 35, 39, 42, 57, 58, 60. ⁸⁾ Ibid., сс. 42, 55.

⁹⁾ Ibid., сс. 37, 38, 40, 59. ¹⁰⁾ Ibid., сс. 60, 62. ¹¹⁾ Ibid., сс. 2, 4, 25, 26, 31, 35, 135. ¹²⁾ Ibid., сс. 3, 25, 26, 31, 43, 139. ¹³⁾ Ibid., с. 41. ¹⁴⁾ Ibid., сс. 3, 26. ¹⁵⁾ Ibid., сс. 4, 31, 39, 42, 43.

¹⁶⁾ Ibid., с. 43

¹⁷⁾ Ibid., сс. 43, 55, 56.

рельєфні композиції, зазначені проф. М. І. Ростовцевим, могли відбитися на київських плитах. Отже може знову вернутися гадка—чи не виображені тут два святі на кожній плиті або чи не є це дублірування одного і того самого святого? Але дублірування божества, яке виводить проф. М. І. Ростовцев,— підкреслимо це,—з сути іранських релігійних ідей, в образотворному відношенні спирається на відсутність ріжниць протиставлених верхівців, що само по собі не можна вважати за певне. Вище ми говорили, що на поганських плитах не ставиться поруч бої та триумфи, і ця обставина утворює безодню між нашими плитами й їх поганськими попередниками в розумінні вибору й оброблення мотивів, їх композиції й уживання того, що зветься артистичною формою. Тому зрозуміло, що тільки аналіз, який ми зробили, може переконати в певності того чи іншого артистичного генезису. А цим безумовно зараз же визначається пам'ятка, як щось утворене з певної нагоди, а не як майже механічна репліка. Всі прогріхи наших рельєфів промовляють проти цього.

Що-ж до зрозуміння ідеї рельєфів, то можливо, що ще була сильна традиція, яка колись оснувалася на їх поганських паралелях; про це ми скажемо нижче. Але як-раз Мала Азія повинна грати головну роль в цій традиції, як про це свідчить проф. М. І. Ростовцев.

Отже визначимо точно, що саме виображено на київських рельєфах.

На першому рельєфі ліворуч ми бачимо образ св. воїна, який вповні відповідає типові Георгія Каппадокійського, як він склався на основі греко-східних артистичних мотивів. Праворуч—образ триумфатора, який їде церемоніально на коні, згідно з римською артистичною традицією, що перероблена на византійському—навіть власне царгородському—грунті. Разом з тим цей мотив не зв'язаний з спробою передати те, що було спостережене в натурі; тему трактовано повчаюче-абстрактно через введення символу, що зовсім чужий мистецькій будові мотиву. В одягу обох верхівців можна помітити ухил від традиції, можливо під впливом життя, що оточувало мистця; але бути вповні певним в цьому,—чи ще більше доводити, що мистець зробив це свідомо—абсолютно неможливо. Так само нема підстав вважати триумфатора за святого, але значною особою, володарем він мусить бути.

Перейдемо тепер до другої плити. Ліворуч вирізано воїна, який вповні відповідає типові Дмитрія Солунського, як він склався на основі грецько-східних мистецьких мотивів. Зачіска його наслідує зачіску правого верхівця. Убитий воїн, восходячи до грецько-східного шаблону, має в одягу деталі варварські, можливо характеристичні для мешканців полудневої Росії XI—XII вв. Те-ж саме можна сказати про панцери всіх трьох воїнів, що можливо навіяло те життя, яке оточувало мистця.

Праворуч на другій плиті теж виображено триумфатора, що їде церемоніально на коні, згідно з тою-ж римською артистичною традицією у византійській інтерпретації. В образі верхівця підкреслено залежність від життя в рисах індивідуального обличчя, в одмінній зачісці, в царській діядемі, в жести. Зачіску безсумнівно свідомо передано лівому верхівцеві, щоб зазначити зв'язок між обома. Немає ніяких підстав вважати правого верхівця за святого; перед нами володар, але менший як імператор, і персонально відомий скульпторові. Нічого абстрактного й символічного (за винятком німба) в ньому нема.

Отже треба підібрати до правих фігур їх значіння так, щоб наші висновки були потверджені й разом з тим щоб кожна права фігура була зв'язана з лівою вказівками зоровими (на першій плиті—драконами, себ-то символом, на другій—зачісками, себ-то реальністю деталі).

З огляду на все те, що ми сказали на початку нашої розвідки, ми гада-

даємо, що на першій плиті праворуч виображено Ярослава Мудрого, тріумфатора над поганством-дияволом-гадюкою. Цьому відповідає й текста літопису за 1037 р. про будови Ярослава. Насупроти Ярослава виображено одноіменного йому св. Георгія.

На другій плиті праворуч виображено Ізяслава, також тріумфатора, а ліворуч—одноіменного йому св. Дмитрія Солунського. Але яку побіду ознаймує рельєф з Ізяславом?

Тут знов треба порівняти рельєфи. Обидва їх зробив без усякого сумніву один майстер, і в один і той самий час; мистець цей добре знав грецько-східне мистецтво й навряд чи був руський¹⁾. Рельєфи зроблено за життя Ізяслава, й на його замовлення; мистець відтворив індивідуально обличчя князя (певна річ невідомо, до якої міри), і щоб йому догодити, переніс навіть на одноіменного святого характеристичні рисочки князя. Що-ж до образу Ярослава, то в часи, коли майстер робив рельєфи, вже треба було пригадувати, і він набув навчаюче-символічного змісту.

Спадає нам на думку, що зроблені були рельєфи в тому році, коли збіглися разом славна перемога з виконанням заповіту Ярослава. Цей рік—1060-й, коли спільна військова акція синів Ярослава під проводом Ізяслава винищили «поганих» Торків,—або наступний. Можливо, що по 1060 р., але не пізніше 1062 р., збудовано Дмитрієвського монастиря. Ізяслав був на вершій слави. Тоді-ж він замовляє грецькому мистцеві зробити дві меморіальні плити: на одній замовляє свій образ і свого патрона св. Дмитрія Солунського, тому він почасти був подібний до нього, і щоб він убивав Торка; на другій—зробити символічно образ свого батька, тріумфатора над поганством, та його патрона св. Георгія Каппадокійського²⁾.

І хіба ми тут не вертаємося, що правда—в християнських образах, до тієї іранської ідеї, яку проф. М. І. Ростовцев, студіюючи дуже близькі композиційно поганські рельєфи, зазначив у Малій Азії, Персії, Полудневій Росії й Придунайських землях принаймні від IV ст. до н. е. до VI ст. н. е.³⁾ Божественний побідник—патрон небесний і одноіменний йому земний володар, що протиставлені один одному, дані в символічному значінні перемоги над злом (поганством і поганями). Чи не знав майстер київських рельєфів поганських прототипів і лише модифікував їх мотивами пізнішого византійського та грецько-східного мистецтва, а почасти й даними побуту? А може художня еволюція вже встигла підготувати новий композиційний варіант з старих тем десь у глибині Малої Азії на протязі IV—XI ст.? Ми сами гадаємо, що був утворений вже варіант, і не бачимо, щоб було якесь безпосереднє відношення між поганськими прототипами й нашими плитами. Але, певна річ, ми маємо тут діло з загальним культурним «іранізованим» ґрунтом, який заховав свої ідеї трохи не до «вчорашнього» дня⁴⁾.

¹⁾ Шифер, якого вжито на рельєфи—походження руського, його вживали також на внутрішні карнізи полунове-русських до-монгольських храмів.

²⁾ Спроби дати портрет відомі вже з доби св. Володимира; як-раз його образ на монетах, хоч, певна річ, він зовсім не видає портрета. Руські портрети XI ст.—річ відома.

³⁾ Про можливість іранських ремінісценцій в древньо-русському мистецтві говорив ще Буслаяв (Сочиненія, т. I, с. 526).

⁴⁾ Питання про церемонії византійського двора з погляду засвоєння східного ритуалу вимагає дальших і енергійних дослідів, зокрема і про імператора в тріумфі, що прямовисно встромлює списа в землю. Ця реальність, гадаємо ми, лежить між нашою плитою, що виображає Ярослава Мудрого, і іранізованим образом на верхній частині ритону, що з Кападокеатха.

Проф. В. К. ЛУКОМСЬКИЙ.

МЕДАЛЬ

КОСТЯНТИНА КОСТЯНТИНОВИЧА ОСТРОЗЬКОГО.

Відому лише в одному екземпляріві золоту медаль князя Острозького знайшли між монетами кладу, відкритого під час ремонту великої церкви Київо-Печерської Лаври 26 листопаду 1898 року. Цього дня, коли працю провадили на хорах церкви біля лівого побічного вітаря во ім'я святителя Феодосія, відкрили нішу, де, як виявилось, було чотири олив'яні посудини й кругла деревляна діжка. Посудини ці були закриті шрубовими покришками, а деревляна діжка уявляла з себе мабуть старовинний вулик. Місткість всього цього посуду становила коло 5 відер, а знайдений в них скарб складав: 6.184 золотих монети й медалі, вагою 1 пуд 26 фунтів 50 золотників, та 9.895—срібних, вагою 16 пуд. 27³/₄ фунта. В меншій з посудин, що була наповнена золотими монетами, медалями й жетонами, і була знаменита медаль князя Костянтина Острозького¹).

Цілком зрозуміло, що як самий клад, що уявляв видатний скарб в цілому, так і окремі нумізматичні пам'ятки, що входили до нього, незабаром викликали відповідну літературу²). Про медаль кн. Острозького, займаючись розшифрованням вміщених на ній виображень, з найбільшими подробицями писали Н. Петров та К. Болсуновський³). Одначе досліди їх, побудовані що до визначення вміщеного на медалі герба, не йдуть далі використання дуже застарілих свідчень польських геральдиків XVI—XVIII в., а тому, натурально, припустили де-які помилки й тим дали привід до складання цієї замітки.

Медаль князя Острозького зберігається нині в Нумізматичному Відділі Державного Ермітажу, куди її передали в складі скарбу Київо-Печерської Лаври, прийнятого хранителем Ермітажу А. К. Марковим 16 грудня 1899 р. Медаль золота, діаметром 40 мм., важить коло 10 червінців⁴). На лицевім

¹) «Списокъ старинныхъ золотыхъ и серебряныхъ монетъ и медалей, принадлежавшихъ Киѣво-Печерской Лаврѣ», Киѣвъ 1889 г., с. 35, № 301.

²) Відомості про знахідку в Київо-Печерській Лаврі подали: Б. (Біляшевський) в «Киѣвской Старинѣ», 1899 г., январь, «Археологическая Лѣтопись», с. 47—50, і Н. И. Петровъ в: «Археологическая находка на хорахъ въ великой церкви Киѣво-Печерской Лавры» в «Чтеніяхъ въ Церковно-Археологическомъ Обществѣ», вып. II, Киѣвъ, 1899 г., с. 88—108, і теж у «Трудахъ Киѣвской Духовной Академіи», 1899 г. VI, с. 176—195.

³) Н. Петров у згаданих вище статтях в «Чтеніяхъ», 1899 г., вып II, с. 102—105 і в «Трудахъ», 1899 г. кн. VI, ст. 189—192, з додатком репродукції обох боків медали на табл. II, № 9, а також його замітка «О золотой медалі князя Константина Константиновича Острожскаго» в «Археологическихъ Извѣстіяхъ и Замяткахъ, издаваемыхъ Московскимъ Археологическимъ Обществомъ», рік VII (1899), №№ 3, 4, 5, с. 99—102.—К. Болсуновскій «Сфрагистическіе и геральдическіе памятники юго-западнаго края», вып. 2, Киѣвъ, 1908 г. «Серебряная бляха (пряжка) съ гербами князей Заславскихъ», 2 стор. + 1 табл.— В польській літературі питання про медаль було порушено лише в одній короткій і анонімній замітці в журналі «Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne», 1900 г. № 1, szp. 153—154: «Medal ks. Konstantego Ostrogskiego», автор якої, незнайомий з російською літературою, вважає, що оголошує медаль уперше.

⁴) З медали цієї в 1912—13 р. бар. Н. А. Тіпольт зробив де-кілька гальванопластичних визолочених копій, одна є в збірці автора цієї статті.

боці медали мається погрудне виображення князя Костянтина Острозького з головою трошки праворуч, на плечах хутро з великим коміром; навкруги напис: CONSTANTIN, CO. D: G. DUX. OSROGIAE. P. KIO. M. T. WO: C. W. який читаємо: Constantinus Constantinowicz, Dei Gratia Dux Ostrogiae, Palatinus Kiowiensis, Marechalculus Terrae Wolhyniae, Capitaneus Wolodimiriensis, себ-то Костянтин Костянтинович, Божою милістю князь Острозький, воевода Київський, маршалок землі Волинської, староста Володимирський. На звороті медали герб, за якого далі йтиме мова, й анаграматичний латинський напис навкруги: **ANAGR: Ep. Vt. Vox. Insons.. Ducit IN. Astra. SVOS.**, прочитаний Н. Петровим і перекладений так: «Вот как невинный (б. м. громогласный) голос ведет своих на небо». Подаємо репродукцію медали.

Лицевий бік.

Відворотний бік.

Таким чином з напису, що оточує виображення особи, вміщеної на медалі, виявляється, що ця медаль «вибита», точніше вилита була на честь відомого захисника православ'я й оборонця освіти на Україні, князя Костянтина Костянтиновича Острозького (1527—1608). Широку й корисну громадську його діяльність, що була продовженням діяльності батька його, славетного князя Костянтина Івановича (помер 1530), в подробицях уже освітлено в спеціальній біографічній літературі. Володар знатного імені й виключного багатства, що складалося з володіння 20 містами, 10 містечками й 670 селами, які давали йому річного прибутку 1.200.000 злотих, Острозький займав також видатне положення серед сучасного громадянства, яке опора української культури. В родовому своєму Острозі, на Волині, він утворив центр освітньої праці на захист своєї народности. Тут він заснував греко-слов'янську академію, що стала за розсадник вищої освіти: тут було зібране свого роду вчене товариство, яке складалося з видатних богословів та письменників, тут засновано було першу друкарню; щоб улаштувати її, покликав зі Львова відомого первопечатника Івана Федорова. Пізніше він улаштував також друкарні в Дерманському монастирі та в Києво-Печерській лаврі. Нарешті він же в різних місцях князівства намітив був цілу мережу шкіл, що мали стати за розсадників письменности серед усіх шарів населення.

Звертаючись до медали, ми находимо в ній пам'ятку старовини—цікаву в багатьох відношеннях. Перш за все, з погляду нумізматичного в XV—XVII вв., але не багатого на приклади на Україні, при тому це твір, що зберігся лише в одному відомому до цього часу примірникові. Avers медали з портретом князя увіковічив нам, подібно пишному пам'ятникові батька його у Великій церкві Києво-Печерської лаври, обличчя дуже цінне з іконо-

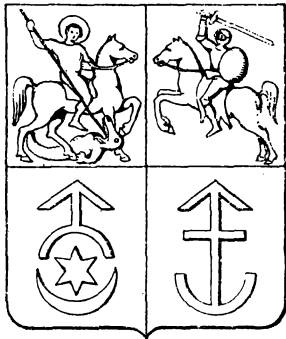
графічного погляду, тому що реалістична трактовка виображення його дає право гадати, що тут досягнуто дуже близької подібності. Відомий нам портрет Острозького, виконаний малюванням і який належав в кінці XIX в. поміщикам в селі Новомалині, Острозького повіту, — Сосновському, а пізніше, певне, перейшов у власність Братської жіночої школи в Острозі, хоча й має сліди сучасного виконання, але значно уступає технічною вартістю. Revers медалі з гербом, дуже загадковим з погляду геральдичного, дає істотний матеріал також і як пам'ятник історично-побутового значіння, не менше цікавий змістом думки, покладеної в анаграму, аніж і самий напис, характерний в палеографічному відношенні, нарисами своїх літер і на лицевім боці медалі.

Доводиться пожалкувати, що за двадцятип'ятирічний час переховування цієї медалі в Ермітажі, а значить і переходу її в обсяг наукового дослідника, цей найрідший і таємничий свідок далекого минулого України до цього часу лишався не вивчений і не з'ясований у всіх згаданих вище відношеннях.

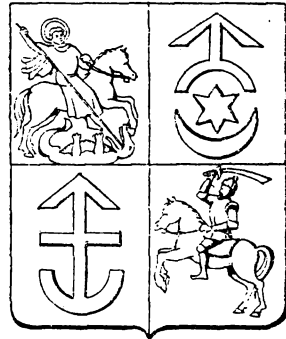
Що до герба, то він складається з четверчастинного щита, увінчаного коронованим шоломом з трьома струсєвими перами й наметом по боках його. В самому-ж щиті (рис. 1), розділеному на чотири поля, вміщено різнородні фігури; з'ясування їх за польськими геральдиками, згідно з поясненням Н. Петрова й останньою спробою аналізу їх, зробленою К. Болсуновським, зводиться до слідуєчого: в першому полі щита—їздець, що побиває дракона («Георгій Поб'єдоносєць»), в другому їздець з піднятим в руці мечем (литовський герб «Погонь»), в третьому—сполучені польські герби «Огоньчик» і «Лєліва», і в четвертому герб—«Ратулт».

Щоб з'ясувати зміст цих емблем та призначення їх в цьому гербові, К. Болсуновський вдається в згаданій вище брошурі (прим. 3) до порівняльного методу і, розшифровуючи одночасно другий трохи подібний герб, виображений на срібній «блясі» й якого він визначає за герб князів Заславських, молодшої лінії того-ж роду Островських, устанєвляє ось що: 1) «Георгій Поб'єдоносєць указує на происхождение отъ рода Московскихъ Рюриковичей. 2) «Погонь»—гербъ Ольгердовичей, кн. Литовскихъ, съ которыми они (Острожскіє) были въ родствѣ». 3) Сполучені герби «Огоньчик» і «Лєліва» К. Болсуновський пояснює тодішнім «звичаям», в наслідок якого «когда княжеская невѣста приносила въ приданое большія помѣстья, земли и города, то обязательно (!) гербъ ея вносили въ щитъ мужа, какъ юридическое доказательство правъ наслѣдниковъ рода на владѣніє этими землями и соединенными съ нимъ титулами», і далі «особенно же (!) въ тѣхъ случаяхъ, когда княжна, выходящая замужъ, была послѣднею въ своемъ роду, то гербъ ея обязательно (!) включался въ щитъ мужа». Виходячи з цього «звичая» й покладаючись на польського геральдика Нєсєцького, К. Болсуновський поясняє, що «старшій сынъ кн. Константина (Ивановича) Острожскаго Илья былъ женатъ на Косцѣльской, пользовавшейся гербомъ Огоньчикъ, а младшій Константинъ II (Василій) былъ женатъ на Тарновской, пользовавшейся гербомъ Лєліва; изъ сочетанія этихъ двухъ гербовъ и возникъ третій». 4) «Такимъ же образомъ и четвертый гербъ Ратултъ былъ внесенъ позже». «Замѣчательно»,—закінчує К. Болсуновський—«что позднѣйшіє геральдики, какъ польскіє, такъ и русскіє, объ этомъ процессѣ возникновєнія гербовъ умалчиваютъ».

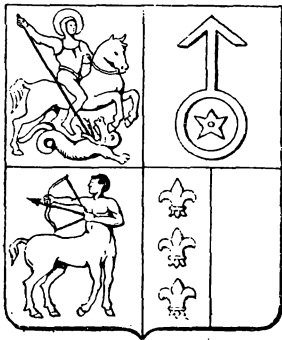
Все це загальне положення з посилкою тільки на «звичай» нічим не подтвержене. Дано тільки за Нєсєцьким вказівку, що старшій син Ілля одружився з Косцєльською (треба Косцєлєцькою), а молодшій Костянтин II з Тарновською; із сполучення родових гербів цих фамілій Огоньчик (Ogończyk, рис. 1) і Лєліва (Leliwa, рис. 2) повстала, мовляв, емблема, вміщена в третій

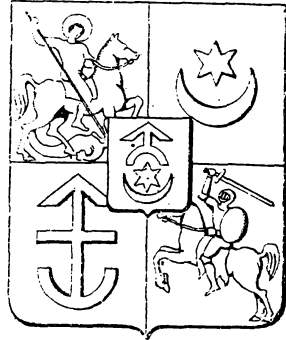
I.

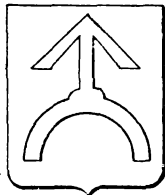
II.

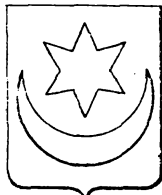
III.

IV.

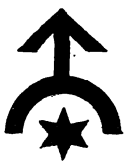
1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

частині даного герба, «Таким же (?) образомъ и четвертый гербъ Ратулъ былъ внесень позже». Твердження це цілком бездоказне, і, до речі сказати, герб Ратулъ (Ratuld, рис. 3) зовсім інший, тому що складається зі сполучення не стрілки, а хреста з півкільцем.

Той самий метод розшифрування прикладає К. Болсуновський і до другої медалі, що була в його збірці й яку він називав «бляхою-пряжкою»;

другий екземпляр її я знайшов під час експертизи гербів на речах, що зберігаються в Оружейній Палаті, а саме вправленого в бік «чеканного» блюда, що поступило з Патріяршої ризниці (під № 13305), яке «вкладъ 1694 г. Татіаны Семеновны Бутурлиной по мужу ея, бояринъ Борисъ Васильевичъ Бутурлинъ». Медаль цю визначає К. Болсуновський як «съ гербами кн. Заславскихъ» спільного з Острозькими кореня, де він вбачає два подібних же герби, з яких один, на думку К. Болсуновського, «оказался измѣненнымъ по винъ рѣзчика». Тут, за поясненням автора розвідки, в четверочастинному щиті (рис. III) вміщено такі емблеми:—в першій чверті—«Георгій Побѣдоносець», в другій—«составной гербъ Острожскихъ», в третій—герб «Гиппоцентавръ», в четвертій—«Кердея», й пояснення їм таке: обидві верхні фігури в щиті, збігаючись з такими-ж в 1 та 3 полях герба Острозьких і маючи те-ж значіння, вказують на походження від кн. Острозьких—кн. Заславських, до яких після припинення старшої лінії (себ-то кн. Острозьких) перейшли «всѣ громадныя владѣнія съ титулами»; герби «Гиппоцентавръ» і «Кердея»—позичені: перший від кн. Гольшанських, «съ коими Заславскіе были въ родствѣ, вслѣдствіе женитьбы на дочеряхъ Александра Юрьевича Альгемунтовича», і другий від дружини кн. Януша, сина Кузьми, Заславського.

Як видно з вищеподаного пояснення К. Болсуновського, спільна (хоча й не зовсім тотожна на обох медалях емблема (Огоньчик+Леліва) привела до атрибуції герба—кн. Заславським, і цей герб в польській редакції своєї статті⁵⁾ автор певно відносить уже до князя Олександра Янушевича Заславського (помер 1629 р.), одруженого з княжною Євфросиною, єдиною дочкою князя Януша Острозького, в шлюбіві з якою й було сприйнято, ніби-то, й «титул», і всі багатства Острозьких.

Таке розв'язання питання, що давалося до цього часу в літературі про медаль кн. Острозького, при трохи більш уважнім відношенні до нього, викликає, однак, два дуже істотних сумніви. Річ в тому, що у польських геральдиків Папроцького⁶⁾ і що розвинув його пізніш, Несецького⁷⁾—справді є вказівки на те, що гетьман вел. кн. Литовського кн. Костянтин I Іванович Острозький, не зважаючи на своє походження від Рюриковичів, а значить, спільне з бувшою на московському престолі династією, яке давало йому право на користування й загальною емблемою «всадника, поражающаго дракона», повернувшись з московського полону (1500—1507 р.), зневажив свій родовий герб і тоді-ж установив новий відтворений Папроцьким з четверочастинним щитом (рис. II), а Несецьким вже тільки в сполученні емблем «Огоньчика» й «Леліви»; цим гербам Несецький дає пояснення, як сполучення гербів жінок двох синів Костянтина I—Іллі й Константина II, приведені і К. Болсуновським, який підкріплює це пояснення ще й своїми догадками про тодішній «обычай».

Але тут як-раз і виникають сумнівні запитання:

Перше: Яким чином міг кн. Костянтин Іванович, що вмер 1530 р., встановити новий герб, сполучений з гербів Огоньчика й Леліви, коли обидва сини його одружилися вже після його смерті, а в рік смерті мали: старший Ілля—20 років, і молодший Костянтин—всього 3 роки, а майбутньої дружини останнього ще й на світі не було? І друге:—Яким чином князі Заславські прийняли у свій

⁵⁾ У виданні: «Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne», 1907 r. № 4, szp. 605—610: «Agrafa srebrna z herbami książąt Zastawskich», з додатком таблиці.

⁶⁾ В. Папроцькі, «Herby Rycerstwa Polskiego», Kraków, 1584 r., str. 348 i 350 в виданні К. І. Turowskiego, Kraków, 1858 r., str. 447 i 449.

⁷⁾ К. Несієцькі «Korona Polska», t. III, Lwów, 1738 r., str. 509,—510 в виданні І. Н. Bobrowicza, Herbarz Polski K. Niesieckiego, t. VII, Lipsk, 1841 r. str. 175—176.

герб цю сполучену емблему, що могла виникнути тільки значно пізніше од вилучення молодшої лінії кн. Острозьких, що засвоїли іменування кн. Заславських?

Справді, кн. Заславські пішли від молодшого сина кн. Василя Федоровича Острозького—Юрія Васильовича, що вмер коло 1500 р., між тим сполучені герби Огоньчик та Леліва, на думку Несецького й Болсуновського, увійшли в герб Острозьких в наслідок шлюбів Ілли й Костянтина Костянтиновичів, унуків старшого сина того-ж Василя Федоровича,—Івана Васильовича, шлюби яких відбулися:—перший—в 1539 і другий—у 1552 р.⁸⁾ (Див. родовід I). А якщо навіть і припустити прийняття цього «quasi-герба» Острозьких, після погасання їх,—молодшою лінією цього роду, князями Заславськими, то це, у всякому разі, могло статися лише після смерти в 1620 році князя Януша Костянтиновича Острозького, батька княжни Євфросини, що була за кн. Олександром Янушевичем Заславським; через що, дійсно, всі маєтки Острозьких за порядком, передбаченим ординацією 1618 року, перейшли по черзі до синів її. Проте спірна фігура, як побачимо далі, зустрілась в лінії раніше, ніж «унаслідкування» вказаних сполучених двох гербів могло статися.

І сумніви ці не будуть розв'язані, доки ми не відкинемо передумову, взяту за підставу до пояснення композиції загадкового герба з двох самостійних гербів, а потім і дальших побудовань. Але питання про цей таємничий знак у гербі Острозьких розв'яжеться дуже легко, як тільки ми візьмемось до іншого методу, а саме використаємо здобуті наукою дані про «сложные гербы восходящих предков». Не торкаючись деталей системи складання таких гербів⁹⁾, тому що, з метою індивідуалізації родового герба, в щит його, розділений звичайно на 4 частини, вносяться також герби матери даної особи, його бабки по батькові й бабки з боку матери (quatre quartiers) або, замість неї—батькової бабки,—таке включення родових гербів по жіночій лінії дає змогу точно визначити покоління, а іноді й особу, що виходить від показаних гербами одружених представників їх.

Виходячи з цього положення, герб кн. Острозького, виображений на медалі, можна-б проаналізувати саме в згаданому напрямкові.

Князь Костянтин І Іванович був жонатий двічі: першим шлюбом (з 1509 до 1522 р.) з княжною Тетяною Семенівною Гольшанською, герба Гіпоцентавр, від якої мав сина Іллю (1510—1539), і другим (з 1523 р.)— з княжною Олександрою Семенівною Слуцькою, від якої 1527 р. народився князь Василь, що звався пізніше Костянтином II, відомий історичний діяч і захисник православ'я; до нього й відноситься більшість відомих нам виображень герба Острозьких, і в їх числі—на медалі, яку ми досліджуємо. Цілком тожній нашому маємо герб майже на всіх виданнях, друкованих у Острозькій та Дерманській друкарнях¹⁰⁾ і лише в гербовникові Папроцького ті-ж самі емблеми, але розміщені в іншому порядку (рис. II). Одначе

⁸⁾ I. Wolff, «Kniaziowie Litewsko-Ruscy», Warszawa, 1895 г., str. 359.

⁹⁾ Спеціальна розвідка що-до цього питання єсть в польській літературі: Jan Koparka, «O polskich herbach złożonych» в виданні «Miesięcznik Heraldyczny», 1911 г. №№ 5—12.

¹⁰⁾ Звичайно вміщається на відворотнім боці титулової сторінки, напр. «Псалтири» і «Новога Зав'яга» 1580 г., «Бібліи» 1581 г.: трохи іншого рисунку в книзі «Листъ Мелетія Святѣйшаго Патріарха Александрійскаго» (див. «Образцы славяно-русскаго книгопечатанія съ 1491 года», табл. XX, 35).

Тут до речі зазначити своєрідне, в стилі тогочасних панегіриків, пояснення емблем, вміщених у гербі, надруковане на відвороті титулової сторінки Біблії 1581 р. Оголошуючи його в своїй розвідці «Описание и истолкование дворянских гербовъ южно-русскихъ фамилий въ произведеніяхъ духовныхъ писателей» в «Трудахъ Кіевской Духовной Академіи», 1872 г. октябрь, стр. 348—351, С. Голубев подає також і пояснення цих емблем, що дали Папроцький та Несецький, нам уже відоме.

запримічена різниця ні в яким разі не одріжняє по суті другого герба від першого й підказує тільки де-який звязок ніби парних гербів: «всадника, поражаючого дракона» з загадковими «сполученими» гербами й «Погоні Литовської» з іще більше «невідомим» гербом, розміщених на медалі у вертикальному напрямі, а у Папроцького на горизонталі, що можна пояснити, якщо не випадковими причинами, то, можливо, скоріше всього художньо-композиційними міркуваннями геральдики XVI в.

Так чи інакше, але ми маємо якісь чотири фігури, що повинні представити нам генеалогічно особу кн. Костянтина Костянтиновича Острозького. Пояснення виображенню «всадника, поражаючого дракона» (Русский Ездец) і при тому на першому місці в щиті, знайти нетрудно. Князі Острозькі походять від Рюрика, потомок якого в XV коліні—кн. Данило Васильович, що жив в середині XIV століття, й був за родоначальника їх, взявши йменування кн. Острозького¹¹). Звідси цілком зрозуміло, що кн. Острозький використав герб спільний з такою-ж емблемою, прийнятою на печатках у династії, що була на московському престолі. Але, поруч з цим, так би мовити, загально-родовим символом, наслідуючи прикладові, встановленому серед перших Рюриковичів¹²), і у кн. Острозьких культивувався свій окремих приватно-родовий знак, якого відкривають новопубліковані матеріали по сфрагістиці.

За джерело до цього стали рукописні замітки (будучого гетьмана) Яна Замойського (1541—1605), які він зробив у IV томі інвентаря Коронного Архіву (аркуші 723—782), під назвою «Adnotationes spectantes ad familias» й оголошені в посмертному збірникові приготовлених до друку праць проф. Пекосинського¹³). В числі 1230 печаток, зарисованих чи описаних Замойським, єсть під № 540¹⁴) печатка кн. Федора Даниловича Острозького (пом. коло 1410), себ-то прапрадіда Костянтина Костянтиновича, у якого вже значиться емблема дуже близька до нашого знаку, ніби-то сполученого з гербів «Огоньчика» та «Леліви», власне—вістря стріли на півкільцеві із зіркою (рис. 4), одріжняючись лише відсутністю півкільця знизу, з яким, виходить, зірка явно й не була звязана, як у гербі «Леліва», й яке з'явилося, мабуть, пізніше. Відомо, що родові знаки цього типу, так поширені серед польських, литовських та південно-руських родів, ні в яким разі не уявляли з себе чогось незмінного, але постійно підпадали в той час, ще до перетворення їх в герби, звичайній і умовній, еволюції, що мала

¹¹) Про родопоходження князів Острозьких див. пізніші розвідки:

М. Максимовичъ, «Письма о князьяхъ Острожскихъ къ графинѣ А. Д. Блудовой», Київ, 1866 г.—А. Вонієскі, «Poszet rodów w W. Ks. Litewskiem», Warszawa 1883 г. str. 229—239.—Кн. А. Б. Лобановъ-Ростовскій, «Русская Родословная Книга», Спб. 1895 г., том II, стор. 53—57 і том I, стор. 206—207.—I. Wolff, «Kniaziowie Litewsko-Ruscy», Warszawa, 1895 г., str. 342—359 і 594—605. Г. А. Власовъ, «Князья Острожские и Друцкие» в «Извѣстіяхъ Русскаго генеалогическаго Общества», вип. IV, Спб. 1911, ст. 1—30 і «Потомство Рюрика», т. II, вип. I, Пг. 1918 г. (посмертное изд. «Русского Генеалогического Общества», под редакцією Ю. В. Татищева) стр. 1—81.—Н. П. Биковъ, «Князья Острожские и Волынь», Пг. 1915 г.

Решту літератури див. у Л. М. Савелова, «Библиографическій указатель по исторіи, геральдикѣ и родословію Россійскаго дворянства», 2-е вид., Острожскъ, 1898 г. ст. 191—192 і в «Русскомъ Біографическомъ Словарѣ», т.—«Обезьяниновъ-Очинъ», Спб. 1905 г., стр. 457—468 (Острожскіе).

¹²) Що певне не використали спільний їм усім той родовий знак, то доповнюваний, то скорочуваний, який ми бачимо з часів Володимира Святого на монетах і, що можливо, дає підставу зближувати його з другим, подібним же загадковим знаком у герб. Литовських князів (Kolumny-Słupy) та його варіаціями в потомстві Гедимина.

¹³) Dr. Franciszek Piekosiński, «Studia, rozprawy i materiały z dziedziny historyi Polskiej i prawa Polskiego», tom VII, Kraków, 1907 r., str. V—VII (передмова) і str. 18—138.

¹⁴) F. Piekosiński «Studia», tom VII str. 62, і «Miesięcznik Heraldyczny», 1911 r. Str. 77, № 15.

на меті одрізнити не тільки рід, але іноді й окремі галузі й покоління по прийнятому в родові знаку¹⁵). Звідси цілком можна припустити, що прототип цього знаку був простіший, але—поступовно відмінючись та наростаючи—він прийняв той вигляд (рис. 5), який потім і, у всякому разі з Костянтина II, лишився без змін в старшій лінії Острозьких, нащадків князя Василя Федоровича, як це видно на портретах представників їх та на інших пам'ятниках старовини, зв'язаних з ними¹⁶), а також одноманітно зазначено всіма сучасними геральдиками¹⁷). У молодшій лінії потомства того-ж князя Василя Федоровича, що засвоїла прозвання князів Заславських, але зберегла той самий родовий знак, останній міг одначе підпасти ще дальнійшій еволюції, прийнявши вигляд, показаний в другому полі гербового щита на медалі Заславських (рис. III і 6), якщо тільки знак цей точно передано в репродукції, що дав К. Болсуновський, яку відміну, проте, він зазначив в тексті «ошибкою рѣзчика». Що показана еволюція родового знаку князів Острозьких не єсть щось поєдинче, це підтверджується аналогічними прикладами, хоч би в родові других однойменних, але іншого походження князів Заславських, а саме: знак на печатці кн. Михайла, сина Литовського князя Явнута Гедиминовича, що складається з півкільця, з хрестом над ним та зіркою під ним, доповнений потім другим півкільцем знизу зірки, приймається як родовий герб в його потомстві у названих кн. Заславських¹⁸) (рис. 7).

Таким же чином, фігура, яку вміщено в четвертій частині гербового щита на медалі Острозького, поясняється печаткою кн. Олелька (Олександра) Володимировича, оголошеною в тих же замітках Замоїського під № 92¹⁹) (рис. 8) й цілком тотожною з тою фігурою, що вміщена в четвертому полі щита на медалі Острозького. Князь Олелько (Олександр, пом. 1454) був унуком князя Литовського Ольгерда і родоначальником князів Олельковичів-Слуцьких²⁰), які прийняли у свій герб, крім «Погони Литовської», що показує на походження їх од спільного родоначальника з іншими Гедиминовичами, також і цей приватно-родовий знак. Цей знак був, таким чином, гербом всього потомства кн. Олелька Володимировича, а тому й правнучки його княжни Олександри Семеновни, що стала (в 1522 р.) дружиною князя Костянтина I Івановича Острозького (див. родовід II).

Тепер, беручи на увагу походження князів Острозьких, як Рюриковичів, котрі значить, мали право на герб «Русского Ђздя» й користались також відомим нам тепер своїм приватно-урядовим гербом,—і походження князів Слуцьких, що мали право на «Погоню Литовську» й також користались своїм знаком,—стане зрозумілим і те сполучення цих чотирьох фігур, що належали двом родам, котрі уявляють особистий герб князя Костянтина II Костянтиновича. В гербовім щиті його, згідно поданої вище системи «складних гербів», використано сполучені герби його

¹⁵) Докладно про це див. праці: F. Piekosińskiego «Rycerstwo Polskie wieków średnich», t. I. Kraków, 1896 г. Str. 105—129 (в перекладі в «Дворянскомъ Адресъ-Календарѣ» на 1898 г. изд. Н. В. Шапошникова, т. 2, Спб. 1898 г. ст. XV—XXIV, і «Herold Polski, czyli Przewodnik Heraldyczny Polski» у виданнях: «Herold Polski», Kraków, 1898 г. і «Studia», tom V. zeszyt I, Kraków 1899 г. str. III—XXVII.

¹⁶) Напр. на портретах кн. Януша й брата його Олександра Костянтиновичів Острозьких відтворе них в «Иллюстрированной Истории Украины» проф. Мих. Грушевського, изд. «Просвѣщеніе», Спб. 1913 г. стр. 195 і 196, а також инш.

¹⁷) W. W. Kojałowicz, «Compendium», вид. F. Piekosińskiego, Kraków, 1897 г. str. 209, і Niesiecki, у вид. Bobrowicza, t. VII, str. 175.

¹⁸) W. W. Kojałowicz, «Compendium», str. 74 і «Miesięcznik Heraldyczny», 1911 г., str. 77, №№ 1 і 2, де в статті Ks. I. Puzyna «O pochodzeniu kniazia Fedka Nieświzkiego»—2. «Nieświzcy i Zbarazcy w świetle badań sfragistyczno-heraldycznych», приведено також passim цінний матеріал по геральдиці руських князівських родів потомства Рюрика.

¹⁹) F. Piekosiński «Studia», t. VII, str. 25, і «Miesięcznik Heraldyczny», 1911 г., str. 82.

²⁰) I. Wolff «Kniaziowie Litewsko-Ruscy», Warszawa, 1895 г., str. 327—336.

батька й матери. При цьому, у всіх відомих нам випадках (виключаючи Папроцького) розміщення їх дано правильно, себ-то праву половину «розсіченого» щита зайнято емблемами батька, а ліву—матери; вгорі вміщено спільні, а внизу приватно-родові герби їх; тільки в «Гербовникові» Папроцького (рис. II), як ми зазначили вище,—допущено відступ, який полягав у розміщенні гербів кн. Острозьких у верхній половині «пересіченого» щита, а в нижній половині—гербів кн. Слуцьких (знову-ж поруч, хоча й в обратному порядку, можливо, на догоду сучасній «геральдичній естетиці»).

Разом з тим, цей останній варіант розміщення гербових фігур Острозьких в щиті полегшує нам тепер можливість розшифрувати й другу медаль («срібну бляху»), яку Болсуновський приписує князеві Олександрові Янушевичу Заславському (див. вище). Два верхніх поля гербового щита цієї медалі (рис. III) займають герби Острозьких в лінії Заславських (припускаємо тут для останніх де-яку відміну їх приватно-родового знаку)—і це герб батька, а внизу треба шукати, згідно з поданою «системою», герби жінок, предків особи, яку шукаємо. Тут два різних і нічим не зв'язаних герба: перший Гіппоцентавр (Hippocentaur), що належить, в числі небагатьох родів, князям Гольшанським, і лівий—Кердея (Kierdeja), відомий в родові того-ж найменування, а згодом досить поширений і використовуваний де-кількома фаміліями в Польщі. На родоводові кн. Заславських (див. родовід I) ми знаходимо представниць цих двох родів в особі дружини князя Кузьми Івановича—княгині Анастасії Юр'ївни Гольшанської (пом. 1561 р.) й дружини сина його князя Януша I—з роду Кердеїв. Таким чином, особою, яку шукаємо, повинен бути потомок названих осіб, бабкою якого була Гольшанська і матір'ю «Кердея»; герб перший, як старший, праворуч, і другий—ліворуч, а сам представник, чий особистий герб на медалі—Волинський воєвода князь Януш II Янушевич Заславський (пом. 1629 р.²¹).

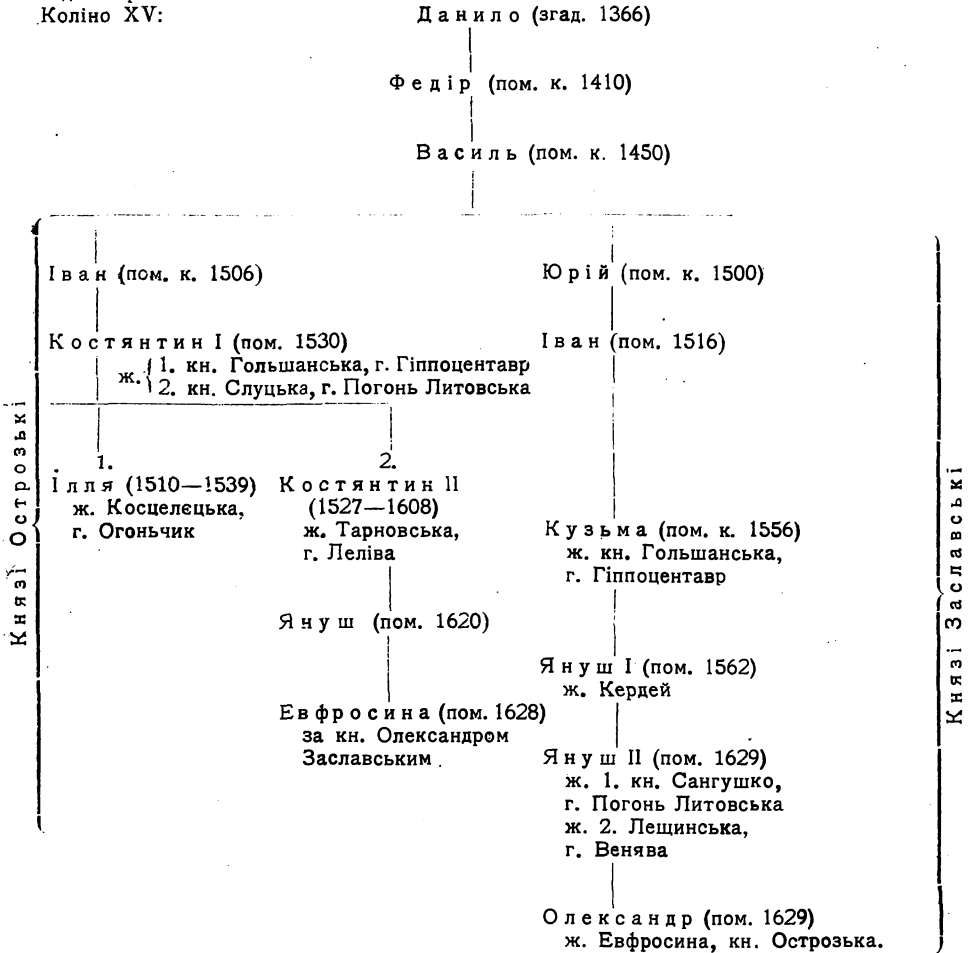
І таким не міг бути, як гадає В. Болсуновський, син його Олександр, в особистім гербі якого, безперечно, не було-б випущено знатного герба його матері княгині Олександри Романовни, княгині Сагушко, і походженням з роду литовських Гедиміновичів.

Нарешті, на додаток, прикладаємо ще означення одного герба з емблемами Острозьких, вміщеного над брамою Дубенського замку (рис. IV). Тут щит четверочастинний, типу Папроцького, але з заміною в другому полі фігури родового герба Острозьких, винесеного у середній щиток, гербом Лелівом (в данім разі—дійсно так). Розшифровуючи цей герб, ми знову вбачаємо тут власне три герби:—середній щиток і перше поле щита—герби Острозьких, і це—батько; представницями других родів, що поріднялися з Острозькими, будуть: княгиня Слуцька з її вже відомими нам гербами в третьому й четвертому полях щита, й Тарновська, герба Леліва,—в другому полі. Знову бабка й мати; і на цей раз потомком цих осіб є фундатор ординації, Краковський каштелян, князь Януш Острозький (1554—1620²²), син преславного Костянтина II Костянтиновича і дружини його Софії Тарновської (пом. 1571), чия пишна «фортуна», що перейшла до роду кн. Острозьких, і трохи подібний герб збентежили всіх геральдиків з кінця XVI до першої чверти XX віку.

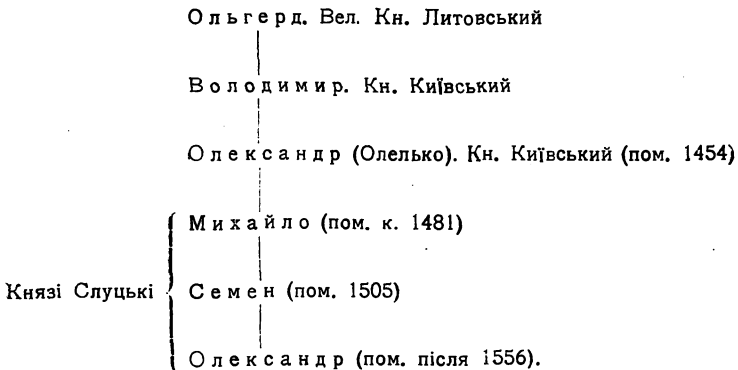
²¹) I. Wolff, «Kniaziowie Litewsko-Ruscy», str. 601—602. Г. А. Власьєв, «Потомство Рюрика», т. II, вып. I, стр. 68.

²²) I. Wolff, «Kniaziowie Litewsko-Ruscy», str. 357. Г. А. Власьєв, «Потомство Рюрика», т. II, вып. I, стр. 36—37.

I. Родовід князів Острозьких та Заславських.

Від Рюрика
Коліно XV:

II. Родовід князів Омельковичів-Слуцьких.

ВАЛЕНТИН ШУГАЄВСЬКИЙ.

ДАРИ ЮРІЯ-ВАСИЛЯ ДУНИНА-БОРКОВСЬКОГО.

(ХТО БУВ ВІЙСЬКОВИЙ ТОВАРИШ ЮРІЙ КАСПЕРОВИЧ ДУНИН-БОРКОВСЬКИЙ?)

В де-яких друкованих генеалогічних списках роду Дунин-Борковських автори вмістили рядом з Василем Касперовичем Дунин-Борковським, чернігівським полковником, а потім генеральним обозним (нар. 1640, ум. 1702), брата його Юрія Касперовича. Так, у відомій праці В. Л. Модзалевського «Малоросійській Родословникъ», другим в роді (в українській лінії) зазначено Василя Касперовича, а третім—«Юрій Касперовичъ Борковскій, войсковою товарищъ (1669)»¹). В «Родословной дворянъ и графовъ Дунинъ-Борковскихъ», що надрукована в «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» за 1890 р.²), що охоплює обидві лінії цього роду—польську і українську—26-м за чергою стоїть Василь Касперович, а 27-м «Юрій, знатный войсковою товарищъ 1669». При цьому у Модзалевського в «Малоросійскомъ Родословникѣ» показано, що Юрій Д.-Б.—«16 марта 1669 г. получилъ универсалъ гетмана Многогрѣшнаго на с. Борковку, которое принадлежало его отцу»; в другому-ж з названих списків до вищеподаної фрази про Ю. Борковського додано: «въ 1683 г. отличился при спасеніи Вѣны отъ турокъ; отъ него происходятъ польскіе графы Дунини-Борковскіе».

1894 р. в журналі «Кіевская Старина» вміщено невелику статтю А. М. Лазаревського «Генеральный обозный Василій Касперовичъ Борковскій (1640—1702)»³). В ній автор подає де-які відомості і про Юрія Касперовича. «Слѣдуетъ добавить», каже він після оповідання про Каспара Дунина-Борковського і про визволення його сина Василя од козаків, які повстали за Б. Хмельницького, «что у Каспара Борковскаго былъ другой сынъ, Юрій, который также остался въ живыхъ. Оба эти Борковскіе остались въ лѣвобережной Малороссіи и, выросши, начали служить «войску Запорожскому», при чемъ, конечно, были уже православными». Зазначивши далі, що про Василя Борковського згадується вперше в 1668 р., коли він одержав од гетьмана Дорошенка універсал на село Борковку, «маетность належачую ему отчистымъ правомъ»—Лазаревський додає, що «та же Борковка подтверждена въ мартѣ 1669 г. Многогрѣшнымъ войсковому товарищу Юрію Борковскому, вѣроятно, на томъ основаніи, что у Василя, какъ сотника, были маетности и кромѣ Борковки»⁴).

В цих повідомленнях про Юрія Дунин-Борковського мимоволі звертає на себе увагу те, що єдиним історичним документом, який згадує про нього,

¹) Малорос. Родосл., т. I (Кієвъ, 1908), стр. 485 і 487. Першим поставлено родоначальника української лінії Дунин-Борковських: «Касперъ (Карпъ) Борковскій, шляхтичъ».

²) Черн. Губ. Вѣд., 1890 г. № 44 (ч. неофиц.). Цього-ж року друкувалися родоводи й інших значних шляхетських фамілій Черн. губ. Автор їх невідомий; можливо, що це гр. Г. А. Милорадович.

³) «Кіевская Старина», 1894, мартъ, 530 і далі.

⁴) Op. cit., с. 531.

якщо не рахувати невідомого джерела, звідки взято відомості про участь Юрія Касперовича в боротьбі за Відень—звістка, яка цілком суперечить вказівці Лазаревського, що «оба Борковські остались вь лѣвобережной Малороссіи»—є універсал гетьмана Многогрішного 1669 р. Здається дуже дивним, що особа, яка належала до родовитого шляхетства, займала високу посаду у війську молодої Української держави, рідний брат такої визначної й відомої в історії України людини, як Василь Дунин-Борковський, і сама зробила «здавна знатніє і одважніє услуги у войску Запорозкомъ», як про це каже в своєму універсалі з 16 березня 1669 р. гетьман Многогрішний—раптом без сліду зникає з арени політичного й громадського життя України, не залишаючи про себе нігде ніяких споминів. Як саме йшов він далі по службі, чи приймав він участь в яких-будь там численних та ріжнманітних громадських і державних заходах того часу, в яких так визначився його брат; чи була у нього сем'я й нащадки; чи одержував він потім, після 1669 року, якісь інші маєтності—а при своїх даних він не міг би їх не одержувати в ті щедрі на роздавання ґрунтів часи—все це лишається зовсім невідоме. Єдиний раз на одній сторінці української історії з'являється його ім'я—й більше не повторюється.

Викликає певний сумнів і вищезгаданий універсал Многогрішного з 16 березня 1669 р.¹⁾, а особливо при порівнянні його з попереднім і наступними універсалами, що видані були на село Борковку Василеві Борковському. В ньому зазначено, що в нагороду «знатныхъ услугъ», які зробив Юрій Борковський Війську Запорозькому, «надалисмо ему по отцу его власніє кґрунта село Борковку» з усіма угіддями, якими користувався батько його, обдарований польськими королями. «Въ тожъ яко посесорови никого ближшаго не узнавши и дотого кґди завше на услугахъ войсковыхъ найдутся и находуватися будетъ при томъ именованномъ селѣ Борковки якъ ся вь себѣ маєт зовсѣмъ до належного и звиклого послушенства Пану Юрію Борковскому Товаришеви войсковому отдаемъ и симъ Універсаломъ нашимъ конфирмуемъ» і т. д.

З цього незовсім зрозумілого тексту²⁾ все-ж таки видно, що Юрій Борковський в нагороду за службу дістав Борковку (в Березинській сотні), що належала раніш його батькові, яко нагорода від польських королів; а потім, у 1669 р., за відсутністю найближчих родичів батька («никого ближшаго не узнавши») й тому що Юрій постійно служить у війську й служитиме надалі—Борковка закріплюється за ним, звичайно, з усіма угіддями і належними од посполитих повинностями.

Тут все незрозуміле. Борковка закріплюється за Юрієм між иншим тому, що немає ближчих родичів його батька, що претендували-б на неї. А брат його Василь? Адже всього лише півроку назад, 2 вересня 1668 р., він, Василь Борковський, бувши сотником Вибельським «За ширіє у війську Запорозком услуги и значніє Рицерскіє Дѣла» дістав од гетьмана Дорошенка ту-ж Борковку, «маєтність ему отчистым правом належачую»³⁾. Як-же сталося, що за півроку вона опинилась вже в руках другої особи, причому нема ніяких вказівок на те, що раніше, зовсім недавно, вона належала не

¹⁾ Оригінал його, за повідомленням А. М. Лазаревського в цитованій статті його в «Кіевской Старинѣ», зберігався у його власній бібліотеці і, мабуть, поділив судьбу її після смерті А. М.; а копія, завірена в Чернігівським Повітовім Суді 5 червня 1784 р., зберігається в «дѣлѣ № 5311 (о дворянствѣ Дунинѣ-Борковскихъ) Архива Черниговскаго Дворянскаго Депутатскаго Собрания»—тепер частини Черніг. Історичного Архіву.

²⁾ Можливо, що в копії проти оригіналу сталися помилки.

³⁾ Універсал з підписом Петра Дорошенка з 2 вересня 1668 р. Завірена 5-го червня 1784 р. в Чернігівським Повітовім Суді копія з нього зберігається у вищезгаданому (див. прим. 1) ділі «Арх. Губ. Двор. Собр.» № 5311.

цій особі?¹). Нема даних і для того, щоб думати, що Василь Борковський згубив ласку, і «отчисту маєтність» у нього відібрали. Навпаки, Василь Борковський мав, як видно, добру славу у Многогрішного, бо в 1669 році їздив посланцем від нього до Москви.

Неясність становища збільшується тим, що 1672 року, поряд з декількома селами та млинами, Бурковка знову закріплюється, згідно з універсалом гетьмана Самойловича, за Василем Борковським, при чому і тепер вона зветься батьківською спадщиною, і не видно, щоб перед тим вона була в руках іншого власника.

Само собою виникає запитання, чим же з'ясувати і дивну скудоту історичних даних про Юрія Борковського, і непевність змісту єдиного історичного документу, який відноситься до нього?

Питання це давно могло-б бути розв'язане, коли-б принаймні стати на шляху до певного розв'язання, коли-б особи, які займались генеалогією роду Борковських, старанно вивчили діло про дворянство цього роду, яке збереглося в архіві бувшого «Дворянскаго Депутатскаго Собранія»²). А нині, з огляду на можливість уважно ознайомитись з де-якими пам'ятками матеріального характеру, що належали Дунин-Борковським і потім були віддані до Чернігівських церков, або спеціально зроблені на їх замовлення для церков³), яким вони допомагали,—питання про загадкову особу Юрія Касперовича Дунин-Борковського набуває змогу остаточного й цілком певного розв'язання.

Окремої особи, яка носила тільки це ім'я і була сином Каспера Дунин-Борковського, не було зовсім. Військовий товариш Юрій Касперович Дунин-Борковський, що дістав за універсалом гетьмана Многогрішного від 16 березня 1669 р. село Борковку, був ніхто інший, як Василь Касперович Дунин-Борковський, майбутній Чернігівський полковник, а потім Генеральний Обозний.

Докази такі:

Ще 1920 р. автор цих рядків, працюючи разом з двома другими музейними робітниками над описом речей художньо-історичного значіння, які були в чернігівських Борисо-Глібському та Спасо-Преображенському соборах, звернув увагу на два потири та євангеліє другого собору з дарними написами на них Василя Дунин-Борковського й гербами Борковських з ініціалами. По краю внутрішнього боку підніжжя одного з потирів, дорогоцінного посуду різно позолоченого й прикрашеного рубінами, смарагдами й поливою (фініфтою)⁴), дрібно вигравіровано напис: «Ten kielich ofiarował na chwałę Bożą Do cerkwie Katedralney S. Spasa Bazyli Dunin-Borkowski. Rok P. 1687». На бічній поверхні його чаші (вмістилищі для вина), поміж медальйонів з гравірованими сценами з життя І. Христа, вирізано герб Борковських (лебідь в щиті, з лебедем над ним) та ініціали: I. D. B.

¹) А проте в універсалі Дорошенка від 2/IX 1668 р. сказано, що Василь Борковський дістає Борковку, що перейшла до нього по батьківському праву, якою «Мефодій єпископъ неслухне было завладѣлъ».

²) Вищезгадане діло № 5311 (див. прим. на ст. 52).

³) Пам'ятки ці, як і подібні до них, почасти були вилучені з церков за декретом 1922 р. про вилучення церковних цінностей і перейшли до Чернігівського держмузею, почасти взяті Держмузеем на облік і залишені по церквах.

⁴) Потир цей, як і євангеліє, взяті на облік Чернігівським Держмузеем в 1922 р., але поки залишаються в Спасо-Преображенському соборі (Учетн. опись серебра Госмузея, № 6а, № 19). Потир прикрашений почасти накладним, почасти гравірованим орнаментом в стилі раннього бароко, з впливами ренесансу і навіть готики: про останню говорить і верхня шостигранчаста частина седеса, подвійна нижня основа його, яка нагадує «ступінчасту», але з опуклостями в профілю замість простих кутів, трактована вже в дусі пізнього Відродження (Louis XIII).

В тому-ж місці підніжжя другого потиру¹⁾ значно, простішого ніж перший, вирізано такий напис:

Велих сей справѣн урожоѣ Его Мѣть Панъ Василій Дунѣнъ Борковскій. И на даѣ до храму Превображенія Гдѣна Коштѣмъ и стараніемъ своімъ же к Чернигове выставленого на вѣалу Пожью Року 1683г. (1683). На верхній частині потиру, майже коло краю, між гравірованими медальйонами зі святими виображеннями, вигравіровано такий самий герб і з тими-ж ініціалами, що й на першому потирові.

Євангеліє московського друку 1681 р., оправлене в масивний суцільний, в стилі бароко, оклад із срібних важких листів з литими срібними виображеннями дуже високого рельєфу (певно данцизького виробу), має довгий дарчий скорписний напис по аркушах, починаючи з першого аркушу Євангелія од Матвія:

Сію книгу Євѣліє Стѣе власнѣмъ коштомъ накладою своимъ урожоуемъ Его мпанъ Василій Дунѣнъ-Борковскій (sic!) Подкожникъ вѣока нхъ Црѣского Превѣтлого влѣтка Запорѣкого Чернѣговскій такъ всадобне впрквкши за впущеніє грѣховъ своіхъ надалѣ до храму Превображенія Гдѣна Собѣной Мурованѣ Цѣккѣ к самѣмъ мѣстѣ Чернѣговѣ каруючи по проклатіемъ Стѣи и Бѣгоногнѣ Оцѣи Інаодема абы са ѿ него храму жѣнѣ спосѣбѣмъ нѣхто не кажисѣа ѿдалати к Чернѣговѣ. Тысяча шѣсотъ гѣмъ де... (не можна прочитати)... іа пѣтого року Мѣца Новѣкрѣащ.

На іншій дошці окладу прикріплено внизу литий срібний герб Борковських; у викрученій стрічці над ним ініціали—I. D. V. P. X. C., а знизу в такий-же стрічці—1685²⁾ (див. мал. 1).

Всі три речі офірував Спасо-Преображенському соборові Василь Дунин-Борковський, як це безперечно видно з даровинних написів; але першим ін ціялом коло гербів на всіх є літера «I» замість «В». Спроба викрити цей ініціал не дала жадних наслідків, і загадка тоді лишилась нерозгаданою. Автор цих рядків лише припускав, що ініціали герба не відносяться до Василя Борковського і що герб з ними скопіював гравер з герба другого члена фамілії Дунин-Борковських—Юрія Борковського (по-польськи Ierzy). Але як це могло статися, і при тому в 3-х випадках—лишалось неясним.

В 1922 р., згідно з декретом про вилучення церковних цінностей, Чернігівський Губмузей³⁾ домігся одержати для Чернігівських Музеїв великої кількості предметів історично-художнього значіння, вилучених з чернігівських церков; серед цих предметів і було де-кілька з дарчими написами й гер-

¹⁾ Нині в Музейнім фонді Черніг. Держ. музею (учетная опись серебра № 4). Досить високе ступінчате підніжжя його орнаментально трактовано в стилі пізнього ренесансу.

²⁾ Учетная опись Черниговского Госмузея л. 4-а, № 13. Оклад евангелія — високохудожньої роботи з яскравим виразним карбуванням у стилі бароко. Як виображення в медальйонах—по 5 на кожній дошці—так і рослиний орнамент з великими квітами, виконані високим рельєфом окремо від дошок і потім прикріплені до них. Поясне виображення бога Отця, що простягнув благословляючі длані, над середнім медальйоном кожної дошки—Преображення і Богоявлення—передано пластично. Штемпі на окладі; «W» в заглибині в формі серця і літери «G H.» Цікава деталь виображення Богоявлення—два лебеді, що сидять на Іордані, повернуті головами один до другого. В такому-ж вигляді вміщені вони й нижче, на щиті герба В. Борковського, надаючи гербові зовсім незвичайного вигляду, бо геральдично правильним буде виображення одного лебедя вправо, який і займає все поле щита, і другого такого-ж над щитом.

³⁾ Нині скасоване Губ. Музейне Управління.

бами Дунин-Борковських. Під час дуже поспішної й напруженої праці в процесі вилучення цінностей, не було можливості детально розглядати предмети й вчитуватись в їх написи, а тим більше списувати їх. Тому й дари Дунин-Борковських було тільки нашвидку й дуже поверхово оглянуто, характеризовано в передаточних актах 3—5 словами, і серед загальної маси інших речей перейшли вони до Музейного Фонду.

Уже в біжучому 1925 році провадилось часткове розподілення вилучених церковних цінностей, що зберігалися в Музейнім Фонді, поміж Відділами Чернігівського Держмузею. І от тут, в зв'язку з необхідністю досить детально познайомитися з кожною річчю, щоб з'ясувати, до якого саме Відділу було-б найдоцільніш її передати, були уважно перечитані написи на речах і розглянені характерні ознаки їх—герби, штампи, марки й т. и., в тому числі дарчі написи й герби Дунин-Борковських.

Дослід їх досить швидко показав значіння незрозумілого ініціалу «І» на речах, офірованих Василем Дунин-Борковським.

На 2-х чудових великих срібних ставниках в стилі бароко, з карбонванням «au gerousse», вирізано герб Дунин-Борковських, оточений ініціалами:

Мал. 1. Герб В. Дунин-Борковського на оправі Євангелія 1685 р.

(Чернігів. Держ. Музей).

I B
 D B
 W I
 C P
 M Z
 G O

У фразі, що захована в цих ініціалах, міститься польською мовою звичайна службова формула, яка відноситься до генерального обозного Дунин-Борковського. Таким міг бути лише Василь Дунин-Борковський, бо інших генеральних обозних з роду Борковських не було. І тому, що перший ініціал—все те-ж незрозуміле «І», а слідуючі три—початкові літери прізвища

і, мабуть, родового села (Борковка)¹⁾, то ясно, що перший є початковою літерою імени Генерального Обозного. Якого-ж імени? Відповідь на це дає дарчий напис на срібному визолоченому потирі, орнаментованому карбуванням в стилі бароко, данцизької роботи²⁾. По краю внутрішнього боку його вирізано рівними красивими скорописними літерами польський напис: «Ten Kielich Nadal na czwałę Bożą do Cerkwi Zwiastowania Najswiętszly panny Ierzy Dunin-Borkowski Obozny Generalny»³⁾. Таким чином, Генеральний Обозний, бувший Полковник Чернігівський, Василь Дунин-Борковський мав друге ім'я—Юрій (Георгій). З'ясувався ініціал «І», що був у гербі Борковських на різних предметах. Тлумачення його для 2-х потирів і Євангелія, як початкової літери імени Ierzy, зроблене 1920 р., як виявилось було правильним, але не правильною була атрибуція цього імени: його носив сам Василь Борковський, а не неіснуючий його брат.

Відповідно до цього розшифровується й ще одна захована в ініціалах фраза, яка супроводить герб Борковських на срібному кувшині, модельованому в стилі пізнього ренесансу. На середній частині бічної яйцюватої поверхні цього кувшина вирізано герб Борковських та ініціали: «І. В. Р. CZE.», (фактичне розміщення: $\begin{matrix} I. & B. \\ R. & CZE. \end{matrix}$, що можна читати тільки, як «Ierzy Borkowski Pulkownik Czerniegowski» (мал. 3)⁴⁾. Чернігівським же полковником, що носив прізвище Борковського, був знову-ж таки тільки Василь, будучий Генеральний Обозний.

Було дуже бажаним знайти й поміж писаних джерел підтвердження, як двоіменности Василя Борковського, так і тотожности його з військовим товаришем Юрієм Борковським, що на його ім'я був даний універсал Многогрішного від 16 березня 1669 р. Такі писані джерела знайшлися у вищезгаданому ділі «О дворянствѣ рода Дунин-Борковскихъ», в Архиві «Черниговскаго Дворянскаго Собранія»⁵⁾.

Першим документом цього діла є колективне прохання кількох представників роду Дунин Борковських від 8 червня 1784 р. до «Комісії о разборѣ дворянства» Чернігівського Намісництва, де вони просять «разсмотрѣвъ всѣ представляемые нами документы и обстоятельства, заключить положение о фамилии нашей сходственно Высочайшему начертанію въ пунктахъ съ проекта о дворянствѣ». Подаючи коротенько генеалогію свого роду, від прадіда Каспера, який ще «за польского владѣнія до гетмана Богдана Хмельницкаго въ Малой Россіи имѣлъ отъ королей Польскихъ упривилегированные свои шляхетскіе добра», з детальним перерахунком тих універсалів і царських грамот, які дано було родоначальникові української лінії Дунин-Борковських на володіння різними маєтностями, подарованими йому за службу в чинах од військового товариша до Генерального Обозного включно⁶⁾,—прохачі пишуть, що підтвердження факту походження предків їх «изъ древней шляхетской породы» є існування в Польщі «и теперь» лінії Дунин-Борковських, з котрих граф Георгій Дунин-Борковський

¹⁾ Dunin (z) Borkowki Borkowski?

²⁾ «Учетная опись предметов Музфонда, изъятых из церквей в 1922 г. № 3». Потир цей належав Чернігівському Спасо-Преображенському Соборові.

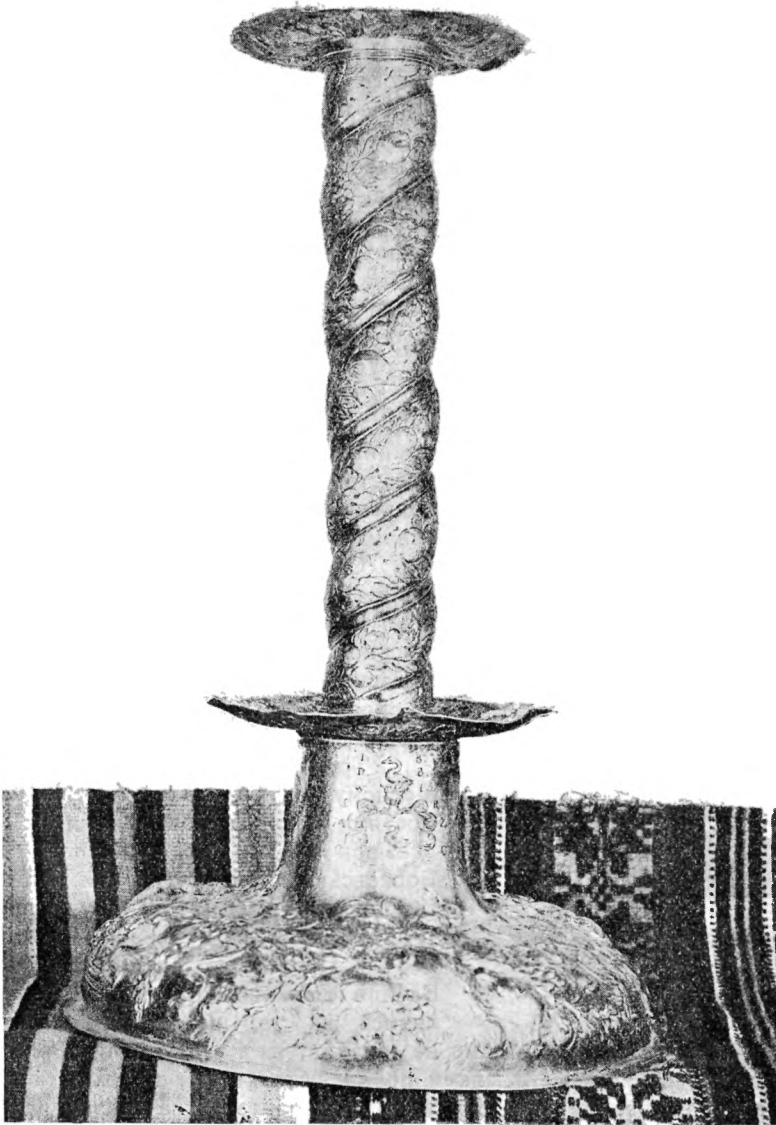
³⁾ На боковій поверхні верх. частини цього потиру вирізано спрощений герб Борковських (без намету й шолому) і по боках його 4 літери $\begin{matrix} I & D \\ Z & B \end{matrix}$; що означає, «z» неясно. Чи не можна-б прочитати «Ierzy Dunin z Borkowki»?

⁴⁾ Вище герба вирізано єврейською мовою напис: «Дейв Берб. реб. Пінхус»—Медвідь (Берко) син пана Пінхуса.

⁵⁾ Після каталогу Архіва діло № 5311; почалось 8 червня 1784 р.

⁶⁾ Документи ці прикладені в завірених копіях до прохання.

«каштеляничъ Гостинскій, Староста Радецькій» надіслав гетьманові Кирилу Розумовському в 1762 р. листа з підтвердженням, що зазначені в цьому проханні предки просителів дійсно походять з однієї з них, Георгієм Дунин-

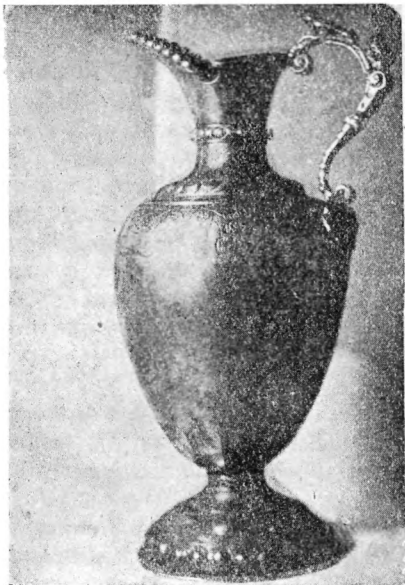
Мал. 2. Срібний ставник з гербом і ініціалами В. Дунин-Борковського.
(Чернігівський Держ. Музей).

Борковським, «знатной и древней породы Дунинъ-Борковскихъ». «Какое письмо самое подлинное», додають просителі, «при семь и прилагаемъ».

Оригіналу листа в ділі не знайшлося; його повернули одному з прохачів, Новгород-Сіверському маршалу Михайлові Дунин-Борковському. Але збереглась копія його, завірена дворянським депутатом Зіньківського по-

віту¹⁾ з рівнобіжним перекладом російською мовою, зробленим «войсковимъ товарищем Степаномъ Давыдовымъ»²⁾).

Надзвичайно красномовно та барвисто кажучи про стародавність роду Дунин-Борковських, відомих ніби-то вже в XII в., і підтверджуючи єдність походження польської та української лінії цього роду, автор покликається на привілеї польських королів і другі певні документи і просить гетьмана Розумовського посвідчити «предъ пресвѣтлѣйшимъ престоломъ и Сенатомъ за достойныхъ и почтенныхъ шляхтичей... господъ четырехъ братьевъ, именно Михайла, Василя, Ивана и Якова³⁾, происходящихъ отъ Каспера Дунин-Борковского, который имѣлъ сына Георгія Обозного Генеральнаго, а внука Андрея»⁴⁾. Після цього підпис—«Jerzy Hrabia Dunin-Borkowski», з багатьма титулами, і дата—1 грудня 1762 р.

Мал. 3. Вгорі: срібний кувшин з гербом В. Д.-Борковського; внизу—герб (деталь кувшина).

Чи викликало це прохання будь-які наслідки—в данім разі не цікаво; але важливо, що в половині XVIII ст. видний представник роду Борковських, хоча й польської лінії, який мав на руках ряд певних документів, свідчить, що Генеральний Обозний Борковський носив ім'я Юрія (Георгія).

Що до підтвердження тотожності військового товариша Юрія Борковського з Василем Борковським, то й для цього в справі «о дворянствѣ Борковскихъ» знайшлось цілком доволі даних.

Треба зазначити, по-перше, що ні в одному документі з генеалогічними відомостями про Борковських нема ніяких вказівок на те, щоб у Каспера Дунин-Борковського був другий син Юрій. Нема їх, зокрема, ні в цитованому вище листі 1762 р., ні в проханні Борковських 1784 р. Проте в проханні згадується син Василя Борковського Михайло, не дивлячись на те, що не маючи дітей, він

з генеалогічного погляду так само не цікавий, як і згадуваний Юрій⁵⁾. По-друге, в справі єсть документ, який прямо встановлює, тотожність Юрія й Василя Касперовичів. Це «Родословная и доказательства о дворянствѣ по-

¹⁾ Зіньківський повіт, потім повіт Полтавської губ., входив до складу Чернігівського Намісництва.

²⁾ На цій копії і єсть розписка Михайла Дунин-Борковського, що він оригінал одержав; діло № 5311, арк. 33—35.

³⁾ Внуки Василя Дунин-Борковського.

⁴⁾ В польськ м оригіналі: «idących od Kaspera Dunina Borkowskiego. który miał syna Jerzego Oboznego Generalnego, a Wnuka Iędrzeja».

⁵⁾ В цілковитім погодженні з цими даними, графічно виображено на першому аркушеві діла (який не входить до загального числа аркушів) родовід Дунин-Борковських; у Каспера Борковського зазначено тільки одного сина—Василя, у останнього—2, Михайло та Андрій, з котрих перший не має потомства.

рутичка Николая Дунина-Борковскаго¹⁾ и родъ его», завірена 5 травня 1805 р. маршалом Городницького повіту Іваном Лизогубом в тім, що «въ ономъ спискѣ написанная родословная и гербъ его Дуниновъ-Борковскихъ въ совершенной точности съ доказательствами написаны», подана того-ж року до «Малороссійскаго Черниговскаго Дворянскаго Депутатскаго Собранія». В цій «Родословній» подається генеалогія Дунин-Борковських, — в подробицях, починаючи з Василя Борковського, і по краях аркушів показано історичні джерела, з яких «показаніє вишеписаннаго извлечено». На аркушах 2-му и 3-му (арк. 67 і 68 діла) сказано, що дані про маетки, подаровані родові Дунин-Борковських, запозичені з документів (йде перелік), в тому числі: «2-е. Съ унѣверсала Гетмана Демяна Игнатовича 1669-го года Марта 16, подтверждающаго во владѣніе войсковому товарищу Юрію Борковскому, онъ же и Василій, поелику бывши въ римскомъ законѣ, имѣлъ два имени, — тоже села Борковки и на вновь наданные маетности».

Таким чином, писані пам'ятки цілком підтверджують те, що, власне кажучи, виразно було вже доведено пам'ятками речовими: Генеральний Обозний Дунин-Борковський мав два імени, Василь та Юрій, і це й о му, як Юрію Борковському, дано універсал від 16 березня 1669 р., гетьманом Многогрішним на село Борковку.

Де-який сумнів, можливо, викличе звання Борковського в цьому універсалі—військовий товариш, бо ще у вересні 1668 р. Борковський зветься сотником Вибельським. Але з документів відомо, що Василь Борковський після сотницького уряду був «знатнимъ товарищемъ войсковымъ»; в такому чині він, наприклад, одержав од гетьмана Самойловича в 1672 році підтвердження на своє село Борковку і на кілька інших маетків. І тому що точно невідомо, коли саме він став військовим товаришем, то нічого історично суперечливого в іменуванні його військовим товаришем вже в 1669 р. нема. Навпаки, універсал 1669 р. як-раз і доводить, що саме того часу Василь-Юрій Борковський вже мав цей чин.

Раз Юрій Касперович Борковський, як окрема од Василя Касперовича особа, не існував зовсім, і внесення його до списків членів роду Дунин-Борковських, яке допустили де-які генеалоги й історик А. М. Лазаревський, є просто непорозуміння, то само собою відпадають і ті сумнівні питання що-до біографії його, які здавалися природними при дивній відсутності будь-яких документів, звязаних з ним, окрім універсала Многогрішного. Як саме йшов далі по службі Юрій Борковський, якому дано було цей універсал, яку він приймав участь в державних і громадських заходах, його родинне становище, чи отримував він потім маетки і т. и.—все це добре відоме, але мусить бути занесеним на рахунок його alter ego Василя Борковського, він же Юрій.

Перестає бути незрозумілим і логічно відірваним від першого по часу і слідуєчих за тим універсалів, даних на село Борковку, такий же універсал на с. Борковку Многогрішного від 16 марта 1669 р. Зрозуміла причина видачі універсала,—попереднього гетьмана змінив новий, і треба було власникові Борковки отримати від нього потвердження своїх власницьких прав.

Цілком натурально при цьому, що Борковка дається Юрію Борковському за відсутністю близьких родичів («нікого близшаго не узнавши») — у Василя Борковського в цей момент не було ніяких родичів (коли не рахувати закордонних, в Польщі). Звичайно, не могло бути в універсалі нічого сказано

¹⁾ Нар. між 1750 і 1755 г., був в числі тих, що підписали вищеподане прохання 1784 р. про запис Борковських в дворянські родословні книги.

й про попереднього власника, бо власник залишався той самий. Цілком зрозуміло, що в наступному універсалі, що трактує про Борковку, 1672 р.— вона закріплюється за Василем Борковським без згадки про власника його за універсалом 1669 р.: адже таким є він-же, Василь-Юрій Борковський. Одно слово, як тільки з'ясовується, що Юрій і Василь—одна й та-ж особа, універсал 1669 р. не тільки не розриває ланцюг земельних актів на с. Борковку, але й єсть необхідним кільцем його.

Залишається ще спроба з'ясувати, які умовини викликали користування Дунин-Борковського двома іменами і якого характеру було це користування.

Походження цієї двойменности ясне: воно полягає в «римському законі», в якому охрестили Дунин-Борковського, як сина природнього поляка. Одначе, ця ґрунтовна причина могла подвійним робом викликати за собою двойменність його: або йому дали два імени вже при хрещенні по католицькому обряду, або його хрестили з одним іменем—(Юрій-Георгій), а коли він прийняв православіє, то перемінив це ім'я на друге—Василь. Як же воно було справді?

В найпершій документі, який відноситься до Дунин-Борковського, згаданім вище універсалі, що дав йому гетьман Дорошенко від 2 вересня 1668 р., він зветься Василем. Дальший універсал, якого дано було (як доведено вище) 16-го березня 1669 р., перший і єдиний раз називає його Юрієм. У всіх пізніших публічно- і приватно-правових актах він знову— і вже завжди—носить ім'я Василь.

Тому, що обидва перших універсали є цілком офіційними документами, і, як походження їх од вищої в краю влади, так і велике юридичне значіння їх, як актів, що стверджують права на великі маєтності,—не припускають думки про неточність в дуже важливому моменті—імені суб'єкта прав, які надають ці акти,—то доводиться зробити висновок, що за цього періоду свого життя—кінець 60-х років XVII в.—Дунин-Борковський носив одночасно два імени і вживав їх одно нарівні з другим¹). А звідци треба вивести, що обидва імени він дістав ще дитиною при хрещенні по католицькому обряду.

Далі ім'я Юрій відносно Дунина-Борковського в писаних документах більше не зустрічається. Але на речових пам'ятках воно трапляється, як зазначено вище, досить часто і в досить категоричній формі.

Доцільно об'єднати в збірній таблиці ті дані, що торкаються відомих до цього часу речових пам'яток, котрі так чи інак характеризують вживання обох імен, і спробувати шукати в них якоїсь закономірности.

Розгляд цієї таблиці дозволяє констатувати такі факти:

1) У двох випадках (№ 13, ложка, і № 14, надгробок) ініціали коло герба мають в собі ім'я Василь, при чому відповідна фраза, захована в ініціалах, складена була на одній речі українською мовою, на другій—мабуть теж українською.

2) В останніх дванадцятьох випадках ініціали коло герба мають в собі Ierzy (Юрій), і відповідна фраза завжди зложена польською мовою.

3) На шістьох речах (№№ 1—4, 8, 12) з цих дванадцяти єсть дарчі написи і один з присвячуванням; в них Дунин-Борковський чотири рази зветься Василем, а один раз—Ierzy, Юрієм, при чому імена завжди написа-

¹) Це особливо підкреслює той факт, що обидва ці імени, але окремо одно від одного, вжито в актах цілком однакового значіння, які стверджують права на один і той же маєток.

но цілком; в останньому випадкові напис—польською мовою, а на 4-х перших речах—3 рази українською мовою й 1 раз польською¹⁾.

4) Ім'я Jerzy вживається однаково, як тоді, коли Дунин-Борковський був полковником Чернігівським, так і під час перебування його на уряді Генерального Обозного.

Таким чином можна поробити висновки, що:

1) Ім'я Jerzy сполучено з уживанням герба (виняток—друге ім'я коло герба—2 рази) і разом з тим—з польською мовою (українською нема ні одного випадку);

2) По-за гербом Дунин-Борковський на речових пам'ятках, як і в писаннях, носить ім'я Василя (виняток в одному випадкові), при чому відповідні тексти—звичайно українською мовою (виняток в одному випадкові).

Таким чином, одверто, де ім'я виставлено цілком, українською мовою, Дунин-Борковський має ім'я Василь; в більш-менш прихованій формі—в ініціалах і польською мовою—він вважає за краще називати себе Jerzy.

Отже, можна гадати, що будучи полковником і потім Генеральним Обозним Дунин-Борковський не міг вже офіційно й одверто вживати ім'я Юрій, що було спочатку, як видно, головним іменем його, і не зрікаючись його зовсім, користувався ним, як спогадом про своє походження й про першу свою релігію, тільки в напівприхованій формі: то польською мовою,—і при тому не в писаних документах, а в написах на речах, які не звертали на себе громадської уваги,—то в ініціалах коло герба (теж польською мовою), де не кожен міг і розібратися в значінні їх, та й можна було б покликатися на непорушність, традиційність раз установленої геральдичної форми, яка містила в собі й ім'я Jerzy²⁾.

¹⁾ Крім того, в одному написові імени нема зовсім, єсть тільки прізвище (№ 3).

²⁾ Перебираючи всі логічно можливі причини одночасного вживання двох імен Дунин-Борковським, спокусливою здається гіпотеза незрадливости ним своїй першій релігії, себто припущення, що він все життя залишався католиком. Але цьому суперечить як явна його ширість до православної церкви, яка виявилася в реставрації церков і обдаруванні їх багатими жертвами, так і міркування про те, що в період напруженої боротьби України з Польщею, зокрема боротьби за свободу православ'я, як—раз проти гніту католицизму й унії, Дунин-Борковський, роблячи собі кар'єру, залишатися католиком звичайно не міг: його безперечно підозрвали-б у польських симпатіях, особливо як природнього поляка, й він не міг би далеко піти по ієрархічних ступенях.

Ч.ч. по черзі	Назва речі	Дата	Ім'я та прізвище в даровинному чи іншому написові	Ініціали біля герба
1	Потир	1683	Васи́лий Ду́нин-Борков-ський.	<p style="text-align: center;">D I B</p>
2	Потир (з камінням) . .	1687	Vasyli Dunin-Borkowski.	<p style="text-align: center;">D I B I D Z B</p>
3	Потир	—	... Ду́нин-Борковський.	<p style="text-align: center;">I D</p>
4	Потир	Після 1687	Ierzy Dunin-Borkowski.	<p style="text-align: center;">Z B</p>
5	Потир	—	—	<p style="text-align: center;">D I B</p>
6	Церковна тарілочка . .	—	—	<p style="text-align: center;">D I B</p>
7	Накладка на Євангеліє ¹⁾	—	—	<p style="text-align: center;">D I B</p>
8	Євангеліє	1685	Васи́лий Ду́нин-Борков-ський.	I. D. V. P. X. C.
9	Кувшин	1672 1687	—	<p style="text-align: center;">I B P CZE</p>
10—11	2 ставники	—	—	<p style="text-align: center;">I B D B I P C W M G O Z N P R</p>
12	Тарілка	—	(«надана 1729»).	<p style="text-align: center;">D I B</p>
13	Ложка	Після 1687	—	<p style="text-align: center;">D B W R H R N P R E</p>
14	Надгробок в ²⁾ Чернігов. Єлецьк. манаст.	1717	Васи́лий Ду́нин-Борков-ський.	<p style="text-align: center;">R D 3 R R</p> <p style="text-align: center;">(На щиті в гербі).</p>

¹⁾ Євангеліє пізніше, кінця XVIII віку але частина прикрас на ньому, в тому числі й квадра Євангелія, перенесені сюди зі старого Євангелія, видимо подарованого до церкви с. Бобровиці

²⁾ Ініціали, очевидно, повинні означати або: «Vasyli Dunin—Z Borkowki Borkowski», або: неправильно поставлена по-слов'янськи, а не по-латинськи (D); в другому-ж неправильно виобра що навколо щита й заховують титул В. Д. Б., складено українською мовою [Є.Ц.П.Р.Р.З.О.Є.].

Мова напису	Мова фрази прихованої в ініціалах	П Р И М І Т К А
Україн.	Польська.	Музейний фонд при Чернігівському Держмузееві, опис сребра № 4. Без штампів.
Польська.	Польська.	Черніг. Держмузей. «Кн. учета внемуз. памятн.» арк. 6-а № 19. без штампів.
Україн.	Польська.	«Опис. Черниг. Епарх.» єпископа Філарета, кн. 5, стр. 277. Місце, де знаходиться нині, невідоме.
Польська.	Польська.	Музфонд, опис сребра № 3. Без штампів.
—	Польська.	У церкві с. Бобровиці біля Чернігова.
—	Польська.	В тій же церкві.
—	Польська.	Б тій же церкві.
Україн.	Польська.	Чернігівський Держмузей. «Кн. уч. внемуз. памят.» арк. 4-а № 13 Штамп:
—	Польська.	Музфонд, опис сребра № 19. Без штампів, нині в Музеї Укр. Древл. ім. Тарновського.
—	Польська.	Музфонд. опис сребра № 21—22. Штамп:
—	Польська.	Музфонд, опис сребра № 28. Штамп: Нині в Муз. Укр. Древл. імени Тарновського.
—	Україн.	Музей імени Тарновського, кат. т. I (1898): відд. III, № 360. Штамп:
Україн.	Мішана 1).	Металева дошка з віршованою біографією Вас. Дунин-Борковського, вправлена в східню сторону нартекса церкви Успіння Черн. Єлецьк. монастиря.

това срібна накладка з звичайним гербом Дунин-Борковських, прикріплена до нижньої дошки Василем Дунин-Борковським.

«Василь Дунин—з Борковки Борковський». В першому випадкові, літера «Д» в слові «Дунин» жєні 2 останні літери: «В.В.» замїсьць «Б.Б.»—Пєвніше другє припушення, бє напис в ініціалах,

МИХАЙЛО СЛАВЧЕНКО.

ЧИ БУЛА В ГЕТЬМАНЩИНІ СВОЯ МОНЕТА.

Пізнання нашого минулого становить задачу надзвичайної ваги. Довгий ряд дослідників протягом більш як сотня літ поклав великого труда, щоб вияснити одні точки, підперти другі, відкинути треті. І чим серйозніше питання, тим більш обачности вимагає воно для свого висвітлення, тим більшої потрібно обережності. В нових галузях історії, які тільки розробіткою починаються, подібна вимога конечна, бо-ж тут доводиться починати, мовляв, з первісного нагромадження матеріалів, збирати по зернятках розкидані вказівки, іноді мимохідь кинуте речення, підхоплювати натяк, намацувати каркас явища. Тільки після такої роботи стане можливим обточення й уточнення тої чи іншої події, інституту й т. и. До таких саме питаннів належить і піднесена мною в III т. «Орг. хоз. Украины» справа про українські гроші на Гетьманщині.

В XVII стол. від часів Хмельниччини в Україні наш торговельний капіталізм виступає як самостійна сила на світовий ринок. Коли раніш Україна відогравала пасивну роль, даючи свою сировину польському торговельному капіталу, то від Хмельниччини появляється суто український торговельний капітал, який пробує виступати незалежно від чужоземних посередників. Одночасно командуючі вершки молододі республіки кидаються у вирій міжнародного життя, ширять свої ринки за кошт Білоруси й Молдавії. А соціальна борня всередині держави спонукає торговельну буржуазію до забезпечення добутих підчас революції позицій при запомозі екстремних мір, якими підтримувався-б «порядок». Для того державі «треба було мати багато й до того гарантованих грошей». Брак їх, збільшуваний тезавризацією шляхетних металів, і підбивав гетьманський уряд завести свою монету, давши їй забезпечення якщо не в себе, що представлялося тяжким з огляду на нестійкість державного апарату, то зовні, щитячись союзенем. Під такими кутниками було розглянуто історію української монети в III т. «Орг. хоз. Украины», якій присвячено кілька сторінок, опертих на досить нечисленний, скільки його є, актовий матеріал. Той матеріал дає можливість установити, що від Хмельницького I аж до Мазепи включно в Україні робилося то більш, то менш щасливі спроби завести свою монету, яка вийшла з обігу в початку XVIII стол.

З даним освітленням не мириться В. Шугаєвський, котрий, противно сказаному, силкується довести, що українських грошей «не було зовсім» й що «підвалини українського грошового обігу XVII в. «будовано на піску» (Наук. Збірник, XIX, 60).

Наскільки виправдується категоричність тверджень у Шугаєвського?

Найранішою вказівкою що-до українських грошей являється повідомлення про монету, що її бив Хмельницький I. В. Шугаєвський упевняє, що Богдан не бив своєї монети, бо «до цього часу їх не знаходили», і що «трудно припустити, щоб Б. Хмельницький р. 1649... міг наважитись узурпувати право, що належало тільки королеві» (Н. Зб., XIX, 57).

Факта, що й дотепер не знайдено Богданових грошей, зовсім недостатньо, щоб заперечувати існування їх. Це в такій же мірі неможливо, як напр., відкидувати факт існування особливих грошей в 1921—22 р. в передмістях Одеси, хоч вони такі були, або відкидувати факт існування «трихвостих кошок», якими поміщики били кріпаків і які геть щезли після 1861 р., так що їх нема ні в одному музеї нашої Спільки Республік. Існування-ж і особливих паперових грошей в роки «розрухи» 1921—22, і поміщицьких кнутів для мужиків—безперечно й підтверджується не матеріальними речами, а хочай би повідомленнями сучасників, актовими даними й т. и. Так і з грошима Богдана. Що вони в дійсності були, маємо посвідчення московських агентів, що р. 1649 Богдан «в Чигирине учинилъ мынзу и деньги делаются» (Окр. хоз., III, 106). Інша річ, скільки було зроблено таких грошей і який вони мали обіг. З огляду на брак усяких вказівок, тут нічого певного не вивести, й доводиться звернутися до догадок. Тому-то я обережно й зазначив, що «спроби Хмельницького I, ввидимо, не мали особливого поспіху».

Потреба в особливій для України монеті живо відчувалась й після Хмельницького I, що видно з проектів про заведення особливої монетарні і в ту добу, коли Україну хотіли перетворити в польську провінцію (Окр. хоз., III, 106). В. Шугаєвський пише, що «заява Беневського... і витяг із Гадяцьких статтів... як відомо... були проекти» (Наук. зб., XIX, 57). Наведене речення, т. ч., є простим переказом моєї-ж думки, і для вияснення питання нічого не додає.

Другу спробу завести українську монету зробив гетьман Дорошенко, який «бив чехи на ім'я Яна Казимира, а не на своє» (Орг. хоз., III, 108), про що ізнову сповіщали свій уряд московські агенти (А. Ю. и З. Р., VI, 161).

В. Шугаєвський, повторивши сказане, висловлює однак сумнів, щоб Дорошенко «вбивав монету з дозволу Турків... із джерел цього не видно і... ледве чи можна припустити, щоб став він прохати їхнього дозволу», тим більш, мовляв, що фальшував турецьку монету в Лисянці (Н. Зб., XIX, 57).

Дорошенко спочатку монету бив в Тарговиці, а потім в Лисянці (Орг. хоз., III, 108—закид що-до Канева визнаю правильним), це перше. Що-ж, по-друге, до фальшування грошей, то Бруховецький р. 1667 писав до Московки: «в измѣнничьемъ городѣ Тарговицѣ по указу ханскому, а по просьбѣ Дорошенка, бусурманскимъ именемъ начали деньги делать» (Соловьев, XII, 341). Фальшування определяється в такій формулі відомим криміналістом: воно є «свідоме, протизаконне виготовання матеріальних предметів, з зовнішнього виду подібних до державних грошових знаків... з наміром випустити їх в обіг як справжні» (Рознышев, Особ. часть рус. угол. права, 497). З повідомлення Бруховецького видно, що Дорошенко мав наказ, вносив про нього прозьбу, бив не подібну, а особливу для України монету, а тому не мав потреби використовувати її замість справжньої турецької чи татарської. Отож сумніви В. Шугаєвського безпідставні. Монета з ім'ям Яна-Казимира так само не була фальшованою, бо, згідно домови з Польщею, для України мала-б битися монета по литовсько-польському зразку, себ-то як-раз з ім'ям польського короля. Випуск такої монети, це очевидно, не диктувався намірами підірвати польську монету, а определявся нехваткою в грошах, призначався не для Польщі, а для України, провадився офіційно, а не «тайно образующе», і, на підвалинах договору з Польщею, гарантувався, щитився ім'ям короля. Таким чином Дорошенкові гроші—не фальшована, а особлива краєва монета.

Дорошенків майстер Гранковський робив пізніш гроші й для лівобережної України при Самойловичу, коли зроблено було третю й останню спробу завести особливу монету. Про одисею Гранковського не стану спере-

чатись, бо для піднесеної справи вона не має особливого значіння. І не в ній діло. В. Шугаєвський про грошові проекти гетьм. Самойловича говорить, що не Самойлович заклопотався над українською монетою, а царське правительство, і що биття чехів фактично не відбувалось, отже тим більш неймовірно, щоб українська монета—чех—мала обіг при Мазепі (Наук. Зб., XIX, 58).

В цих твердженнях нема жадного обґрунтованого положення. В офіційному акті читаємо: «при в. г. Алексеѣ Михайловичѣ... також при Федорѣ Алексеевичѣ... гетмана Самойловича было о... чеховомъ делѣ покорное челобитѣ». В одному листі до Самойловича говориться, що гетьман звернув увагу царя, «чтобъ мы, в. г., указали делать чехи» (А. Ю. и З. Р., XII, № 56, порів., XIII, № 75) й т. д. Що не Самойлович, а Москва старалася обмежити биття монети для України, видко зі слів того-ж гетьмана: «хотя вы, в. г. только 100 пуд. сдѣлать соизволяете».

В. Шугаєвський упевняє, ніби в Путивлі не билось монети. А. Ю. и З. Р., XIII, № 75 і 98, навпаки, виразно промовляють, що в Путивлі таки була монетарня, куди для оглядання зразків монети (опис чеха дано в тих-же А. Ю. и З. Р., XII, № 48, 50, 66 й 75) р. 1677 їздив Самойлович (до речі, В. Шугаєвський догадується, що мною змішано чех путивльський з севським (Н. З., XIX, 59). Уважнє читання тексту явно виказує друкарську помилку: виноска з) мала стояти двома рядками нижче).

Нарешті останнє питання. В. Шугаєвський не йме віри, щоб український чех був в ходу при Мазепі (Н. Зб., XIX, ів.). Шановн. нумізмат опустив з ока не більш не менш як Коломацькі статті. § 19 тих пунктів читається: «делаютъ въ Севску чехи подъ в. г. именованнемъ и те чехи роздаютъ, какъ уже и роздано многое число... и нынѣ гетману... (с.-т. Мазепі) послать въ города и въ мѣста универсалы... чтобъ те чехи ходили обыкновенно». А під р. 1689 в Величка (т. III, 89) показано, що воеводу Неплюева було заслано за те, що він випускав не тільки справжні чехи, але і «воровские, на якие сребро царске давано». Очевидно, чехи ходили досить добре, коли доводилось їх фальшувати.

На сказаному можна закінчити розгляд основних положень В. Шугаєвського. Другорядні його твердження остільки-ж мало обґрунтовано.

Акад. ВОЛОДИМИР ПЕРЕТЦ.

УКРАЇНСЬКІ СИНАКСАРИ В КИЇВСЬКИХ ТА ЛЬВІВСЬКИХ ТРІОДЯХ XVI—XVII ВВ.

ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ «ПРОСТОЇ МОВИ» НА УКРАЇНІ.

«Тріодь Цвітна» і «Тріодь Пісна» уявляють дві частини старовинного богослужбного збірника. В давні часи вони складали одно ціле, а поділ їх припадає вже на X вік. «Тріодь Пісна» уявляє збірник перемінних частин церковної служби для першої половини круга, т. зв. пересувних днів, починаючи з тижня митаря та фарисея й закінчуючи «великою суботою»¹⁾. «Цвітна Тріодь» або «П'ятидесятниця» (Пентиностаріон) складається зі служби, що йде слідом за «Пісною», до тижня «всіх святих» (по де яких—від утрени Пасхи).

Основні елементи пісної тріоди це паремії та церковні пісні, при чому паремії занесено до пісної тріоди—лише в XII в. Окрім перемінних частин церковної служби в тріоді спостіраємо й третій елемент—статті з церковного устава, що з'являються в ній з XI—XII в.²⁾ В XIV в. до п. тріоди було внесено ще синаксари Никифора Калліста Ксандопула. Ці синаксари уявляють малоісторичні, наївні оповідання, що мають на меті пояснити, як, коли і чому встановлена в тріоді кожна скільки-небудь важна пам'ять. Синаксари Ксандопула, що були оце внесені в тріодь, уявляють наслідування лінійним синаксарам. «Вірші про них—належать іншій особі і складені також по аналогії з подібними-ж віршами», що містилися в прологах³⁾. У слов'ян тріодь з'явилась в перекладі до 916 р.: в цьому році св. Климент, архієпископ болгарський, зі свідчення його «житія», закінчив перед своєю смертю переклад тріоди, що був розпочав, можливо, сам же, або якийсь інший ученик св. Методія⁴⁾. В XIV в. за царя Іоанна Шишмана болгарського (за 1364 р.), патр. Євфимій, за допомогою гуртка освічених людей, розпочав виправлення церковних книг, а між ними й Тріоди, за п'ятим типом грецької Тріоди. З Євфимієвського тексту зроблено друковане видання в Кракові 1491 р. Тут синаксари не заведено до тексту, а вміщено наприкінці книги в такому порядку: спочатку—загальна передмова, потім—

Синаксарь на недѣлю блуднаго сына:

- » в субботу мясопустную, въ ню же память творим умръшимъ.
- » в недѣлю мясопустную о второмъ пришествіи Хр.
- » в субботу сыроястную, память всѣмъ в пустыняхъ и пошени просіявшимъ препод. мужъ и женъ.
- » в нед. сыроястную объ изгнаніи Адама.
- » в 1-ю субботу поста о кутіяхъ св. Феодора.
- » в 1-ю недѣлю православія.
- » в 3 ю недѣлю поста, св. кресту.

¹⁾ И. Карабиновъ, Постная Тріодь. Спб. 1910, ст. III і 3.

²⁾ Ibidem, ст. 54—55.

³⁾ Ibidem, ст. 203—4.

⁴⁾ Ibidem, ст. 216—17.

Синаксарь великаго канона.

Чьтеніє, повѣсть полезная акаеисту.—

Всього, таким робом, разом з передмовою,—тільки 11 статей. Цей склад читань не залишається на Русі без змін, як ми це побачимо далі, ані в відношенні кількості їх, ані в відношенні мови.

В XVII віці було розпочато видання та виправлення тріоди в Києві та Москві¹⁾.

В дальшому нас цікавить лише один бік праці київських і почасти львівських учених редакторів та справщиків: їх спроби перейти между дозволеного в перекладі де-яких частин тріоди, користуючись не традиційно-слов'янською мовою, а так званою «простою», тою своєрідною мовою освічених Українців та Білорусів, що повстала і формувалась на протязі XVI в. і наприкінці його стає загальновизнаною для висловлення наукових богословських думок і взагалі для виявлення думок і розумінь культурних шарів південної і західньої Руси.

Старіше київське видання тріоди пісної 1615 р. лише згадується в описах церковних бібліотек²⁾, і більш про нього ми нічого не знаємо.

Першу відому нам тр. п., що вийшла з печерської київської друкарні, відносять до 1627 р. Виправляв текст цієї тріоди, згідно з грецькою тріоддю, ієром. Памва Беринда, який, буквально додержуючись тексту оригіналу, зробив де-які місця мало зрозумілими³⁾. Більш вдячна була роля перекладача синаксарів на «російську бесѣду общую», працю цю написано просто і ясно. За перекладача співробітник і сучасник його, Памва Беринда, вважає Тарасія Левонича Земку;—при тім знаходить корисним виправдатися від закиду, що заведено тут новину:

«А еже о синаксарѣх (иже скасуются събранная ученія) на російскую бесѣду общую честным иеромонахом Тарассіем Левоничем Земкою, проповѣдником слова Божого от греческогого преложеных, противо сему а не прерѣкуете великоросси, болгары и сръбы и прочіи подобни намъ в православіи: сътворися се ревностію и желѣніем рода нашего Малои Рѣссіи благородныхъ гражданскихъ и прочіих, различнаго причта людей научившихся словенскаго язѣка глубоко разумнаго, имѣющаго разумъ и мудрость якоже греческая и прочаа грамматическа писанія);

якщо не помилились ті, що переклали з єврейської мови на грецьку євангеліє Матвія і богословські книги—з грецької на слов'янську,

«тѣм же и мы», закінчує Беринда, «смотреніем се сътворше, ради ползы и приобрѣтенія Братіи своей, уповаем о Господѣ, яко не погрѣшихом»⁴⁾.

Під кінець 1620-х років кількість не тільки писаних, але й друківаних книг на «простій» мові була остільки велика, що навіть люди, які були найконсервативніші в своїх поглядах, насмілилися ввести цю «новину» в богослужєбну книгу. І не тільки синаксари було перекладено простою мовою,—в тій самій тр. п. 1627 р. (а за нею і 1640 і 1648) на ст. 17 на тиждень митаря і фарисея читаємо таку цікаву замітку:

«Вѣстно же, яко от сея недѣли начинаемъ чести Діалѣктомъ домашнимъ, по отпустѣ литіи в притворѣ *κατηχησεῖς* сієсть оглашенія с(вя)т(ого) отца Θεодора Студита».

¹⁾ Ibidem, ст. 232—233.

²⁾ Титовъ, Типографія Києво-Печерской Лавры, I, 1918 г., с. 82.

³⁾ Див. Карабиновъ, op. cit., 234—235.

⁴⁾ «Послѣсловіє» Памви Беринди, Тріодь 1627 року, передруковано у Тітова, додатки, ст. 178.

Які-ж статті були надруковані в тр. п. 1627 р. цією простою мовою і яка їх історично-літературна вартість? Перелічимо їх в порівнянні зі звичайними синаксарами тріоди, що були надруковані в московських тріодях 1589 р., 1615 р., та одної з кінця XVI ст. без вихідн. листа; але раніш згадаємо коротко про долю цих синаксарів в дальших виданнях.

В тр. п. 1627 р. таких синаксарів 16; стільки-ж їх і в печерському-ж виданні 1640 р (тут немає передмови зі згадкою про працю Т. Л. Земки, але натомість є нова передмова (Тітов думає, що П. Могили).

В третьому печерському виданні 1648 р., що з'явилося при архім. Тризни, знов нова передмова і присвята цьому архімандритові,—простою мовою; синаксари ті-ж самі (гравюри всі-ж нові, а не тільки 2, як гадає Ф. Тітов, ор. cit., I, 319). В четвертому печерському виданні 1715 р., за кілька років до наказу з Москви друкувати книги на взірць московських видань,—архім. печерський Іоанікій Сенюшович з братією друкують тр. п. вже зі слов'янськими синаксарами, відкидаючи давню спробу українізувати їх. Та в Галичині уніяти зберігають стару традицію; напр., у львівському виданні 1753 р. ми знаходимо майже всі ті синаксари, що й у вид. 1627 р.

Звернемося тепер до них і розглянемо відношення українського перекладу до традиційного слов'янського тексту. Для цього візьмемо тр. п. в московських вид. 1589 р., видання XVI в. без вих. листа, що переходується в Р. Пуб. Б., а також московське видання 1615 р.,—отже ті давніші тексти, що були, як можна гадати, найближчі і доступні київським справщикам, в кожному разі, доступніші, ніж грецькі, бо зміст грецьких, як думають спеціалісти, навіть учений Памва Беринда, не всюди опанував. З цими слов'янськими текстами ми й порівняємо українські переклади у виданнях кїво-печерських 1627, 1640, 1648 років, а після цього притягнемо двоє львівських видань, одно—1664 р., досить близьке до кївських, а друге—1753 р., складене вже уніятами, які одначе, як ми побачимо, намагалися знов слов'янізувати український переклад, але що їм не завжди вдавалося.

Підсумки порівняння «начал» мають такий вигляд:

1. Моск. вид. 1589 р. арк. 6. (Тиж. мит. і фар.).

Синаксарь сирѣчь собранія в нарочитыя триодю праздники едін кождо повѣдаючи како и когда еже в начатки бысть и коя ради вины иже от с(вя)тыхъ отецъ нашихъ нынѣ учинишася. (об.) с нѣкими свидѣтелствы честными. начинаемъ от мытаря и фарисея. прежде бо есть должно прологъ на седмой пѣсни прочитати по обычаю, таже сіи синаксарь чести. рещи убо сице.

Кїво-печ. 1627 р. стор. 8.

Прологое албо предмѡва в коротце Синаксаров, то есть зобраній на Трїедныи Синаксарѣ. Никифора Калліста Ксанеопола Синаксарѣ на знаменитыи праздники Триоди, о кождом з них причину показуючи, якъ и коли с початку стался и для якои причины такъ нинѣ ся мають и от с(вя)тыхъ Б(о)гоносныхъ отецъ споряжены сут' з нѣкоторыми удѣльными уваженми, которыи ся починают от мытаря и фарисея и кончатъся аж до всѣх с(вя)тыхъ.

Маеть теды Мінеи тоестъ Мѣсячника Синаксарѣ на седмой Пѣсни напередъ, якъ естъ звычай читатися. А потымъ настоящи речешъ теды по прочитаню оногъ такъ. Стихи въ Трїодіонъ.

Створителю вышнихъ рѣчій и нижнихъ:

Въ настоящій же сїи днь съ б(о)-гомъ Тріодъ начинаем, иже убо мнози от с(вя)тыхъ и б(о)гоносныхъ красотодѣлатель нашихъ о(те)ць добръ и яко достояше от с(вя)таго движими Д(у)ха сложивше пѣснь содѣлаша».

(=М. XVI в. б. в.; М. 1615 р.)

Пор. Львів. вид. Ставроп. 1753 р. л, 5: «Свнакаръ или поученіе от Никіфора Калліста сложенніи, На Недѣлю мытаря и фарісея. В нынѣшній день съ Б(о)гомъ и Тріодъ починаем... з промежду... взбуждаемыи... *Віршів немає.*

2. Моск. вид. 1589 р., арк. 14.

Синоѣаръ в недѣлю блуднаго сына. Благослови отче.

В той же день блуднаго сына возваніе праздуем, иже Божественніи отцы наши вторую недѣлю в Тріоди учиниша за вину сичевую. Понеже бо суть нѣцыи...

(=М. XVI в. б. в.; М. 1615 г.)

Пор. Львів. вид. Ставроп. 1753 р., л. 11 зв.=К.-Печ., 1627, але «возваніе»; *віршів нема.*

3. Моск. вид. 1589 арк. 24.

Синокаръ в субботу мясопустную. в ней же память творим умершимъ. благослови отче.

В той же день память еже от вѣка благочестно скончавшимся челоувѣкомъ всѣмъ божественіи отцы

Тр(исвя)тую вправдѣ пѣсн' от аггелов:

Трпѣснець зась и от ч(е)л(овѣ)къ прійми.

Стіхи на Мытаря и Фарісея.

По Фарісейшу кто живеть, от церкви будь далекимъ, Х(ристо)с бовѣмъ внутръ, о покорныи, маєт быти пріймованый.

В нынѣшній день з Богомъ и Тріодъ починаемъ, которую многи вправдѣ з' промежку с(вя)тыхъ и Богоносныхъ Пѣснотворцевъ нашихъ отцевъ выборне и якъ пристояло от с(вя)того възбужаемымъ Духа в спѣваню вдячномъ утворили...

(=Київ. 1640, 1648; Львів. 1664)

Київо-Печ. 1627 р., ст. 21.

И бывает Чтеніе прежде Свноѣара в Минеи, таже Тріоди. Свнаѣаръ в недѣлю блуднаго сына. Стіхи:

Блудникъ если кто есть, як я смѣлымъ будь.

Бозскои бовѣмъ щодробливости вѣмъ отворяется двер.

В сїй день блуднаго сына везван'е праздуемъ которое Божественнѣйшии Отцеве наши второе в'Тріоди спорядили для причины таковыи. Поневажъ бовѣмъ суть нѣкоторыи...

(=Київ. 1640, 1648; Льв. 1664; вар. 1648: щедробливости, везваніе)..

Київо-Печ. 1627 р., ст. 36.

Свнаѣаръ о памяти умерлыхъ. Стіхи.

Не вспомни умерлыхъ грѣховъ словѣ

Добрыхъ, твоихъ щодробливостей мертвыми не показуючи.

В сїй день памятку всѣмъ людемъ от вѣка благочестиво скончавшимся Божественнѣйшии отцеве узаконили

узакониша творити вини ради си-
цевы...

(=М. XVI в. б. в.; М. 1615 р.).

Пор. Льв. вид. 1753 р., а. 20, в субб. мясопустную «Синаксарь о па-
мяти умерлихъ...; вар. Божественнїи отцы... для таковїи...; віршїв нема.

4. Моск. вид. 1589 р., арк. 36.

Синоксарь в недѣлю мясопуст-
ную еже о второмъ пришествїи Хри-
стовѣ благослови отче.

В той же день второго и страш-
наго пришествїа Христова память
творим. еже божественнїи отцы по
предваршихъ двоихъ притчахъ по-
ложиша...

(=М. XVI в. б. в.; М. 1615 р.).

Пор. Льв. вид. 1753 р., арк. 30: «В сїи день втораго и нелицемѣрнаго
пришествїа Христова... святїи отцы... положили»...; віршїв нема.

5. Моск. вид. 1589 р., арк. 75.

Синоксарь в субботу сыропу-
стную память сотворяемъ всѣмъ
їже в пустыняхъ, в пощенїи восїяв-
шихъ преподобныхъ отецъ и свя-
тыхъ мужъ и мученикъ и препо-
добныхъ женъ благослови отче.

В той же день память сотво-
ряемъ всѣмъ їже в пощенїи про-
сїявшихъ святыхъ мужъ и женъ...

(=М. XVI в. б. в.; М. 1615 г.).

Пор. Льв. 1753 р.: Въ сїи... цвѣтченю...; віршїв нема.

6. Моск. вид. 1589 р., а. 83 зв.

Синоксарь в недѣлю сыропуст-
ную о изгнанїи Адамовѣ, благослови
отче.

отправовати для таковои причины...

(=Київ. 1640 р., 1648 р. Львів
1664 р.).

Київо-Печ. 1627 р.,

Синаксарь.

Стихи:

Гдѣ судячи землю Судїе всѣхъ
усядешъ.

Оного. Придѣте голосу годным
и мене усуди.

В сїей день Второго и нелице-
мѣрнаго Пристя Христова память
отправуемъ, которую Божественнїй-
шїи Отцеве по тыхъ двоихъ приповѣ-
стехъ положили...

(=Київ. 1640, 1648 (вар. по-
ложили); Льв. 1664 р.).

Київо-Печ. 1627 р., стор. 131.

Синаксарь в субботу Сырную.

Стихи:

Душамъ справедливыхъ, которыхъ
завше память пребывает

Офѣры покаанныи приношу
слова.

В сей день память отправуемъ
всѣхъ которыи в Богомыслности и
цвиченю ся о речахъ Бозскихъ про-
сїяли...

(=Київ. 1640 г.; 1648 з вар.:
покааннымъ, просїали; Льв. 1664—
сотъ: котрѣрымъ.

Київо-Печ. 1627 р., ст. 146.

Синаксарь в Недѣлю Сырную о
изгнанїи Адамовѣ.

Стихи:

Свѣтъ з начальниками рожаю
посполу горко нехай
люментует.

Который тежъ з ними посполу
упаль,

Гды они през покарм солодкїй
упали.

В той же день воспоминаніе творим еже от рая пища испаденія первозданнаго Адама...

(= М. XVI в. б. в.; М. 1615 г.).

Пор. Льв. 1753 р.—вар.: припоминаніе... випадненя... *вопервыхъ сотвореннаго*; *віршів нема*.

7. Моск. вид. 1589 р., арк. 158 зв.

Синокаръ в первую субботу святаго и великаго поста о копях святаго Феодора Тирона. благослови отче.

В той же день, в субботу первую поста еже кутіи ради преславное празднуемъ чудо святаго великаго мученика Феодора Тирона. еже стяжа начало бывать сице...

(= М. XVI в. б. в.; М. 1615 г.).

Пор. Льв. 1753 р.: *вар.* велице, *віршів нема*.

8. Моск. вид. 1589 р., арк. 168.

Синокаръ православія въ 1-ю недѣлю с(вята)го поста.

В той же день, недѣля 1 поста православія сирѣчь востелѣсіе с(вя)тыхъ и честныхъ иконъ Церковь праздновати пріят'...

(= М. XVI в. б. в.; М. 1615 р.).

Пор. Львів 1453 р.—вар.: Православія... подвышен'е.... годныхъ Образомъ; *віршів нема*.

9. В Моск. вид. 1589 р., XVI в. б. в., 1615 р.—*немає*.

В сей день припоминан'е чинимъ выпаден'я з роскоши Райской впрод сотворенного Адама...

(= Київ. 1640, 1648 pp.; Льв. 1664—створенного).

Київо-Печ. 1627 р., ст. 272.

Свнкаръ в субботу первую с(вя)т. Четырдесятници.

Стих:

Покармом Колувъ накормлюеть
Твронъ мѣсто.

Покармъ непотребнымъ учинивши
поскверненный.

В сей день, в субботу первую постовъ чудо велце знаменитое которое ся през колвы, то ест' пшеницу вареную стало, от с(вято)го и преславного великомученика Феодора Тврона празнѣемъ которое почалося быти такимъ способомъ...

(= Київ 1640 р., 1648 р.; Льв. 1664—велище).

Київо-Печ. 1627 р., ст. 280.

Свнкаръ в Неделю Первую с(вя)таго поста.

Стихъ:

Непристойне вѣметаны иконы
Радуюся пристоине поклоняемыи
видячи.

В сей день в Неделю Первую с(вя)таго Поста Православіе, тоестъ подвышен'е с(вя)тыхъ и чтїи годныхъ Образовъ Церковь Христова приняла праздновати...

(= Київ. 1640, 1648 pp.; Льв. 1664—вар.: Радуйся.... Православія годныхъ).

Київо-Печ. 1627 р., ст. 387.

[Нед. 2-я в. поста] Свнкаръ 1).

Стихи:

Свѣтлости ясного проповѣдника
нынѣ заисте барзо

Жродло свѣтлости незаходимаго
провадит ку ясности.

1) Про св. пр. Григорія Солунського.

Сей бозкои и вѣчера нѣмаючей свѣтлости сынъ, правдѣвый правдивого Бога человекъ и чудовный Бозскихъ справъ служитель и дѣлатель отчизну вправдѣ мѣл мѣсто надъ всѣми мѣстами царствующее...

(=Київ. 1640; 1648 г.—вар.: *незаходимаго; кз ясности; бозкои; Льв. 1664 г. вар.: незаходимаго; правдиваго*).

В Льв. 1753 р.—*немає ні читань, ні віршів*.

10. Моск. вид. 1589 р. арк. 262 зв.:

Синокаръ кресту в неделю третю, с(вя)таго и великаго поста. благослови отче.

В той же день в недѣлю Третю поста поклоненіе празднуемъ честнаго и животворящаго Креста винї ради сицевы. понеже 40-дневнаго поста ради образомъ нѣкимъ и мы распинаемъ, умерьщвѣемъ отъ страстей, горести же чювство имами унывающе и низпадающе...

(=М. XVI в. б. в., М. 1615 г.)

По р. Льв. 1753 р., арк. 242: Синакаръ. В Сію неделю Третюю Постовъ поклоненіе празднуемъ честнаго и *животворящаго* Креста *выны ради* таковой. *Понеже бо чрезъ четыредесятодневный Постъ нѣкимъ* способом и мы *сраспинаемъ и умерщвленны будучи* отъ страстей и горкости и прикrostи *имѣемъ невоздержно живучи и упадаючи*...; *віршів немає*.

11. В Моск. вид. 1589 р., XVI в. б. в., 1615 р.—*немає*.

Київо-Печ. 1627 р., ст. 472.

[Нед. 3 поста] Синакаръ.

Стіхи:

Кресту земли вся нехай ся поклонить.

През которого познала тебѣ клѣнати Слѣво.

В Сію Неделю Третюю Постовъ поклоненіе Празднуемъ Честнаго и Животчинячаго Креста для причины таковой. Поневажъ *абовѣмъ* през четверодесято дневный Пост нѣкимъ способом и мы распинаемъ умереваны бываючи отъ страстей и горкости и прикrostи долѣганіе и чутіе маемъ, не вострежліве живучїи и упадаючи...

(=Київ. 1640, 1648; Льв. 1664, вар. *абовѣмъ*)

Київо-Печ. 1627 р., ст. 554:

[Нед. 4-я Поста] Житіе святого отца нашего Іоанна Лѣствичника отъ Даниїла мниха спїсаное.

Которое бы того Божественного Мужа мѣсто принесло, и предъ преславнымъ в небесномъ жолнѣрствѣ увиченіемъ ся вїховало, не латво бымъ повѣдѣлъ, гдыж ми то не до сыт' пїлно вѣдомо есть...

(=Київ. 1640 р.; 1648 *вар.* монаха; Льв. 1664 р. вар. от *Дамаскина* мниха).

По р. Льв. 1753 р *вар.*: «от *Дамаскина* мниха..., божественнаго... вѣзъ небесномъ *Воинствѣ* увиченіемъ...»; *віршів немає*.

12. Моск. вид. 1589 р., арк. 347:

Синокаръ великаго канона.
благослови отче.

В тои же день по древнему преданию поем великаго канона уставъ. сего же воистину всѣхъ каноновъ величайшаго, добръ и хитростно сложи и списа иже во святыхъ отецъ нашъ андрѣй архіепископъ Крїтскій...

(= М. XVI в. б. в.; М. 1615 г.)

По р. Льв. 1753 р. *вар.*: «Синакаръ Великаго Канона»,... поданя, Андрей.

13. Моск. вид. 1589 р., арк. 459.

Повѣсть полѣзна от древняго списанія сложенѣ воспоминаніе являючи преславно бывшаго чудесї. егда персы и варвары царствующїи градъ облогоша бранїю, иже и погибоша божїимъ судомъ и искушени бывше. градъ же невреженъ бывъ молитвами пречистыя госпожа наша Богородица и оттолѣ молебное благодареніе поется, насѣдалное день той именуя. благослови отче. стих. Пѣсньми неусыпными благодарствуетъ тебе градъ твой Богородице. Иже в пособїи неусыпную воспѣваетъ Заступницу.

Влѣта Ираклія греческаго царя. Хоздрой иже перськую власть имый. Посла Сарвара своего воеводу с множествомъ вои, во всю восточную страну иже подъ греческою властію, протещи якоже молніи нѣкоей огненѣ попадаючи и пожигаючи и погубляючи...

(= М. 1615 р.; в М. XVI в. б. в.—*немає*)

Пор. Льв. 1753 р.: «Чудо первое пресвятыя Богородици, которое на славу и заступленіе върнымъ, на посрамленіе же нечестивымъ сталося. Гды... погинули Божїимъ судомъ и царствующїи градъ твой спасеся и от того времени молебное сіе Акаѣстиво приносимъ благодареніе. Часть первая. Въ царство бѣ Ираклія... Персидское Царство имѣющїи послалъ Сарвара Воеводу с множествомъ воинства по всей Восточной Краинѣ, будущей подъ властію Греческою... нѣкаякая... губячая»; *вѣршиє немає.*

Київо-Печ. 1627 р., ст. 618:

[Четв. 5-й Нед. Поста] Синокаръ.
Стихи:

Умиленїя Х(рист)е мой образы
даждь,
Поушимъ нынѣ Канонъ ти
Великій.

В Сей день ведлугъ давного поданья спѣваемъ Великаго Канона Послѣдованіе. Сего зайсте з'межи всѣхъ Каноновъ найболшого, выборне и научене зложиль и написал святыи отецъ нашъ Андреа архіепископъ Крїтскїи...

(= Київ. 1640, 1648; Льв. 1664.)

Київо-Печ. 1627 р., стор. 658:

[Субб. 5 нед. поста] Історїа пожитечная з стародавнего Пїсма зложена оказуючаа припоминан'е Чуда которое знамените сталося, Гды. Персове и Варвары Константинополь облегли Войною, которые и погинули Бозскимъ судомъ, а Мѣсто без шкоды зостало и от того чѣсу Молитвенное подякован'е спѣвається и Акаѣстї, тоестъ Насѣдалное день тот именуется. Благослови отче прочестї.

За панованя Ираклія Греческаго Царя Хоздрой Перское Панство маючїи послал Сарвара своего Воеводу з мнозствомъ жолнѣрства по всей Восточней Краинѣ, будучои под владою Грецькою, абы перешол и перебѣгъ, яко нѣкаякая огнистаа блѣскавица палѣчая, жгучаа и губячаа...

(= Київ. 1640 р.; 1648 *вар.*: оказуючая, огнистая; жгучая и губячая; Льв. 1664 г. *вар.*: зложена..., нѣкаякая).

14. Моск. вид. 1589 р., арк. 464.
Чудо второе на срацѣны.

По прохоженіи же тридесячи и шестилѣтъ при царствѣ Константина Братаго, паки достиже срацѣньскій Ройстоломъ великій со множествомъ кораблѣй на царствующій той градъ.

(=М. 1615 р.; М. XVI в. б. в.—*нема*).

Порів. Льв. 1753 р. арк. 349: «Чудо второе пресвятыя Богородицы на Сарацѣны: и о чудѣ третемъ на Агаряны, котѣри Божимъ мановеніемъ и предстателствомъ Слѣвнои Владычицы нашої Богородицы, погинули. Часть Вторая. По первѣмъ ономъ чудѣ *Пресвятыя... показала над Каганомъ... еда* минуло *тридесяти* и шесть... в *Царство* Константина Бородатого *пришеде* Сарацѣнскій... с *множеством*... *тойжде Царствующій градъ воевали*, сіестъ на Константинопль». *Віршів немає*.

15. Моск. вид. 1589 р., арк. 378.

Синаксарь в суб(оту) 5-ю поста на похвалу пресвятѣй Богородицы. о акаѣистѣ сирѣчь о несѣдающемъ.

В той же день пѣніе несѣдающее пресвятѣи владычицы нашей Богородицы празднуемъ винѣ ради сицевы. Ираклію самодержьцу греческое царство содержащу. Хоздрѣй же Перскій царь видѣвъ греческая скипетра смирившася от Фѣки царя мучителя, единаго от велможъ своихъ Сѣрвара именемъ с тысящами многими воинствы посылаетъ вся восточная страна покорити ему... (=Моск. XVI в. б. в.; М. 1615 р.)

Пор. Льв. 1753, арк. 356 [суб. 5-го тиж. в. посту]: «Синаксарь. В сей день... *вини ради...*, *Еда* Иракліи *Царь* Римское *Царство* держалъ,... Хоздрѣй,... *зъло* усмирѣнны и утисѣнны,... *Царя* Турана,... з *многими зъло тысящами* посилаеть... *поддали*; *віршів немає*.

Киѣво-Печ. 1627 р. стор. 666. [Субб. 5 нед. поста]. Тоже чтемъ прочее слова Акаѣиста, Історіи первѣй читаной часть вѣбую тоест о чудѣ Вѣромъ на Сарацѣны. И о Чудѣ третемъ на Агаряны, которымъ стались от Бога за Молитвами и Воеводствомъ Пресвятои Владычицы нашої Богородицы. Благослови отче прочитати.

По первомъ ономъ чудѣ Пречистой Богородицы которое оказала над Хаганомъ Сквѣскимъ и Персами гды минуло тридцать и шесть лѣтъ за Пановѣня Константина Бородатого знову пришеде Сарацѣнскій Райстоломъ великій з множествомъ ѡкрутов на тоежъ царствующее Мѣсто, Константинопль мовлю.

(=Киѣв. 1640; 1648 вар.: *сталися*, Сарацѣнскій; Льв. 1664 р.).

Киѣво-Печ. 1627 р., ст. 680.

Тажъ чтутъ ся Синаксѣриа. Первѣе Миней. Тажъ настоящій. Стіх:

Пѣснми неусыпными благодарственно.

Градъ въ бранехъ бодрю поеть Предстателницу.

В сей день несѣдальную пѣснь празднуемъ Пресвятои Владычицы нашої Богородицы для причины таковой: Гды Иракліи Монарха Римское Панство держалъ, Перскій Царь Хоздрѣй видячи Римляны (Греки) барзо усмирѣнны и утисѣнны от Фѣки Царя Туранна „едногъ з старость Сѣрвара именемъ з барзомногими тысящами посылаетъ, жебѣи емѣ всю Восточную сторону з голдовали и в подданство поддали...

(=Киѣв. 1640; 1648 вар. таже (вя); Льв. 1664 г.— *випущено*.)

16. В Моск. виданнях—немає; але в кінці Тр. П. велике житіє складене патр. Іерус. Софронієм.

Київо-Печ. 1627 р., ст. 698
[Тижд. 5-й посту].

В Сію п'яту Неділю святого великаго поста пам'ятку Преподобной Маріи Египетской ведлугъ постановенія послѣднѣйшихъ святыхъ отцовъ обходимъ. Благослови отче прочитати. Стихи:

Порв'аль духъ тѣло и знову
повергль
Воротá зѣмныи скрыли Марію
мертвую.
Въ первый Априлля Марію зна-
шла смерть в пустыни.

Преподобная Марія была з Египта и з м'олодости напродь поживши в вшетеченствѣ през седмнадцать лѣтъ неповстягливе и презъ такову причину пришла до покуты.
(=Київ. 1640, 1648—повергъ; Льв. 1664 р.)

Пор. Льв. 1753 р., а. 365 зв.—366: «В сію п'яту Неділю святого великаго поста *пам'ять творимъ* преподобной Маріи Египетской. Благослови отче прочитати». *Віршів немає*; далі *вар.*: «из м'ладости *вопервыхъ*,... *чрезъ седмнадцать*,... *чрезъ* такову *выну*».

В розглянутих київських та львівських виданнях п. тріоди, крім того є «ристежение», теж «простою мовою». Наводимо його в двох видах—один звичайний для XVII ст., другий—для кінця XVIII ст.

Київ. вид. 1627, 1640, 1648 р.
і Льв. 1664 р.

Кто хочеть о Житіи Преподобной сеи досконалеи вѣдати нехай прочитаєть Повѣсть о ней святого Софронія Патріархи Іерусалимскаго, которая ся на сам'омъ конци той кнйги покладаєть. для того же не толко¹⁾ в Четвертокъ Пятой Недели Поста, албо Великаго Канона, где власне належите служитъ, але и тутъ читатися з пожиткомъ душевнымъ от тщаливыхъ можетъ.

В додаток до наведеного за-для характеристики українського перекладу наведемо ще одно порівняння з синаксару на першу суботу вел. посту:

В Моск. вид. 1589 р. та ин.
(арк. 158 зв.)

Іуліану преступнику по Коньстантин великаго Константина сынѣ (ар. 159) хоругви царствія удержавшу

Льв. вид. 1753 р., арк. 366 зв.

Ибо кто хочеть о Житіи Преподобной Марии Египетской совершенно вѣдати, да прочтет себѣ Повѣсть о ней святого Софронія Патріархи Іерусалимскаго, которая на сам'омъ конци тоєй Книги напечатася. того ради же не токмо в Четвертокъ 5-й Недели ст. Великаго поста или Великаго Канона где суще подобаетъ честі, но и здѣ ради полза и душевнаго спасенія от тщаливыхъ чтется.

Київо-печ. 1627 р. с. 272.

Гды Юліанъ преступникъ по Константіи, великаго Константина сынѣ скипетра царства одержаль и от Христа до балвохвалства пере-

¹⁾ У вид. 1648 р.—тылко.

и от Христа ко идоложеръству преложьшуся, гоненіе на христіаны возъдвиже велико. явѣ же вкупѣ и неявленнѣ. Отрекѣ убо злочестивый еже мучити сѣровѣ, вкупѣ же і обявлено безчеловѣчнѣ тако искушати христіаны. стыдся убо и обзирая да не прилагаются мнѣжайши. сокровенне нѣ како осквернити ихъ лъстивый неподѣбнѣ у мысли.

шоль и отступилъ преслѣдоване на христіаны барзо великое повстало и почалося явне, посполу и потаемне. Не хотячи тѣды незбожник оный мучити тяжко, такъ же тежъ и открытѣ такъ досвѣдчати христіанъ веты даючися, к тому и обавляючися, жебѣи болей вѣрных не прибывало, потаемне ся зрадливыи и непобожный радиль, яко бы ихъ мѣгль посквернити и опоганити.

Цей переклад, досить вільний, показує, що перекладач не тільки змінював застарілі слова оригіналу на нові, якими звичайно користувалися автори, що вживали «просту мову»,—але й зміняв будову цілих речень, тримаючись інших синтактичних принципів; в результаті з'явилася цілком свобідна мова, що не нагадувала добре відомого церковно-слов'янського перекладу.

Доля українського перекладу синаксарів так помічається на підставі тих даних, що ми маємо після порівняння видань з 1627 р. по 1723 (мусимо сказати, що ми використали *не всі* видання, а обмежилися лише дослідженими, як певного роду віхами). Видання київські 1640, 1648, навіть львівське 1646 р., звичайно, йдуть слідом за першим друкованим київським виданням 1627 р., повторюючи вірші й тексти синаксарів з невеликими й незначними відхиленнями від нього, напр.: замість щодробливости—щедробливости, зам. везване—везван'е, зам. положили—положили, і т. и., при чому де-які варіанти являються часто орфографічні та крім того і непослідовні, напр., зам. покааннѣ—покаяннѣ і зам. просіяли—просіали. Це—в київських виданнях. Льв. 1664 тримається, очевидно, вид. 1627 р., лише подекуди слов'янізуючи його, напр., зам. правдивого—правдиваго; або-ж виправляючи помилку по суті: напр., замість «от Данила мниха»—«от Дамакскіна мниха» (Жит. І. Ліствич.).

Значно далі відійшло від Київського вид. 1627 р. і подібних до нього—пізніше львівське уніятське видання 1753 р.

Тут різниця помічається і в складі, і в вигляді синаксарної частини тріоди пісної. Перш за все, у виданні 1753 р. нема «віршів» перед читаннями; потім, як і в московському вид. 1589 р. і пізніших років, немає читань на тиждень 2-ий в. посту, про Григорія Солунського. Коли-ж ми, залишивши на боці різницю в заголовках, почнем досліджувати самі тексти читань, то помітимо, що видавці-уніяти послідовно намагалися слов'янізувати українські синаксари; не змінюючи будови речень, вони заміняють знову полонізми й українізи у виданнях XVII в.—відповідними слов'янізмами; напр., везваніє—возваніє, зам. пристя—пришествія, замість впрод—вопервахъ, замість поневажъ або вѣмъ—понеже бо; зам. животчинячого—животворящего, зам. жолнѣрство—воинство; зам. панство—царство і т. и.

Можна з певністю сказати, що це слов'янізування синаксарів пройшло не шляхом відворотного наближення тексту до слов'яно-руських взірців; про це свідчить порівняння їх з останніми, при чому цілковитої подібності не зустрічаємо. З'являються вирази слов'янські, але і н ш і ніж у московських виданнях 1589 р. й инш.; так, напр., в читанні на суботу 5-го тижня посту:

«погинули божиимъ судомъ и царствующий градъ твой спасеся и оттого времени молебное сіе акаѣстово приносимъ благодареніе»—а у вид. 1589 р.: «поги боша божиимъ судомъ и искушени бывше, градъ же невреженъ бывъ ...и остоль молебное благодареніе поется».

Подібних прикладів можна навести багато.

Зате в вид. 1753 р. є й відворотні випадки. При всьому бажанні повернути синаксарам їх церковно-слов'янський вигляд, видавці не могли не зробити цілком несвідомо певних помилок, що повстали з їх вимови: з'явилися випадки: умерлихъ, випаднення, подвиженіе, цара, третую, выны ради, цвльчень і т. и.

Цими увагами закінчуємо наші спостереження над долею українських синаксарів, переклад яких, як вважають дослідники, зробив був Т. Л. Земка.

II.

Отже, в пісних тріодях XVII в., що друкувалися в Києві з 1627 р., ми маємо 16 синаксарних читань, які почасті відповідають синаксарам москов. вид. XVI в., частоти нові, яких в москов. вид. немає. Слідом за свідченням П. Беринди, в науці, з давніх-давен аж до останньої сучасної праці пр. Тітова, панувала думка, що ці синаксари—переклад з грецької мови, і зробив це Тарасій Левонтович Земка. Неоднакова кількість синаксарів церк.-слов'янських та українських ніби-то також промовляє за цю думку: коли-б Т. Л. Земка перекладав із слов'янського відомого всім тексту, він обмежувався-б тим, що подавав-би цей традиційний текст; ясно, що він користувався якимось іншим джерелом, яким міг бути як-раз грецький текст, про що згадує й Памва Беринда. Але ось тут ми й знаходимо факт, що примушує нас поставитись критичніше до свідчення П. Беринди, здавалося-б такого авторитетного свідка-сучасника.

Переглядаючи рукописну тріодь п., зібрання А. Тітова (тепер Р. Пуб. Б., № 451), що зараховують до 1570—80 років, ми знаходимо в ній п'ять таких синаксарних читань:

- 1) Синаксаръ въ нед. сырную—объ Адамъ, а. 10 зв.
- 2) Синаксаръ Кресту, въ 3 нед. поста, а. 177.
- 3) Синаксаръ о Григоріи Тессаютситском, а. 132 зв.
- 4) Житіе св. Іоанна Лѣствичника, а. 215 зв. («от Д а н і и л а мниха»).
- 5) Синаксаръ 5 нед. поста о несѣдалномъ, а. 273.

Якщо ми звернемося до джерел цих синаксарів, то дорівнявши їх в рукописних тріодях п. до звичайних синаксарів, ми побачимо, що перекладач працював по творах тодішніх слов'яно-руського письменства. А коли ми придивимося до перекладів, то побачимо, що це як-раз ті переклади, що вміщені в київську тріодь п. 1627 р.,—синаксар про Адама близько відповідає, напр., тому, що вміщено в Погодінському рукопису початків XVI в., № 477, а. 254, і дуже мало різниться (орфографічними деталями й описками) від тексту в вид. 1627 р. В тому-ж Погодінському рукопису знаходимо ми й оригінал синаксара хресту (пор. вар. в Погод. № 473), при чому зазначимо, що переклад вільний, із більшим многословієм, аніж церковно-слов'янський. Перекладаючи синаксара на «несѣдальную пѣснь», український перекладач використав не той текст, що був у нас здавна відомий і зберігся, напр. в Погод. тріоді п., перг. № 42, на паперових аркушах XV в., а той, що містився, звичайно, в слов'яно-руських тріодях з початку XVI в. (напр., рукопис Тітова № 441, л. 393).

Далі, в рукопису Р. Публ. Бібліотеки, в збірці Яворського № 2 (в тій частині, що належить до XVII в.) ми також знаходимо синаксари українською мовою, але далеко не всі, а лише:

- 1) На нед. митаря й фарисея, арк. 1.
- 2) На суб. пушальну, про пам'яті померлих, арк. 7.
- 3) В нед. пушальну, про друге пришествя Хр., арк. 19 зв.

- 4) В суб. сирну, пам'ять свв., а. 72.
- 5) В нед. сирную, про Адама, а. 82.
- 6) В суб. перву в. посту, про Феодора Тирона, а. 163.
- 7) В нед. перву в. посту, про торжество православія, а. 173.

В дальшій частині збірника,—в 2-му і 3-му відділах, українських синаксарів вже немає. Таким робом, в рукописах кінця XVI і початку XVII вв. ми вже маємо, за винятком цілковито подібних, переклад 11 синаксарів з 16-ти, що вміщено в першому друкованому київському виданні XVII в. Текст цих синаксарів майже цілковито подібний до тексту їх в київському друкованому виданні 1627 р.

Синаксари-ж, що цілковито подібні, рижняться між собою лише помилками, які звичайні в рукописній традиції.

Чим пояснити ці переклади в рукопису к. XVI в.? Вони припадають на добу, коли з'явилися численні учительні евангелія на «простій мові» (напр., Катеринославське, в муз. ім. Поля, Покровське, також кілька рукописів Народного Дому в Львові й ин.), коли, в силу народнього прагнення наблизити до народу (онародити) твори слов'янського письменства, з'явилися переклади святих книг, надруковано уч. єв. Калліста (1616 р.), нарешті ряд творів полемічної літератури, що уникала вживання церк.-слов'янської мови, яка стала малозрозуміла більшості письменних людей. Переклад синаксарів в цю добу не є щось дивне, незвичайне,—він іде в напрямку інтересів українського духовництва, яке розуміло, що лише в єднанні з національною ідеєю може здійснитися ідея вільного ісповідування праатьківської релігії. Чи був потрібний для перекладу грецький оригінал? Порівняння доводить, що вистарчало цілком і церковно-слов'янського, а саме того, що панував не в давні часи, але звичайно в п. тріодях з поч. XVI в.

Що-ж належить в такому разі Т. Л. Земці в вид. 1627 р.? Літературна мова всіх 16-ти читань — одноманітна. Але, треба зазначити, що 1) в рукописах, які збереглися, не в сі синаксари зустрічаються в українському перекладі, 2) що й у друкованих тріодях житіє Марії Єгипетської міститься завжди наприкінці книги, в церковно-слов'янському тексті, у викладі Софронія, патр. Іерусалимського, та при цьому, всупереч звичаю слов'янських тріодей, подається й просте читання про ту-ж святу—українською мовою. Цей факт—існування подвійного читання—здається, можна пояснити бажанням видавців, з одного боку, не відступаючи від традиційного вміщення праці Софронія, дати, з другого боку, й синаксари читання про св. Марію Єгипетську, до того тією мовою, якою подано й усі попередні. Цей як-раз синаксар, а можливо інші, яких бракує до 16 читань, можна вважати, на нашу думку, належав до творів Т. Л. Земки; він в цьому разі пішов шляхом, який вказували спроби перекладу синаксарів українською мовою, що існували до нього.

Конечний висновок проробленої праці буде той, що спроби часткового перекладу тріоди п. українською мовою треба відсунути приблизно на півстоліття взад, коли Земка був ще дитиною, і поставити в зв'язок з тим піднесенням національної свідомости серед української інтелігенції XVI віку, яке викликало цілий ряд інших творів церковної літератури українською «простою» мовою.

III.

За нашу здогадку про розмір участі Т. Л. Земки в перекладі синаксарів пісної тріоди українською мовою, говорять також і спостереження над складом українських видань «тріоди цвітної».

Звернемося до цього народнього продовження тріоди пісної. Вперше було видано в Київ-Печерській лаврі «Триодионъ сиестъ трипѣснець—Пен-

तिकостирион» з віршами—присвяченими архім. Петрові Могилі, за підписом Т. Л. Земки,—в 1631 р. Тут навіть передмова, не тільки текст, на добрій слов'янській мові. Але все-ж помітно де-які сліди українізації, хоч і не в такій мірі, як в тріоді пісній. Перш за все ми знаходимо їх у віршах перед синаксарами, але далеко не у всіх. Вірші наведено церковно-слов'янською мовою і де-коли дуже незрозумілі:

В суб. прав. Лазаря: Рѣдаеши І҃се: се члѣкаго¹⁾ сщества.

Уживлаеши дрѣга твоѣго: се²⁾ бѣтвеннымъ крѣ-
пости, стор. 26.

В нід. цвітну: На жреба кѣвѣз слѣвомъ прострый ѿбо.

Смѣртныхъ³⁾ кзыскѣа, раздрѣшити⁴⁾ безсловесіа,
стор. 47.

В вел. понед.: 1) Цѣлоѣрны Іосиф⁵⁾, прѣный дрѣжилъ лѣисл:

И житодавецъ,⁶⁾ ѿ бл҃гихъ рѣкомти.⁶⁾

2) Соборице Смоковницѣ Х҃ї Еврейское
Плодове чѣждѣю дѣбныхъ въвбразѣа,⁷⁾

Влаткою оусѣшаѣтъ: еѣ же бѣжимъ страсти, стор. 63.

В вел. вівтор. Вторникъ величайший дѣвдегать нѣситъ

Побѣдѣ носѣщамъ⁸⁾ неодмытнаго вѣдѣи, стор. 83.

В вел. середу: Жена възложша⁹⁾ Тѣлеси Х҃ї Мѣро

Нікодимовѣ¹⁰⁾ предприѣтъ смѣрнѣлѣинъ (на полі—смѣрно
з алого,¹¹⁾ стор. 99.

В вел. четвер. 1) Умываѣтъ Оучникъ¹²⁾ вечерѣ бѣ ноги

Егоже ногѣ попираѣ бѣ въ ѣдемѣ прещеніа¹³⁾ дрекле.

2) Сѣдѣвалъ вечерѣ Пасхѣ во Зѣкона нѣситъ,

И Пасхѣ нѣкѣю Крѣвь Тѣло владѣчне.¹⁴⁾

3) Мѣтва и страшилище¹⁵⁾ трѣды Крѣвий:¹⁶⁾

Х҃ї лицѣ¹⁷⁾ гавѣ мѣлѣа,

Смрѣти¹⁸⁾ крага прещамъ въ сѣхъ.¹⁸⁾

¹⁾ К. 1747—сіе смертнаго.

²⁾ К. 1747—сіе.

³⁾ Л. 1668, 1701, 1746—смертных.

⁴⁾ Л. 1688 и др.—раздрѣшити безсловесія. К. 1747—Человеки... раздрѣшити.

⁵⁾ Л. 1688, 1701, 1746—Іосифъ.

⁶⁾ К. 1747—И пшеницодавецъ о добрыхъ стѣже.

⁷⁾ К. 1747 въ образцѣй.

⁸⁾ К. 1747—дѣвъ... носящихъ.

⁹⁾ К. 1747—полагаючи.

¹⁰⁾ К. 1747—Никодимовъ.

¹¹⁾ Л. 1688, 1701, 1746; Поч. 1747, К. 1747—прим. на полі—не ма а.; К. 1747—смирнаюй.

¹²⁾ Льв. 1746—нема віршів і син. на в. четв. К. 1747—учениковъ въ вечерѣ...

¹³⁾ К. 1747—прещеніе.

¹⁴⁾ Л. 1688, К. 1747—Владычнее.

¹⁵⁾ К. 1747—страшилища.

¹⁶⁾ Л. 1701—Крвей; К. 1747—Труди Кровей.

¹⁷⁾ К. 1747—лица.

¹⁸⁾ Л. 1688—всѣхъ.

¹⁹⁾ К. 1747—смерть... всѣхъ.

4) Что требѣ Пожѡвѣ,²⁰⁾ что древѣез людолестцы²¹⁾

На хотащаго оѡмрѣти въ нзбавѣ²²⁾ міра, стор. 123.

У вел. п'ятницю: 1) Живѡй еси Бѣ²³⁾ ты и оѡмрѣцкѣнный на дрѣвѣ,
Ш мрѣвче нагѡй и Бѣ живѡго слѡвѣ.

2) Заключѣнныйя ѡверзе Бдемскѡя врата

Влож разбѡйник ключъ, еже помани ма, стор. 165.

У вел. субботу: Вхсѣ²⁴⁾ храниши Грѡва²⁵⁾ кѡстѡдіа.²⁶⁾

Небѡ гдѣржитъ Рака²⁷⁾ Саможивѡтїа, стор. 236.

У св. нед. Пасхи: Хг гшведъ кз бѡрѣѣ ѡдовѣ²⁸⁾ едѡнъ.

Иновѡга в'зем побѣды изыѡде корысти,²⁹⁾ стор. 293.

Ясно, що ці «вірші», що дійсно були віршами в грецькому оригіналі, ні в якому разі не можна вважати за вірші в церковно-слов'янському перекладі. Далі це змінюється. Починаючи з синаксара в тиждень Фоми, помічається певне бажання надати більше сучасності стародавньому текстові тріоди цвітної: «вірші», що йдуть перед синаксарними читаннями, дійсно набувають вигляду віршованих творів властивих кінцеві XVI і поч. XVII вв. Наводимо ці «вірші»:

В нед. Фоми: Яще ѡда ѡ Грѡва ключъ тѡ препѡдѡаетъ:

Ключъ вратъ Бпѣе градѡца како вззвранѡлетъ, стор. 346.

В нед. жін. Мироносиць: Оученица ѡ вѣры неѡдът Бпѣѡ Мѡры:

Азъ же ѡкоже Мѡры, Пѣснѡй неѡд мѣры, стор. 409.

В нед. Розслабленого: Глѡз Хвѡ стагнѡвкѡй днѣ Разслабленїе,

Тхѡй самъ прѡнѡ вѡвѡетъ всѣмъ исцѣленїе,

стор. 463.

В середу Преполовения: Срѣдѣ Оучителѣй стѡвѡз Іг наѡчѡе^т

ѡ Срѣдѣ Прѡзникѡвѣ, ѡко Пѡсрѣнїѡ, гавлѡе^т,

стор. 493.

В нед. про Самарянина: Рѡдѡ Жѡно пришедши тлѣннѡд почерпѡти:

Черплешъ Живѡ могѡщѡ дшѡ ѡмыкѡти,

стор. 529.

В нед. Сліпого: Свѣтѡдѡдѡтель ѡ свѣта ѡже гѡеши:

Ѣ рожествѡ слѣпа днѣсь слѡвѣ взочѡеши, стор. 578.

²⁰⁾ К. 1747—ножей.

²¹⁾ 1688—людолестци.

²²⁾ К. 1747—во избавленїе.

²³⁾ К. 1747—боже.

²⁴⁾ Л. 1688, 1701, 1746, поч. 1747. К. 1747—Вѣскую.

²⁵⁾ К. 1747—гробѡ.

²⁶⁾ К. 1747—кустѡдіе.

²⁷⁾ К. 1747. Поч. 1747: содержитъ рака.

²⁸⁾ 1688, 1701, К. и поч. 1747—адовой.

²⁹⁾ К. 1747—корысти, взыде.

На вознесення Господне: **Ѡ** дѣсною сѣлз єси **Ѡ**ца извѣщаа,
СЛОВЕ кѣрѣ извѣстнѣ, и **Ѡ**чєніємъ **Ѡ**блѣла“,
 стор. 622.

В нед. 7-у свв. Отець: **С**вѣтілз єзънме избранный, молю, погѣтѣте,
Ѡзвѣидны смыслы мнѣ, и та прогѣтѣте.
Странна єна, єдцестка **Ѡ**ча вселѣкавыи,
Ѡрїи изрєкз, **Б**жїа оустранїса главы, стор. 657.

В нед. П'ятидесятну: **Д**уханїемъ¹⁾ подаєтз Хг **Д**ха нѣжннмз,
Ѡплвмз и **Ѡ**гна азыкомз **Ѡ**рѣжннмз.
Ѡзлѣага **Д**хз **С**тїи кз днїи єемз великвмз
Ѡ дадєса **Ѡ**бїанш **Ѡ**вцємз **Ѡ**чннквмз, стор. 716.

В понед. по П'ятидесятницї: **Ѡ**а духанїє **Д**хз влѣко, похвалѣтз
Гдна: **Ѡ**мже влѣкз **Ѡ**дхз, **Ѡ**рѣжїи исче-
 зѣтз, стор. 749.

В нед. всїх святых: **В**лѣ **Г**а моєго дрѣги вєхвалѣю,
Ѡа нѣсї, и є нїми самз быти жєлаю, стор. 792.

Всі одинадцять синаксарних читань, які йдуть за наведеними віршами, дано в церковно-слов'янському тексті, і лише на ст. 812—816 ми знаходимо одинокий синаксар—на п'яток «свѣтлой недѣли», перекладений українською літературною мовою поч. XVII в. Наводимо заголовок його і перші рядки²⁾.

„**Ѡ** єїи свѣтлїи нїи пѣтокз поновлєє³⁾ Храма **П**рѣтои **Ѡ**лчцы **Ѡ**цы, **Ѡ**дѣбннмъ а праве **Ѡ**нконѣннмз **Ѡ**стѣчннкомз назкѣного прѣз-
ндє: а при томъ **Ѡ**мѣткѣ **Ѡ**правдємъ єдѣвєкз, котѣри⁴⁾ к томъ
Храмѣ єтомъ нѣ прирѣжєє вѣконани⁵⁾ єст **Ѡ** тоєнжѣ **П**рѣтои **Ѡ**цы.
Ѡ котѣрого Храма початкѣ и вѣставєю, таєж же **Ѡ** чѣодахз **Г**їстѣ-
рїа⁶⁾ к корѣтцє єа покѣдѣєтз, з тогѣжѣ **Ѡ**глѣдовѣнїа єгѣ **Т**вѣрцы **Ѡ**-
нкїфѣра **Ѡ**лїїста **Ѡ**андѣла **Ѡ**ркѣвного **Г**їстѣрїка вѣзѣта⁷⁾.

Тѣтз **С**тїи Храма кз **Ѡ**тѣто **Ѡ** рѣтѣка **Х**ѣа чѣтырїєста⁸⁾ пѣт-
 дєсѣтє єдѣмаєв, вѣстѣкленнй єтз **Ѡ** лєвна **К**єсара **Ѡ**кѣлїи прозы-
 вѣємого, нѣ мѣстѣ⁹⁾ вѣрзо єлїчннмз, гдє гдєтїи и вєлїкїи **Ѡ**вѣ-
 рїєсз, **Ѡ**зкѣ тєж молодїми наплѣнена¹⁰⁾ цѣѣтѣми, єкѣ вѣ нѣакїи¹¹⁾
 рѣи вєбѣлїи и пѣкннй, **Ѡ**рѣло нѣто прозрѣчїєстѣє, и вѣдѣю дѣ на-
 пїткѣ згѣжєю тїхѣо пѣннѣчєє: ижє рѣзѣомз рєкѣ, шѣбѣ єнѣ єтѣмѣ
 храмѣ приналєжало, вѣє вѣлѣ...

Цїю статтею й обмежує редактор 1631 р. свїй намір українїзувати трїодь цвітну.

¹⁾ Льв. 1688—дыханїє.

²⁾ Изд. Льв. 1688 г.: ³⁾ поновленїє, ⁴⁾ котѣрїи, ⁵⁾ вѣконани, ⁶⁾ гїсторїка, ⁷⁾ вѣзѣта, ⁸⁾ чѣтырїєста, ⁹⁾ мѣсцѣ, ¹⁰⁾ наплѣнена, ¹¹⁾ нѣакїи.

Що до слідуючих українських видань тріоди цвітної, то в ближчому що-до часу львівському виданні 1642 р. («Мих. Сліоски») — українською літературною мовою написана присвята мітр. Петрові Могилі, що займає перших шість сторін.; у віршованій формі передано ті-ж «вірші», що й в київському виданні 1631 р., але всі синаксарні читання подано слов'янською мовою, а останнього читання з видання київського 1631 р. тут цілком бракує.

У львівському вид. 1663 р. (льв. брат. друкарні) видавці дозволили собі вжити українських елементів у передмові до читача (6 нумерованих сторінок) і в слові до нього (слідуючі сторінки), а також вмістили на арк. 437 зв.—439 зв. українське читання на п'яток світлого тижня.

Львівське видання 1667 р., що його випустив М. Сльозка з благословення єп. Аф. Желиборського, повторює що-до «віршів» його перше видання і київське 1631 р., а в кінці (арк. 437 зв.—439) додає читання на п'яток світлого тижня, наводячи його за київським виданням.

Львівське видання 1686 р., на яке вказує Ундольський, не існувало цілком, що стверджує останнє слово львівського видання 1688 р.

..., „СЗВЕРШИСА СІА ТРІОДЪ ЦВѢТНАА, КТѢРОЕ КЪ ТИПОГРАФИИ СІЙ, СЕБ-ТО БРАТСТВА ЛЬВІВСЬКОГО).

Звернемось до цього видання 1688 р. Тут ті-ж передмови (на початку книги), що і в вид. 1663 р. У віршах є поправки, переважно орфографічного характеру, хоч помітно спроби виправлення самої суті, напр., замість «въсуе» — «въскую» (син. вел. суботи), замість «адовѣ» — «адовой» (син. тиж. великодн.); що-ж до віршів з римами, то поправку ми маємо лише в одному, та й то вона не змінює кількості складів і не робить його зрозумілішим; з'явилась вона, правдоподібно, через те, що тут випала виносна літера *М*. Всі синаксари, як і в попередніх виданнях київських і львівських, — слов'янською мовою, і тільки синаксар на п'яток світлого тижня, як і в вищерозглянутих виданнях — на «простій» мові, з незначними лише орфографічними варіантами.

Продовжуючи розглядати характер видань цвітної тріоди в XVIII в. на українській території, ми зазначимо, що львівське видання 1701 року має звернення до богородиці українською мовою й передмову до читача, вірші з тижня Хоми заховують рими, також і синаксар на п'яток св. тижня український. Трохи різниться від цього видання львівське - ж видання 1746 р., де передмова вже церковно-слов'янською мовою, бракує синаксара й віршів на великий четверток, немає також і синаксара українською мовою, що містився останнім в попередніх виданнях (на п'ят. св. тижня), а замість нього читається інша служба, — «на состраданіє богородицы». У почаївському виданні 1747 р. вірші з римами тижня Хоми наведено; синаксар же на п'яток світлого тижня слов'янізовано; до того він в два рази коротший ніж український. Цей же скорочений синаксар читаємо ми і в київському виданні цвітної тріоди 1747 р. (а. 178), але тут цілковито знищено тимчасову й хитку українізацію цвітної тріоди, — римові силабічні вірші з тижня Хоми замінено точнішими, можливо, буквальним перекладом з грецького, але вони все-ж не могли цілковито заступити місця попередніх добре зрозумілих і легких віршів, ще вперше знайшли собі місце в тріоді цвітній 1631 р. Досить порівняти новозаведення 1747 р. з римованими віршами, щоби мати цілком певне уявлення. Ось «вірші» 1747 р.:

В нед. Фомину: «Аще ада или из гроба ключь не возбраняеть

Твое Спасе стремление ключь дверей како возбранить».

В нед. жінок Миронос.: «Христу носятъ ученицы мвра:

Азь же симъ пѣснь, яко мвра ношу».

- В нед. про Розслабл.: «Глаголь Христовъ стягненіе розслабленному.
Сице исцѣленіе сей глаголь и токмо».
- В середу Преполовенія: «Ставь научаетъ посредѣ праздника
Христось Мессіа средѣ учителей».
- В нед. про Самарянина: «Воду пріяти пришедши тлѣнную, жено,
Живую почерпаеши, екоже скверны душевныя
омываеши».
- В нед. Сліпого: «Свѣта податель, от свѣта сый свѣтъ
От рожденія слѣпаго воочаеши Слове».
- На Вшестя Госп.: «Одесною сѣлъ еси отца Слове,
«Вѣру ученикомъ извѣстную показавый».
- В нед. свв. отець: «Свѣтилъ собраніе избранное
Лучевидны просвѣтите мнѣ мысли.
«Странна сына отча существа, глаголя
Арій сице, божія славы страненъ».
- В нед. П'ятидесятн.: «Дыханіемъ нужнымъ языкооченно подаеть
Христось божественнаго Духа апостоломъ
Изляся въ великомъ дни духъ рыбаремъ».
- В понед. по П'ятидес.: «Всякое дыханіе прослави духа Господня
Им же лукавыхъ духовъ всуе дерзости».
- В нед. всіх свв.: «Господа моего вся пою други
Аще же кто хотя, ко всѣмъ да йдетъ».

Це «новозаведення», яке, власне, не є поворот до прийомів передавання грецьких віршів, що вживались до 1631 р.,—виявило, що в київській тріоді цвітній відступлення «на попередні позиції» відбулося лише на грані другої половини XVIII ст. Аналогічно сталося з тріоддю пісною, але значно раніш.

Такий короткий, але документальний огляд спроби наблизити тріодь цвітну хоч у найменшій мірі до літературних ідеалів, що існували на Україні в XVII в., і пізнішого шляху повільного відступу.

Але повернемося до праці Т. Л. Земки. Чи не буде здаватися, після цього викладу, за дуже дивне і непослідовне відношення цього (як каже Памва Беринда) перекладача синаксарів пісної тріоди до синаксарів тріоди цвітної? Чим пояснити той факт, що Земка, який переклав (як каже П. Беринда) 16 читань для пісної тріоди, через чотири роки, випускаючи в світ тріодь цвітну,—подає лише одинику синаксар українською мовою? Не менш дивно й те, що він дав половині (саме—другій половині) віршів—форму силабічних епіграм, модних за його часів, а першу їх половину, до тижня Хоми, залишив у первісно-незграбному вигляді дословних, а тому незрозумілих, перекладів?

Висновок напрашується сам собою: Земка, що володів не дуже зле церковно-слов'янською мовою, що видно з його передмов, володів і віршуванням, про що свідчать його вірші на герби (про це див. у спец. праці В. М. Отроковського), був все-ж таки людина з досить консервативними думками. В тих випадках, де він знайшов переклад, що існував до нього, він пропустив його, можливо, трохи додавши від себе. Але там, де він не мав попередників, він виявив велику, скажемо, обережність, не ризикуючи викликати на свою обитель та її друкарню закидів в прихильності до нових течій (до новизни). Звідси, як нам здається, й походить те, що в цвітній тріоді він не відважився перекладати наново всіх синаксарів «простою мовою», а використав лише один, який він зустрів у рукописах.

СОФІЯ ЩЕГЛОВА.

ОДИН З КИЇВСЬКИХ ЛІТЕРАТИВ XVII ВІКУ.

Серед українських літературних діячів XVII в. досить видатне місце належить Памві Беринді. Він відомий тим, що склав «Лексиконъ славяно-россійскій» (перше видання київське, 1627 року; друге—кутеїнське, 1653 р.), що був друкарем спочатку стратинської та крилеської, а потім київо-печерської друкарень, і що, нарешті, був автором «Вършъ на Рождество Христово». В науковій літературі ми можемо знайти і його біографію, і відомості про його наукову діяльність¹⁾, але літературні його твори до сього часу не були освітлені як слід науково. А тим часом його «Вършъ» дуже цікаві хоч би тим, що це є найраніший взірць українського діялогу.

Та літературна діяльність Памви Беринди не обмежується лише одними цими віршами; він писав також передмови, присвяти та останні слова в книгах, які були видані київо-печерською друкарнею²⁾. Аналізу цих творів ми не маємо зовсім. Що-ж до «Вършъ», то на них спиняється трохи акад. В. М. Перетц у своїй праці «Къ истории польскаго и русскаго народнаго театра»³⁾, коли розбирає будову його. Потім А. І. Сичевська надрукувала цей твір у своїй праці «Памва Беринда и его вирши на Рождество Христово и др. дни»⁴⁾. В ній вона вмістила крім того біографію його, переказала зміст віршів, але зовсім нічого не сказала ні про джерела, ні про ту літературну обстановку, серед якої з'явилися ці вірші, а також не розглянула ні стилю, ні мови їх. Це ми й постараємося в'яснити в нашій праці, а разом із тим дамо характеристику прозаїчних творів П. Беринди.

¹⁾ Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина греко-россійской церкви, Спб. 1827. А. Карпов. Азбуковники или алфавиты иностранныхъ рѣченій, по спискамъ Соловецкой библиотеки; Православный Собесѣдникъ, 1877 р., приложение ст. 15—17. Сахаровъ. Сказанія русскаго народа, т. II, 1849. С. Голубевъ. Київскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, т. I, Київ 1883. И. Каратаевъ. Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кириловскими буквами, т. I, СПб. 1883. Арх. Филаретъ. Обзоръ русской духовной литературы, СПб, 1884. П. Житєцкій. Очеркъ литературной истории малорусскаго нарѣчія, Київ. Ст., 1888, № 5. К. Харламповичъ. Западнорусскія православныя школы XVI и нач. XVII вѣка, Казань 1898. А. Соболевскій. Библиографическія замѣтки, Чтенія Историч. Общ. Нестора Лѣтописца, 1900, кн. XIV, вып. 2. А. Крыловскій. Львовское старописанное братство, Київ, 1904. Ф. Титовъ. Типографія Києво-печерской лавры, Київ 1918.

²⁾ А. Сичевська гадає, що й вірші на герби Долматів та Єлісея Плетенецького належать П. Беринді, але не наводить ніяких доказів на potwierдження своєї думки. Погодитися з цим тяжко, бо нема ніяких підстав для такої гадки. Навпаки, стиль та мова їх, прийнятні одного, зовсім інакші, аніж у П. Беринди. «Отчетъ» А. Сичевської в «Отчетъ объ экскурсіи семинарія русск. филологій в Петербургѣ» проф. В. Перетца, Київ. Унив. Изв. 1912, і окремо, стор. 106.

³⁾ Изв. отд. рус. яз. и слов. Рос. Академ. Наукъ, 1910, книга 4, с. 155—156.

⁴⁾ Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца, XXIII кн., 1912 р., і окремо.

I.

Зміст «Вършъ на Рождество Христово» Памви Беринди не зовсім відповідає заголовкові, бо в цій книзі, крім віршів, що справді написані на це свято, знаходимо ще вірш «На Стефана Первомученика», «На Обрѣзаніє Господне» (2 вірші), «З ламенту надъ Василиємъ Великимъ», «На святыхъ Теофанія». Крім того, в початку книги є присвята її Ієремії Тисаровському, а в кінці автор звертається до читачів з словом.

Розглянемо спочатку вірші «на Рождество Христово». Це є власне діалог, що складається з прологу, який виголошував, очевидно, перший «отрок», промов слідуєчих 6-ти отроків, та епілогу. Цей діалог є найстаріший з відомих нам українських діалогів. Діалог, найпростіша форма шкільних драматичних творів, був досить поширений на Україні в XVII віці. Але тому, що «українська школа була сколом польської»¹⁾, то такі-ж самі діалоги ми зустрічаємо і в Польщі,—і, певна річ, трохи раніше, як на Україні,—а саме в XVI в.; особливо-ж поширилися вони з появою єзуїтів. Зміст цих діалогів був дуже різнородний, число дієвих осіб не однакове. Звичайно ці діалоги декламували студенти. Доказом цього можуть бути оці слова, написані на одному з рукописів Російської Публічної Бібліотеки: «declamatiuncula post Nativitatem ac Novi anni Festum immediate exhibitae anno 1732»²⁾.

В українських діалогах першої половини XVII в. восхваляється переважно «Воскресеніє Христово», як, напр., в Імнології, що була піднесена Петрові Могилі на Великдень 1630 р. друкарями кїво-печерської лаври³⁾, або в «Прологъ на Воскресеніє Христово»⁴⁾, або у «Вършахъ на Воскресеніє Христово»⁵⁾; в інших діалогах прославляється Рїздво Христове,—наприклад, у «Перлѣ многоцѣнномъ» Кирила Транквіліона Ставровецького 1646 р.⁶⁾. Прославляються також і де-які історичні особи, як, напр., Петро Конашевич Сагайдачний у «Вършахъ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного»,—Кассіана Саковича, 1622 р.⁷⁾, або Петро Могила в панеїрику «Еухарїстїю» або вдячність», 1632⁸⁾. У пізніших діалогах зміст більш різнородний,—напр. викладається спір душі з тілом⁹⁾ або подається реалістичні сценки¹⁰⁾.

Дієвими особами в українських діалогах переважно являються «отроки», і число їх буває різне, від 5 до 24 чоловіка. Що-ж до форми діалогів XVII віку, то їх можна поділити з цього погляду,—як гадає акад. В. М. Перетц,—на два типи: в одних є пролог, промови отроків і епілог,—у других же пролога немає, замість епілогу—орація, а посередині,—а іноді і на кінці—«пѣснопѣніє»¹¹⁾. Де-які з діалогів є чимсь середнім між справжнім діалогом та інтермедією. До таких треба зарахувати, наприклад, згадані вище «Воскресенськіє стихи», де поруч із мотивами великодніх діалогів є реалістична сценка. Є також і такі діалоги, що являються посереднім кільцем між діалогом та шкільною драмою, напр., «Прологъ на Воскресеніє Христово», бо в ньому крім прологу та епілогу є й інтермедія.

¹⁾ В. Перетцъ, *op. cit.*, с. 155.

²⁾ *Ibid.*, с. 155.

³⁾ К. Студинський. Три панеїрики XVII віку. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, 1896, кн. 4.

⁴⁾ В. Перетцъ, *op. cit.*, с. 5—17 (окремий відбиток).

⁵⁾ *Ibid.*, XV, с. 162—175.

⁶⁾ *Ibid.*, с. 157.

⁷⁾ С. Голубевъ. Історія Київской Духовной Академіи, прилож., с. 17—40.

⁸⁾ *Ibid.*, с. 46—68.

⁹⁾ В. Перетцъ, *op. cit.*, с. 185—190.

¹⁰⁾ *Ibid.*, с. 178.

¹¹⁾ *Ibid.*, с. 157.

Українські діялоги, як і польські, треба гадати, декламували, а не підносили їх мовчки тій особі, кому вони були присвячені. На це вказує хоч би заголовок віршів Кассіяна Саковича, де читаємо, що ці вірші були «мовленые отъ его спудеовъ на погребѣ того цного рыцера въ Кіевѣ...»¹⁾. Про це-ж саме свідчать і оці рядки передмови до віршів Памви Беринди:

«Пріими о архіерею великій значный
 . . . . .
 . . . . книжечку тоую . . . . .
 Которая то презъ дѣтокъ есть деклямована»²⁾.

Отже автор сам каже, що його вірші декламували діти. Мимоволі спадає на думку,—чи не був Памва Беринда учителем у друкарській школі? Тут, на жаль, ми ніде нічого не знайшли такого, що-б стверджувало нашу гадку.

II.

Памва Беринда в передмові до віршів звертається до Іеремії Тисаровського і прохає його прийняти

«За колядоу и щодрый день книжечку тоую
 Празника зацного на памятку святоую»³⁾.

Звичай колядувати був поширений і в Польщі, і на Московській Русі і на Україні. До Польщі він перейшов—як гадає Бобовський—з Заходу. Коли з'явилися календи в Польщі—невідомо,—у всякому разі дуже давно; найстаріші-ж пісні, що дійшли до нас, належать до XV ст. Ці пісні були включені в склад церковної служби, про що свідчить устав Гнезненського собору 1602-го року, який протестував проти цього⁴⁾. І на Московщині, і на Україні були заборони колядувати. Найстаріші заборони переложено з византійських, їх ми знаходимо в пандектах Никона Чорноризця та в Кормчій 1282 року. Правда, вони були звернуті проти греко-римських звичаїв, але «вони були в силі всюди, де існування аналогічної обрядности викликало такий же протест»⁵⁾. Заборона колядування, як народного звичаю, на Московській Русі відноситься до XVI ст., а саме ми знаходимо таку заборону в Стоглаві, потім цілий ряд заборон зберігся з XVII ст. Що-ж до України, то й тут збереглася заборона колядувати з XVI ст. в «Почуєніи» Дубенського збірника, де ми читаємо: «а ѿ турехъ и ѿ лодыгахъ и ѿ коледницехъ... вы попове уимаєте дѣтей своихъ»⁶⁾. В «Посланіи къ кн. Острожскому и ко всѣмъ православнымъ христіанамъ» Іван Вишенський між иншим пише: «коляды зъ мѣстъ и сель ученіемъ выженѣте, не хочеть бо Христось, да при его Рождествѣ дьявольскіе коляды мѣсце мають, але нехай собѣ ихъ въ пропасть свою занесеть»⁷⁾. Такі-ж заборони зустрічаємо і в багатьох українських пам'ятках XVII віку⁸⁾. Одначе, не зважаючи на ці всі заборони, звичай колядувати існує й далі. Тоді духовенство мимо своєї волі змушене

¹⁾ Голубевъ, *op. cit.*, прилож., с. 17.

²⁾ А. Сычевская, *op. cit.*, 20; всі цитати наводяться з розкритими титлами та звичайним цивільним шрифтом.

³⁾ *Ibid.*, 20.

⁴⁾ Bobowski, *Polskie pieśni katolickie od najdawniejszych czasów do końca XVI wieku. Rozprawy Akademii Umijętności, wydziel filologiczny. W Krakow e, 1893, ss. 9—11.*

⁵⁾ А. Веселовский, *Разысканія въ области русскихъ духовныхъ стиховъ*, СПб., 1883, VI—X, гл. IX, с. 103.

⁶⁾ И. Срезневский, *Свѣдѣнія и замѣтки*, № 1, VII, с. 314.

⁷⁾ *Акты Южной и Западной России*, II, ст. 223.

⁸⁾ Докладніше див. у акад. В. Перетца, *op. cit.*, XX, с. 113—120.

було погодитися з ним, але «починає протиставляти непристойним пісням,—співи пісень пристойних на різні християнські мотиви, які відповідали святу»¹⁾.

Таке-ж погодження з народнім звичаєм колядувати ми зустрічаємо в передмові Памви Беринди, де він для прославлення свята Різдва Христова пропонує вживати замість народньо-поганської пісні—свою, християнську. Аналогічну думку ми знаходимо в творі, що вийшов з друку трохи пізніше за вірші Памви Беринди, а саме, в панегірику Митури «Възерункъ цнотъ», присвячений Єлісеєві Плетенецькому, його було надруковано в 1618 році. Тут автор каже, що він «оумыслилъ» свою «працу»... «за колядуть отдати милостивый пане». Взагалі, треба зауважити, що кінець «Промовы» «Възерунка цнота» досить близько нагадує початок передмови до віршів Памви Беринди. Наведемо ці уступи паралельно:

Вірші П. Беринди.

«А ижъ я нендзный злота и сребра
не маю,
Ото чимъ могу, тымъ ты, пане мой
витаю:
Пане милостивый, и отче
превелебный,
Пастыру добрый, церкви христовой
потребный.
.....
Не взгоржаючи працею служи
твоего
Малый колось убогого жнива
моего:
Прійми, о архіерею великій знач-
ний,
.....
За коляду и щодрый день, кни-
жечку тую,
Празника зацного на памятку свя-
тую.
.....
Претож ей нынъ за коляду мѣ-
ную,
И за щодрый день с худобы спулъ
офѣрую» (20 ст.).

«Възерункъ цнотъ».

Лечъ злота не мѣвши, теж
не потребуешь,
Овшемъ его потребнымъ обфите да-
руешь.
Ставитимъся оумыслилъ предъ пер-
сону цную
Твою о отче, и працу твою то
малую,
Якъ першій мой колосокъ не
родного жнива,
Котрого въ невмѣстность обфита
ест нива.
За колядуть отдати, мило-
стивый пане,
Хочъ же то ест и назбыт, вѣм,
у тебе тана,
Лечъ якъ оный монарха, котрый
воды троха
Не гордѣвши, рад принял, хо-
чай была плоха
За даръ ему приняти, вчинилъ то
хентливе
Кгдыж убогій подданный чинил то
зычливе.
И ты прошу усилне, будь му в том
подобный
Приняти рачъ тотъ дарунокъ,
хоть же не ест годный
Особы твоеи: лечъ самая сердечность
Принята нехъ будетъ, а прощена
безпечность»²⁾.

Як бачимо, в цих обох пам'ятках одна й та сама думка, подібно висловлена, при чому вжито навіть однакові слова: не маючи «золота» (і срібла—у Памви Беринди), автор замість нього підносить свою «працу», «малий ко-

¹⁾ Див. у акад. В. Перетца, *op. cit.*, XX, с. 120.

²⁾ В. Перетць, «Възерункъ цнотъ», перевод. Е. Плетенецького. Відбитка, із Записок Українського Наукового Товариства в Київі, книга VI, 1909 року, с. 14.

лосъ» («колосокъ» — у Митури) «жнва» свого «милостивому пану» і «отцу» й дає це «за коляду», просячи прийняти «не вгоржаючи» («не гордѣвши» — у Митури).

Під час видання «Вѣзерунку» Памва Беринда вже наїздив до Києва і брав участь у справі друкування книг у лаврській друкарні, — отже, можна припустити, що з його віршами міг познайомитися Митура й запозичити де-що для тої частини своїх віршів, яка має спільний характер.

Це припущення стверджує й те, що згадка про коляду, що була до речі у віршах присвячених Різдву, зовсім штучно притягнута до віршів, що прославляють Єлісея Плетенецького. Та й сама ця коляда згадана вже після панегірику й навіть після підпису автора цього твору.

Відгомін передмови Памви Беринди маємо й у віршах Кассіяна Саковича на похорон гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, а саме, в слідуючих рядках:

«Которому книжечку тую офѣрю,
И подъ именемъ всего войска въ друкъ дарую»¹⁾.

Свої вірші Памва Беринда присвячує Ієремії Тисаровському, єпископові львівському, додержуючися в цьому випадку звичаю своїх сучасників, що присвячували свої твори меценатам або якимсь сучасним діячам. Згадаємо хоч би «Евхаристирионъ», що був піднесений Петрові Могилі учнями школи київо-печерської (1632 р.), або «Учительное евангеліе» К. Транквіліона, 1619 року, присвячене Юрієві Чарторийському, і т. ин.

III.

Не затримуючися на змісті віршів Памви Беринди, бо його подає А. Сичевська в праці про Памву Беринду, зазначимо все-ж таки, що автор обмежився простим переказом тих чи інших подій, не вводячи в них алегоричного та «нравоучительного» елемента (за винятком одного лише вірша, — «На Обрѣзаніе»). Такі твори було писано дуже приступно, через те і вірші Памви Беринди охоче читалося: про це свідчать ті примірники, що збереглися до нашого часу, — видно, що їх часто читали, бо вони дуже потріпані. Крім двох відомих мені друкованих примірників (Російської Публічної Бібліотеки й московського Публічного та Румянцевського музею) є ще й писана копія з друкованого, яка переховується в бувшій московській синодальній бібліотеці за № 729.

Ця копія, судячи по письму, написана в половині XVII віку, треба гадати в 40—50-их роках. В ній — як порівняти її з друкованим текстом — є де-які зміни. Насамперед, матеріал розміщено в ній в іншому порядку, ніж у друкованих примірниках, а саме: вірші на «Обрѣзаніе» вміщено в кінці збірника. Очевидячки той, хто писав цю копію, хотів надати книзі більшої послідовности, а для цього з'єднав разом вірші, де прославлялися святі, і вірші, де оповідалося про події з життя Христа (крім різдвяного діалогу, вміщеного в початку збірника), а в друкованих примірниках ці вірші перемішані.

Зміни в тексті можна поділити на кілька груп: пропускання, вставлення, зміни речень, заміна одних слів іншими, перестановка їх, зміна форми слів. Розглянемо кожну з цих груп.

Найбільші пропуски зроблено в заголовку та в передмові: в заголовку пропущено місце та рік виходу в світ книжки, в передмові — присвята Ієремії Тисаровському (перші три рядки) і підпис автора. З цього ясно, що складач

¹⁾ С. Голубевъ. *op. cit.*, с. 46.

копії хотів знищити особистий характер збірника; тому-ж таки і в кінці передмови він пропускає прикметник—львівські, що стоїть перед словом пресвітери, і вживає замість цих двох слів форму неозначену—«пресвітерство». Крім того він викидає всі пояснючі примітки на берегах сторінок, очевидно, бажаючи наблизити ці вірші до звичайного типу таких творів у рукописах, де такі примітки не зустрічаються. Наприклад, випущена така фраза: «хто колвек стан паненства любит подобитися святои богородици» (ст. 22) або «уклон до Христа от пастухов» (стор. 26) та інші. З окремих слів найчастіше викинуті ті, що не є конче потрібні в реченні, без яких значіння фрази не міняється; треба гадати, що Памва Беринда вставив їх для того, щоб затримати розмір стиха. Наприклад, у копії пропущено слово «зараз» у стиху: «Мысьмы зараз затым до Вифлеема пришли» (стор. 26, ряд. 146), або «очне» в стиху: «Всех мы то нынѣ, очне в тобѣ оглядали» (стор. 30, ряд. 250) ¹⁾.

Де-які пропуски викликані бажанням переписувача дати синтаксично-правильну будову речення. Наприклад, у цих двох рядках:

«Пане милостивый, и отче превелебный,
Пастыру добрый, церкви христовой потребный» (ст. 20, рядки
9—10)

пропущений злучник—«і» ²⁾.

Часом переписувач пропускає якесь слово, щоб поправити граматично-неправильне речення; наприклад, ми це бачимо хоч-би в таких рядках: «и в том на мѣсто ся Вифлеемъ посмотривши» (29, 236)—та «Або вѣмъ Божа людови с тебе ся дало» (30, 241), де пропущений заєменник «ся» ³⁾.

Іноді пропускається слово, щоб надати реченню трохи инакше значіння,—наприклад, коли пропущене слово «частка» в реченні: «Зорѣ то оной частку нынѣ узрѣвши». Значіння його стає инакшим, підкреслюється більше значіння події Хрещення, як це зроблено в друкованому тексті ⁴⁾.

Нарешті, де-які пропуски можна пояснити лише неуважністю переписувача,—так, наприклад, у рукопису пропущені три рядки тексту (7—9) у віршу на Хрещення, що навіть змінює зміст і що можна пояснити тим, що і 6-ий, і 9-ий рядки закінчуються однаковим словом—«отдали». Або такий випадок: у реченні:

«О тыхъ тамъ мордырствах не хочу вспоминати:
Не хотячи вас на тотъ день зафрасовати» (36, 421—422)

випущене друге «не», що явно перекручує фразу ⁵⁾.

Зустрічаються в писаному тексті і вставки окремих слів—і то завше майже з одною метою: зробити яснішим, зрозумілішим зміст фрази. Наприклад, у реченні: «Бо скоросьмы до вертепу святого вошли» (26, 149)—після слова «святого» додано «его»; або в фразі: «Якесь тому монарсь досыть даль-пляцу» (29, 224) після слова «якесь» додано «ты» ⁶⁾. Один раз, вставивши злучник «і», переписувач зовсім міняє сенс речення: прославляючи Василія Великого, він каже, що Василій Великий: «бога за нас и там просиш».

Слідуючий тип змін—це вживання одного слова замість другого—переважно—для більшої ясности. Так, замість слова «оббивши» в реченні «Якъ палаць душу свою цнотами оббивши» (21, 24), переписувач уживає більш зрозуміле—«обвивши», або замість слова «маючи» в рядку: «Презь

¹⁾ Таких випадків нами зазначено ще 9.

²⁾ Є ще 5 аналогічних випадків.

³⁾ Є ще два такі випадки.

⁴⁾ Є ще два приклади.

⁵⁾ Два випадки.

⁶⁾ Ще є 13 випадків.

поле до стад своїх що вскопъ ся маючи» (30, 257)—він пише «вертаючи»¹⁾. Для більшої милозвучності переписувач заміняє слово «мы» словом «всѣ», щоб уникнути двох стоячих поруч—«ми» через опущення слова «сутъ», що їх розділяло: «щасливысьмы сутъ мы тогося дочекавши» (27, 179). Один раз ужито найвищий ступінь прикметника замість першого, щоб збільшити прославлення богородиці; замість: «над чистых з вѣку в чистости презрочистшая» (28, 184), написано: «над чистѣйших». Піклується переписувач і про рими: так, коли він переминяє форму слова в одному рядку, він у другому міняє все слово, щоб зберегти риму. Тому, наприклад, вживши «находѣмо» замість «найдуючи», він у другому рядку пише замість «будучи»—«быти хотѣмо»:

«Едны яко снѣгъ бѣлымыся найдучи:

А другіе принамнѣй, якъ вонна будучи (48, 99, 100).

Іноді переписувач заміняє одно слово іншим, однакового значіння; наприклад, замість слова «пянкне» він уживає «зацне» (29, 221),—замість «шаленць»—«окрутникъ» (36, 410). В де-яких випадках у заміні одних слів іншими помітно, що переписувач не розумів значіння де-яких польських слів,—так, наприклад, він, очевидно, не знав значіння польського слова *rzecz*, яке він переклав словом «речь», зрозумівши його літерально; тому дієслово «насмотрили», до якого належить це слово, він замінив іншим—«научили».

«Абы го о речах вѣдомымъ учинили,

Котрыхъ ся они в Вифлеемѣ насмотрили (24, 97, 98).

Замість слова «дошаду» він уживає «дошадку» (36, 408).

Перестановки слів, які робить часом переписувач, переважно не мають якогось певного характеру; напр., у такому реченні: «Надъ всѣхъ есь нас тымъ нынѣ рачиль увелбити» (27, 177), він переставляє «есь» і «нас», вважаючи, очевидно, такий розклад слів або за правильніший, або за ясніший²⁾. Іноді від такої перестановки слів міняється і зміст фрази; наприклад, у друкованому тексті читаємо: «Монарха превысокій, в людех низкимся сталь», а в рукопису це переміною й виглядає так: «Монарха в людѣх высокоій, низкимся сталь» (35, 397).

Найчастіша-ж зміна тексту в рукопису—це вживання іншої форми слова або для того, щоб зробити його яснішим, зрозумілішим, або для зміни його змісту, або для виправлення граматичної форми його. Наприклад, у реченні: «Тоть вертепѣ и яслехъ тутъ перебуваетъ» (23, 64) переписувач замість «перебываетъ» уживає «пребываетъ»; замість «котрогось» він пише «котрого» у фразі: «Человѣка, котрогось ты самъ створити рачиль» (27, 161). У реченні—«Не естесь ты з межи мѣсть жидовскихъ подлѣйшій» (30, 239) через зміну роду останнього—«подлѣйшій»—на «подлѣйшее» міняється вся фраза; слово «вышѣ» він замінює словом «выше» (26, 147³⁾). Дуже багато змін форми слова переписувач копії робить для того, щоб хоч трохи наблизити текст до російської мови. Російські форми він ставить на місце польських, українських та церковно-слов'янських; напр., він пише: «избавитель» замість «збавитель» (21, 1), «его» замість «го» (21, 4—5 і ин.), «сполъ» замість «спуль» (21, 26), «на землѣ» замість «на земли» (22, 37) і т. ин.⁴⁾. Одначе цього принципу русифікації тексту через зміну форми слів переписувач не завше додержує, бо ми бачимо й інші протилежні зміни, які, правда, зустрічаються не так часто; напр., замість прийменника «съ»

¹⁾ Ще 7 випадків.

²⁾ Ще 9 випадків.

³⁾ Ще 23 випадки.

⁴⁾ Ще 56 випадків.

уживається іноді «з» (26, 6 та ін.), замість «ушли»—«уишли» (31, 278), замість «му»—«ему» (32, 304). Один раз російську форму слова замінено церковно-слов'янською, а саме, замість «ангелами» вжито в орудному відмінку множини церковно-слов'янську форму цього слова—«ангелы» (45, 3). В одному випадку переписувач ужив церковно-слов'янську форму слова замість української: він замінив слово «якъ»—церковно-слов'янським «яко» (44, 32). Зазначена непослідовність в уживанні форм українських та російських може бути пояснена тим, що переписувач копії був Українець, але знав і російську мову, до якої й хотів наблизити текст. Але рідна мова часом проривалася в уживанню українських форм замість російських, мабуть у ті моменти, коли увага його трохи слабшала під час перерібки друкованого тексту. Цим же пояснюється й перекручування розуміння речення через зміну форми слова,—так, напр., у реченні:

«О чудо, страху полно, так невымовного,
О таемнице монархи збытъ неровного» (23, 555—6);

замість «полно» поставлено «полного», замість слів «таемнице монархи»—«таемницу монархо»¹⁾. Де-які зміни в формі слів цілковито нейтральні,—напр., «всполъ» замість «весполъ» (20, 11), або «почалисмо» замість «почалисмы» (26, 156)²⁾.

Іноді складач писаної копії вживає зазначені способи змінювання тексту і в ширших розмірах, користуючися кількома в одному і тому-ж місці—звичайно для того, щоб зробити текст яснішим. Наприклад, речення: «Богъ в тѣлѣ тумъ показался нам на збавнене» (35, 396)—він перероблює, поставивши замість трьох останніх слів таке:— «готовым в людех до збавеня». Або ще: «Не вимовною тамъ ясностю освѣчени» читаємо в друкованому тексті в копії—інакше: «Не вымовно так ласкою ясности освѣчени» (49, 109)³⁾.

Отже, писана копія з друкованого твору Памви Беринди не є копія у властивому розумінні цього слова, а є свідомо—хоч і невелика—перерібка. Складач її поставив своїм завданням знищити індивідуальний характер твору Памви Беринди й дати яснішу та зрозумілішу лектуру. Щоб досягти цього, він жертвує мірою стиха, якої дуже додержувався Памва Беринда.

IV.

Вірші Памви Беринди—одна з найраніших спроб віршування на Україні, і тому можна чекати, що, запозичивши форму у польських письменників, він скористував і зміст тих їх творів, які були написані на аналогічні теми. З другого боку, він, як духовна особа, знав добре, певна річ, св. письмо, а також догматичну і проповідницьку літературу, що також, треба гадати, могли бути джерелом для його творів. Подивимося-ж, як він відносився до цієї добре йому відомої літератури. В цьому розділі я буду розглядати лише ті епізоди, що зустрічаються у віршах Памви Беринди, і ті рядки, що знаходять собі паралель в де-яких—з відомих мені—творах польських або греко-слов'янських авторів; розглядати їх буду в тому порядку, в якому вони дані самим Памвою Бериндою. Зазначаю при цьому, що наводячи паралелі з польських релігійних пісень, я користуюся й новими виданнями їх. Роблю я це, маючи надію на те, що вони мало перемінилися з часу, коли вони зложені, бо вони рано були зафіксовані в друку, а в друкованих збір-

¹⁾ Ще 4 випадки.

²⁾ Ще 16 випадків.

³⁾ Ще 3 випадки.

никах вони повторюються майже без всякої зміни¹⁾. Крім того, я наводжу іноді паралелі з українських віршів, переважно з рукописів XVII віку, себ-то з найраніших віршів, які могли існувати й до появи у світ твору Памви Беринди, хоч, звичайно, це можна лише припускати, і я навожу ці паралелі лише разом із іншими, не надаючи їм великого значіння.

Народження Христа від діви.

«Христос Збавител нынѣ с панны нароченый» (21, 1).

Є паралель в «Пророчествѣ сивилль»: «З матки панны нарочонный» (Рукоп. Київ-печерської лаври, XVII століття, № 202, а. 173).

«Претожь невѣсты хотѣте быти Паннами,
А бысте през чистость были Христу Матками» (22, 31—32).

Ці рядки нагадують оці слова Григорія Богослова на різдво Христове: «Жены дѣвствуйте, да Христовы будете матере» (Великіє Четви Минеи, 25 грудня), слова, що повторено і в «сказаніи Афродитіана»²⁾.

«Нынѣ Вифлеемъ домъ хлѣба, церковь христова:
Всѣхъ насъ гоине учтити будучи готова
Хлѣбомъ котрый к нам з неба зышол невымовным
И напоемъ живота вѣчного коштовнымъ» (22, 41—44).

Цей вираз має паралель в одному з «Поученій на Рождество Христово»: «Вифлеемъ нарицается домъ хлѣбу, Іудеа же скажется исповѣданіе. Буди же и намъ, братіе, исповѣданіемъ быти дома хлѣба духовнаго, Христа, истиннаго Бога нашего» (Вел. Чет. Мин., 25 грудня).

Той же образ маємо в одному з віршів в рукопису XVII віку:

«Во Виѣлиомѣ бо родися в гѣлѣ
Во домѣ хлѣбъ хлѣбъ пребожественый» (Ркп. Тихонравова,
№ 499, л. 14 об.).

«В Виѣлеемѣ подломъ телесне ся находить,
Богъ з высококости неба, на землю к нам сходит.
В вертепѣ нендзномъ, в пелюшки ся повивает
И в яслех быдлятъ нерозумныхъ спочивает» (23, 51—54).
Алетъ тамъ знайдете дитятко повитое,
И в жолобѣ сѣномъ поверху прикрытое» (25, 129—130).

До цих рядків є паралелі в різних джерелах:

«Tam pothym porodziła
Panna Syna swego,
W pieluski go powiła,
Jakie w ten czas miała.
W jaślech go polożyła
Tego zacnego Syna
Z nieba poslanego» (Bobowski, 349).
«Bog się nam dzys narodził,
We złobie się położył,
Jen wszitek swiat sam stworzył,
By czlowieka zbawił» (Bobowski, 190).
«Śliczna paniienka Iezusa zrodziła,

¹⁾ Детальніше про це див. мою роботу «Богогласникъ» Историко-литературное изслѣдованіе. Київ, 1918 р., сс. 58—59.

²⁾ Див. Порфирьевъ, Апокрифическія сказанія о новозавѣтныхъ лицахъ по рукоп. Соловецкой бібліотеки. СПб., 1896 р., с. 155.

W stajni powiwsczy siankiem go okryła (Past. i kol., 583¹).
«Gdy Panna Marya Jezusa porodziła
Zaraz go powiwsczy, w żłóbku polożyła (Past. i kol., 113).

«Младенець повить лежашъ въ яслехъ (Еванг. от Лук., 8).
«Въ яслехъ скотіяхъ возлежить, и пеленами повивається» (Мин. служ., грудня 25, пісня 5, ірмос).

«Во яслехъ лежитъ, и миръ весь движеть: в пеленахъ обвить
лежить, и грѣховныя узы претерзаеть» (Слово І. Златоуст.,
Вел. Чет. Мин., 25 грудня).

«На низкость земную во плоти приходитъ,
А упадлого челоуѣка на небо возводитъ» (Ркп. ц.-арх. муз. при
Київ. дух. акад., № 152 (О.4.86), к. XVII в).

«Днесъ Христосъ из дѣвы рождается,
Пеленами повивається,
Во яслѣхъ восклоняется» (Ркп. Публ. Б., Q. XIV, 141).

«Свышше небесъ въ яслехъ чадо
Со бидляти лежитъ младо» (Ркп. ц.-арх. муз. при Київ. дух. ак.,
№ 476 (муз. 33), арк. 7 зв.; XVIII в.).

Протиставлення могутности Христа, яко Бога, і покори
його у втіленні.

«Котрого небо нѣкды не можетъ змѣщати,
И бы якій розумъ великости стигати:
Того маленькій животъ Паненьскій змѣщает,
И вертепъ такъ нендзный телесне огортает» (23, 57—60).

«Котрый бовѣмъ на Херувімохъ почиваеть,
Тоть в вертепѣ и яслехъ тутъ пребываетъ» (23, 63—64).

«Тебе невидимого в тѣлѣ оглядати,
На котрогося трудно можетъ позирати,
И самый тотъ зо всѣхъ першій чинъ херувімскій:
Естес бовѣмъ ты, страшный Твсрецъ серафімскій» (27, 171—174).

До наведених рядків віршів Памви Беринди можна також знайти ба-
гато паралелей з різних джерел.

«Iz on, który wssytko stworzył.
W twym szie żywocie zatworzył» (Bobowski, 123),

«О блаженное богоотроковицы чрево: егоже бо не вмѣщаетъ небо, ты
содержиши въ себѣ носящи» (Мин. служ., 24 гр., стих., розділ 6).

«Невмѣстивый вездѣ, како вмѣстися во чрево» (Мин. сл., 27 гр., седал.
на 2 стихол., розд. 4 і еванг.).

«Како малыи тя прїиметь вертепъ, в миръ невмѣщающася (Мин. сл.,
24 гр., пісня 6, ірм.).

«Облаки же небо одѣваяй, пеленами повивається, и въ яслѣхъ возле-
жить, его же трепещутъ херувіми, въ вертепѣ же вмѣщается исполняй
вся» (Мин. сл., 22 гр., пісня 5, ірм.).

«Его же небо не вмѣсти, утроба твоя неуско вмѣсти» (Слово на Р. X,
Вел. Чет. Мин., 25 грудня).

«Въ вышнихъ трепещутъ аггели, долѣ коряты челоуѣци: горѣ херувими
ему престоло, долѣ пещера и ясли ему мѣсто: въ вышнихъ въ славу не-
исповѣдимую одѣнъ ест, долѣ въ платишихъ повить: горѣ серафими не

¹) Pastorałki i kolendy w czasie świąt bożego narodzenia w domach śpiewane. Często-
chowa, 1895.

смѣют зрѣти нань, долѣ блудная по нозѣ ся держит ему: горѣ небесныя силы не смѣют приступити...» (Слово І. Злат. у Вел. Чет. Мин., 25 грудня).

«Царя над царями з панны рожденънаго вѣкомъ
Котораго небеса не могли змѣстити,
Днес от панны чистой зезволился родити». (Ркп. ц.-арх. муз.
№ 152 (О. 4.86), арк. 98).

«Внегда Христось Богъ внутрся родися,
Невомѣстимый в яслѣхъ вомѣстися» (Ркп. Моск. Син. б. № 731,
арк. 186).

«И правдивого Бога в тѣлу оглядали» (Ркп. ц.-арх. муз. № 152
(О. 4.86), арк. 97 зв.).

«Бога в тѣлѣ быше визнаваю» (Ркп. київо-печер. л. № 202, а. 175).

«Невмѣстим небом въ убогом вертеле
Днесь рождаетца не в граде но в степе
Лежить на сене в пелены повѣты
Царь неба обфиты.

Нань же не могутъ зрети ангелстї лїци
Днесь вїдят скоты і всі человекы». (Ркп. Вяземск., Q. LXXVIII,
арк. 30 зв., XVIII в.).

Янгол з'являється пастухам.

Див. Сичевська, ор. cit, ст. 25—26, стих. 105—144, і с. 34, стих 349—350¹⁾.

Цей епізод переданий в порядку євангельського оповідання, але докладніше. В євангелії Луки читаємо: «И пастырїе бѣху в тои же странѣ бдяще, и стрегуще стражду ношную о стадѣ своемъ и се ангель господень ста въ нихъ, и слава господня осѣа ихъ и оубоашася страхомъ велїемъ, и рече имъ ангель, не боитесь се бо благовѣствую вамъ радость велїю, яже будетъ всѣмъ людемъ, яко родися вамъ днесъ спасъ, иже есть Христос Господь, въ градѣ Давидовѣ, и се вамъ знаменїе, обряцете младенецъ повить лежащъ въ яслехъ, и внезапно бысть съ ангеломъ множество вой небесних, хвалящихъ бога, и глаголющихъ слава въ вышнихъ богу, и на земли мир, въ человекѣхъ благоволенїе» (II, 8—14 ст.).

До окремих уступів оповідання Памви Беринди можна навести ряд паралелей з польських та українських різдвяних віршів.

«Bylić w oney kraїnye Pastyrze pasący
I stanął Anyoł przy nich, tako k nim mowiący:
Wesele wam obyawyam,
Narodził sye Krystus Pan,
To znamę weźmyećye,
Ze w Dawidowym myescye
W żłobyе leżące dżyесуę
Powitę nąydżyećye.
Nagleć z onem Anyołem y nyebyeskye rzesse
Z nyewymownem weselem wespól zebrawssy sye,
Pana Boga chwaliłi,
A tak głosem mowili:
Bądzże wyeczna chwala
Bogu na wysokosci,
Ludżyom w tey żyemskyey niskosci

¹⁾ Тому, що де-які уривки з «Вірш» Памви Беринди занадто великі, я буду лише посилатися у відповідних місцях на видання Сичевської і наводитиму лише невеликі уривки.

Pokoy, dobra wola» (Bobowski, стор. 347).

«Gdy pasterze w nocy paśli,
Stanął przy nich Anioł spasny
Którże widząc iasność Boską,
Bali się boiaźnią ciężką
Rzekł im anioł, nie boycie się:
Ale owszem weselcie się
Narodził sie zbawiciel wam» (ibid., 75).

«Anioł iasny k pastyrom
Czuiący przemowlil:
Wesele wam powiedam,
Iż się krol narodzil;
Do Bethleiem pobieźcie,
W pielusskách go wrzycie
Zbawiciela swiata (Bobowski, 139).

Наведені приклади з польських віршів дають паралелі до цілого цього образу, що малює появу янголів; крім цього можна зазначити й окремі вирази у віршах, що нагадують різні деталі епізоду, який ми розглядаємо, в творі Памви Беринди:

«Chwałą Bogu na niebie
Anyeli spiewali,
Pokoy ludziom na ziemi,
Mile zwiastowali» (Bobow., 350).

«Cześć, chwala na wysokości,
Pokóy ludziom na niskości» (Past. i kol., 58).

«Anioł pasterzom mowił. Christus się nam narodził
W Bethleem miasteczku Dawidowem, w pokoleniu Judowem z pa-
nienki Maryey» (Рук. Рос. Публ. б.,
різномовн. О. XVII, 11, арк. 75),

«Ze się narodził, by oswobodził
Lud od niewoli» (Past. i kol.),

Де-які подібні вирази зустрічаємо і в українських віршах:

«Ижъ ся нынѣ Христосъ Панъ народилъ Збавитель,
Всего свѣта з неволѣ клятвы откупитель».

«И пастушкомъ к собѣ приступъ добра даруетъ,
Ангелы теж вдячне на повѣтру спѣвають,

Небо и землю во едино совокупають» (Рук. ц.-арх. муз. при
Київ. дух. ак. № 152 (О.4.86) арк. 71, кін. XVII в.).

Поклоніння пастухів.

Див. А. Сичевська, ор. cit., ст. 26, ряд. 145—156 та ст. 30, ряд. 253—254.
Загальна схема цього епізоду така-ж сама, як і в євангелії, де ми читаємо:

«и бысть яко отидоша от нихъ на небо аггелы и человекы пастырие рѣша другъ къ другу, преидем до вифлеема и видим глаголъ сей бывшии, иже господь сказа намъ. И придоша поспѣшшесея и обрѣтоша маріамъ же и иосифа и младенецъ лежащъ въ яслехъ. видѣвша же, сказаша о глаголѣ глаголаннѣмъ имъ о отрочати семъ» (Єв. от Луки, 2, 15—18).

Окрім євангельського тексту можна навести в паралель до цього уривку діалога Памви Беринди лише кілька прикладів з польських віршів:

«Pasterze wierząc temu poselstwu wesolemu
Z ochotą do Bethleem biezeli, Dziecie w zlobie nalezli
Maryię z Iozephem» (Рук. Рос. Публ. б., різномовн. О. XVII, 11, арк. 75)

«Opuszcziwszy stado biezeli,
W betleem gi nalezł̄y,
Z ducha pokornego wpadł̄y,
Jemu chwałę dal̄y (Bobowski, 190).
«Wschodząc do szopy, jak proste chłopcy,
Co który przyniósł, Panu dawali» (Past. i kol., 281).
«My mu dali swe ofiary
Co kto może» (ibid., 266).

Прославлення Христа пастухами.

Див. А. Сичевська, *op. cit.*, с. 26—27, стих. 156—180.

Лише де-які вирази цього довгого восхвалення Христа нагадують де-які рядки польських та українських віршів:

«Abysz tak czleka odkupil
Ktoregoysz przedtym był stworzil» (Bobowski, 139).
«Sercem zupełnim wierzemy,
Bogu cześć, chwałę dawaymi
Bostwo iego wŷnawaymi» (ibid., 187).

«Что не гнушался, человеком стался ради насъ» (Рук. Рос. Публ. б., Q.XIV.14', а. 53).

Прославлення Богородиці пастухами.

Див. А. Сичевська, *op. cit.*, с. 27, стих. 181—200.

Лише де-які рядки цього уривку мають досить таки далекі паралелі в польських віршах, в одному українському та в одній церковній пісні:

«Nad angyoly panno yesthesz powyszsona» (Bobow., 66).
«O krolewno nyebeszka nadewszystky szvyatszha,
Od szvyathey troyczy yestesz uvelbyona» (ibid., 67).
«O Matko bogoslawiona,
Jakos ty barso dostoina,
Iz on, który wssytko stworzył,
W twym szie żywocie zatworzył» (ibid., 123).

«Бо наша оброна,
На небѣ корона» (Ркп. Рос. Публ. б., Q. XIV. № 141, а. 37).

«Честнѣйшая херувимъ и славнѣйшая безъ сравненія серафимъ»—церковна пісня.

Прославлення Іосифа пастухами.

Див. А. Сичевська, *op. cit.*, с. 28, ряд. 201—212.

Прославлення Іосифа зустрічається в польських віршах, але воно висловлене зовсім іншими словами. Трохи подібні до написаного Памвою Бериндою лише два вирази в польських віршах, а саме: «Jozephowi w straza dana» і «Bi w ssvyatószy zachovana» (Bobowski, 273).

Прославлення пастухами ясел.

Див. А. Сичевська, *op. cit.*, с. 29, ряд. 213—220.

Прославлення пастухами ясел провідною думкою нагадує оці рядки польського вірша:

«O wy jasteczka, jakżeście szczęśliwe,
Gdy piastujecie Boga i człowieka». (Past. i kol., 85).

Поклонення волхвів.

Див. А. Сичевська, *op. cit.*, с. 19, ряд. 3—6; с. 31, ряд. 279—284; с. 32—33, ряд. 299—316.

Схему оповідання взяв Памва Беринда з євангелія, де читаємо: «И пришедше въ храмину видѣша отроча с марією матерію его и падъше поклонишася ему и отверзше сокровища своя, принесоша ему дары: злато, и ливанъ, и смирну». (Єв. Матв., II, 11).

Визначення кожного з подарунків значіння ми завше зустрічаємо і в «Словах» на Різдво Христове, і у віршах. Наприклад: «и отверзоша сокровища своя, поклонишася къ земли, принесоша дары, злато и ливанъ, и смирну. злато яко царю. ливанъ яко богу. смирну яко мертвецу». (Слов. I. Дамаскина в ркп. київо-печер. лаври, № 218 (39), а. 228). Або у віршах:

«Niosą z wilką ochotą mire, kadziło, złoto:
Złoto jak królowi, kadziło kapłanowi,
Mire mu prezentują, w tem śmierć symbolizują» (Past. i kol., 183).

Один рядок з тексту Памви Беринди про поклонення волхвів має точнісіньку паралель у польській пісні:

«Кролеве поганськіє овоць з себе   «Ovocz s sziebie slothj dali»
дали.   (Bobow., 276).

Порада робити так, як ті, що прославляли Христа.

Див. А. Сичевська, *op. cit.*, с. 32, ряд. 291—298; с. 33, ряд. 325—332; с. 37, ряд. 427—438.

Пораду замінити дари реальні дарами духовними ми зустрічаємо і в польських, і в слов'янських джерелах: «Из персиды царіе злато, смирну и ливанъ рожденному царю и богу принесоша древле, мы же нынѣ предпразднующе рождество его благочестному дреннѣ от души надежду, вѣру и любовь принесемъ ему, дѣву поюще» (Мин., 22 грудня, седал., розд. 6).

«Sluby i serca dajmy za dary
Przyjmie on od nas takie ofiary» (Past. i kol., 380).

«Тѣмже и мы подѣщимся подражати тыя волхвы. Христу Богу сия дары принесемъ. вѣру праву от душа, чистоту от телеси, истинну от языка». (Сказ. Афродит. Порфирев, *op. cit.*, 155).

Можна навести паралелі й до де-яких інших уступів зазначених рядків Памви Беринди:

«Jemu dzis chwale daŷmi, z angioli mu spiewaŷmi» (Bobowski, 213).
«Anieli w niebie spiewaja,
Bogu cescz chwałę dawaja» (Рук. Рос. Публ. б., різномовн., О. XIV,
№ 4, а. 4 зв., 1693 г.).

«I my cziebie wielbiemi,
Czesc y chwałę daiemi» (Bobow., 182).

«Мы же подобнаа празнствуимъ днес, и почтѣмъ христово рождество и свѣтлѣ воскликнѣм, съ пастыри воспоим, съ ангели ликоствуим, и съ волсви поклонимся рождемуся Христу богу нашему» (Слово на Р. Хр. з рук. київо-печер. лаври, № 218 (39), а. 230 зв.). Подібні-ж фрази, в яких автор звертається до слухачів, маємо і в інших «словах» на Різдво Христове. Наведемо приклада з українських віршів:

«За то ему яко богу поклонъ отдаймо»
(Рук. Київ. дух. ак. № 152 (О.4.86), а. 97 зв.).
«И все створенье Богу хвалу воздадѣте» (Ibid., а. 98).

Пророкування про народження Христа.

«О которой не только пророки повѣдали,
Але и сибилли оные написали». (с. 34, 347—348 рядки).

Ці рядки мають паралелі в польських віршах:

«Prorocztwa się napelnyli,
Kthore o thim dawno byli,
I czo szybylle mowyli» (Bobowski., 274).
«Stało się tam wielkie dzieło, dzieciatko się narodziło,
O którym prorocy przepowiadali,
Więc my się go teraz doczekali» (Past. i kol., 290).

«Избиение младенцевъ».

Див. А. Сичевська, *op. cit.*, с. 36, рядки 401—420.

Це оповідання має основою своєю євангельський текст: «Тогда Ирод видѣвъ яко поруганъ быст от волхвъ, разгнѣвася зѣло и пославъ изби вся дѣти, сушая въ вифлеемѣ и въ всѣхъ предѣлахъ его от двою лѣту и нижеаиша; по времени еже извѣстно испыта от волхвъ» (Єв. Матв., II, 16). Цей текст майже слово в слово повторюється в багатьох «словах на Р. Хр.» та в першовангелії Іакова.

Є паралелі і в польських віршах:

«Herod otym obwieszczony
Gniewając się iak szalony
Dla Bethleem wyprawował
Aby dziatki pomordował.
Tam wielki mord malych dziatek
Uczynił płacz wielki matek» (Bobow., 71).
«Wielkie morderstwo nastalo
W miasteczku malym Bethleem» (Рук. Рос. Публ. б., ризн. О. XIV.
№ 4, а. 39).

«Juz się do domu zbiezaią
Dziatki matkom wydzieraią» (ibid.).

Описуючи «избиение» дітей Іродом, Памва Беринда не додержується традиції, що веде свій початок від слів Ієремії про плач Рахилі,—традиції, згідно з якою звичайно і в польських піснях, і в проповідницькій літературі малюється розпуку матерів, коли у них відбирають дітей. Памва-ж Беринда малює горе дітей, коли їх розлучають з матерями.

Як бачимо з порівняння віршів на Різдво Христове Памви Беринди з приступними для нього джерелами, він не користувався безпосередньо ні одним з них; крім, можливо, євангелія. Ми думаємо так тому, що ні з одним із джерел нема у Памви Беринди близької подібності, подібності текстуальної. Це стверджується й тим, що переважно той чи інший уступ із віршів Памви Беринди знаходить паралелі не в одному, а в кількох джерелах,—або,—кажучи іншими словами,—він уживає в своєму творі тих виразів, що були традиційні в творах, де описувалося Різдво Христове. Очевидно, що складаючи свої вірші, Памва Беринда користувався лише запам'ятованими своєю пам'яттю. А тому, що найближчу текстуальну подібність ми знаходимо всеж-таки з євангелієм, і також тому, що оповідання в багатьох місцях ведеться в порядку євангельського тексту,—то й можна визнати євангеліє за те джерело, яке використав Памва Беринда, складаючи свій різдвяний діалог. Але ставиться Памва Беринда до євангелія досить вільно: він бере канву оповідання, але прикрашає її багатьма новими рисами та подробицями.

Вірші на Стефана Первомученика.

Цей твір Памви Беринди не має паралелей ні в польській, ні в слов'янській літературах. Лише в одному місці можна спостерегти близькість з «Дѣянїями апостоловъ», а саме там, де автор подає фактичний матеріал про Стефана.

Вірші:
«Заразъ сурове почалися позирати,
И зубами остре на него скре-
готати,
И як шаленыя на негося порвали:
Где го с пендем великим укамено-
вали»

(с. 38—39, ряд. 23—26).

Одиноке подібне місце вірш з «Дѣянїями» не дає нам права поставити «Дѣянїя» в число джерел Памви Беринди, бо у віршах ми знаходимо лише де-який відгомін добре знайомого авторові оповідання про смерть Стефана.

Вірші на «Обрѣзаніе Господне».

Два вірші Памви Беринди на «Обрѣзаніе Господне» рїзняються один від одного як змістом, так і тими завданнями, які поставив собі автор, складаючи їх. Лише в першому оповідається про «обрѣзаніе», а в другому—про «бесѣду Христа» в храмі. Перший має догматичний характер, другий—повчаючий.

Для першого віршу можна зазначити кілька, але дуже далеких, паралелей. Так, напр., в євангелїї ми читаємо: «И егда исполнишася осмь днїи, да обрѣжуть его, и нарекоша имя ему Исус... И егда исполнишася днїе очищенїа ею по закону моисеову, вознесоста его в Іерусалимъ» (Єв. від Луки, II, 21—22).

«Не устыдѣся преблагїи Богъ плотскимъ обрѣзанїемъ обрѣзатися, но дасть сам себе образъ и начертанїе всѣм ко спасенїю ибо закону творецъ законная исполняетъ» (Мин. служ., 1 січня, стихир., розд. 8).

«Iako było w zakonye Zydow przykazano,
By kезде osmego dnya dżećeye obrzezano,
Iego też obrzezali
Iezus mu imyę dali» (Bobowski, 348).

До частини (5—18 рядки) другого віршу на «обрѣзаніе» також можна навести лише досить далекі паралелі з євангелїя та одної польської пісні,—ці рядки дають лише фактичні відомості. Зауважимо, що в цьому випадку євангельське оповідання значно докладніше, ніж у віршах. Там ми читаємо: «Оста отрокъ Исус въ Іерусалимѣ, и не разумѣ Іосифъ и мати его... и искаста его в сродницѣхъ и в знаемыхъ и не обрѣтша его, возвратистася въ Іерусалимъ взыскающа его. и бысть по трїехъ днехъ, обрѣтоста его в церкви, сѣдѣюща посередѣ учителїи, и послушающа ихъ, и вопрошающа ихъ Ужасажулися вси послушающеи его, о разумѣ и о отвѣтахъ его. И видѣвша его, дивистася, и к нему мати его рече. чадо, что сътвори нама тако; се отецъ твои и азъ боляща искаховѣ тебе... И сниде с нима, и прїиде в назареєъ и бѣ повинуася има» (Єв. від Луки, 11, 43—51).

Dwanascie liat iusz miało
Dziecię. gdi się gadalo
W kosciele, tam zostało.
Matuchna go sukala
Trzi dny smętek cierpiala,
Z radosczią go naliasla» (Bobowski, 263).

3 «Ламенту над Василиєм Великим».

Одна частина цих віршів без сумніву написана під впливом «Слова о законе и благодати» Іларіона, вірніше—похвали Володимирові. Іларіон, звертаючися до Володимира, між иншим каже: «Встани, о честнаа главо, отъ гроба твоего, встани, отряси сонъ, нѣси бо умерлъ, но спиши до общаго всѣмъ востаніа. Встани, нѣси умерлъ, нѣсть бо ти лѣпо умрети вѣровавшу въ Христа, живота всему міру. Отряси сонъ, возведи очи, да видиши, какою тя чести Господь тамо сподобивъ и на земли небезпамятна оставилъ сыномъ твоимъ. Встани, виждь чадо свое Георгіа...» (Памятники др.-русск. учит. литер., вып. I, с. 75).

Аналогічно звертається Памва Беринда до Василя Великого в своїх віршах:

«Ей встань, о пастыру, встань, церков боронити:
И з непріателми о ню досыть чинити

.....
Ей встань, отче, нехъ быся церковъ ратовала:
И всѣмъ иншим на прикладъ тебе указала.

(с. 43—44, рядки 21—22 і 27—28).

Більше ніяких паралелей ці вірші не мають ніде,—ні в Біблії, ні в богослужбній літературі, ні в плачах, ні в польських віршах.

Вірші на Хрещення.

Що до джерел до цих віршів, то до них нам не вдалося знайти навіть далеких паралелей з євангелія, богослужбової та проповідницької літератури та польських пісень, окрім хіба одного виразу, що часто зустрічається в службі божій, а саме—«главу змієву сокрушил еси». Йому відповідають оці слова у віршах Памви Беринди—«Кгда бовѣмъ голову смокову пречъ стирает» (с. 47, ряд. 75).

З усього, що сказано про джерела Памви Беринди, можна зробити такий висновок, що він був самостійний в своїх працях, лише часом користуючися книгами св. письма. З них він брав фактичний матеріал, але й цей фактичний матеріал він розроблює оригінально. Лише один раз він користує з художнього засобу митрополита Іларіона й вживає його у своїх віршах.

V.

Крім віршів, Памва Беринда написав ще передмову до Номоканону 1619 року, останнє слово до Анфологіону 1619 року, присвяту Федору Копистенському в «Бесѣдахъ Іоанна Златоуста на 14 посланій ап. Павла», 1623 року, останнє слово до «Постной Тріоди» 1627 року, віршований підпис в Імнології 1630 року, і, нарешті, присвята Дмитрієві та Данилові Федоровичу Балабанам та останнє слово в його «Лексиконѣ». Спинимось насамперед на характеристиці його присвят.

Майже всі присвяти, які робилися в ті часи в тих чи інших книгах, що виходили з київо-печерської друкарні, можна поділити на 2 групи по їх змісту. В одних звичайно давалося відомості історичного характеру про представників того дворянського роду, до якого належала особа, що їй присвячувалася книга; в інших—прославлялося особу, що була їй присвячена книга. До цих відомостей додавалося іноді відомості й про саму книгу, про її походження, історію її друкування й таке инше. Наприклад, присвята Захарії Копистенського кн. Святополк-Четвертинському в де-яких примірниках книги «Бесѣды Іоанна Златоуста на 14 посланій

ап. Павла», 1623 року, містить у собі історію роду цих князів¹⁾; присвята Петра Могили підканцлерові Ф. Замойському дає відомості про де-яких представників цього роду²⁾, в присвяті Петра Могили проповіді кн. Ієремії Корибут-Вишневецькому прославляється цей князь³⁾ і т. д. Памва Беринда не відкидає традиції й буде свою присвяту в такому-ж плані, який ми зазначили в першій групі. В присвяті Федору Копистенському він порівнює святе письмо з сонцем і каже, що святе письмо сяє сильніше, бо світять у ньому «душа, смыслы і розум». Особливо-ж сяють «Бесѣды Іоанна Златоуста» і його,—так само, як і його твір—треба було-б прославити. Але це було вже зроблено до Памви Беринди, тому він лише зазначає, що люде ріжних станів матимуть багато користи з цієї книги. Її він присвячує князеві й хоче прославити славний рід. Далі й починається прославлення окремих представників цього роду, як духовних, так і мирських (світських), а наприкінці самого Федора Копистенського.

Присвяту Балабанам у «Лексиконѣ» Памва Беринда починає з пояснення, чому він склав словника: тому, що мова слов'янська дуже поширена, й дуже часто потрібно пояснення багатьох слів. А тому, що словник цей він склав під час свого перебування в домі Балабанів, то працю цю він і вносить в їх дім, присвячуючи її живим і помершим представникам роду, що його він і прославляє.

На взірць присвят другої групи склав Памва Беринда останнє слово до Лексикону. Тут він восхваляє лише одного представника роду Балабанів—Федора, який подав йому гадку скласти Лексикона, а потім оповідає про джерела, що з них він користувався, коли складав словника; про те, як тяжко було його складати, і про користь, яку може принести така книга. Тут Памва Беринда відходить від типу звичайного останнього слова, з'єднуючи їх риси з тими, які зустрічаються у присвятах. В останніх словах звичайно говорилося про завдання, які ставив собі автор, складаючи книгу, про її зміст, про обставини, при яких вона друкувалася, та часом давалося ріжні поради читачам. Памва Беринда дає не тільки відомості про книгу, а й прославляє Федора Балабана. Це Памва Беринда зробив мабуть через те, що Лексикон він присвячує синам Балабана, і тому в присвяті йому здавалося невідповідним прославляти не їх, а їх батька. А батькові він багато де-в-чому завдячував і тому висловив йому відповідну честь в останньому слові.

Останнє слово Памви Беринди до Анфологіону 1619 року змістом походить на всі такі твори звичайного типу: в ньому він звертається до читачів, просячи приймати книгу, молитися за православну церкву, за Єлісея Плетенецького й бути вдячними видавцям книги. В останньому слові до Писної Тріоди 1627 р. Памва Беринда оповідає історію про те, як її було виправлено, як її було видано, і як це було тяжко, й кінчає тим, як цю книгу треба шанувати й цінити. Ці дві останні вказівки—як тяжко було видавати книгу і як тому треба шанувати її—Памва Беринда переносить з передніх слів, де ми часто зустрічаємо ці мотиви. Наприклад, обидва ці мотиви є і в передмові до цієї книги Захарії Копистенського⁴⁾, і в передмові Єлісея Плетенецького до «Бесѣдъ Іоанна Златоуста на дѣянїя св. апостоловъ» 1624 р...⁵⁾

Одинока передмова, що була написана Памвою Бериндою, а саме передмова до Номоканону 1620 року, складається з ріжних порад (поучень) духівництва, для якого він видавався. Такі поучення-поради зустрічаються і в інших передмовах, напр., Петра Могили до Номоканону 1629 року⁶⁾, або в його-ж таки передмові до «Учительного євангелія» 1637 року⁷⁾.

¹⁾ Приложенія къ тому І изслѣдованія заслуженнаго профессора протоіерея Федора Титова: Типографія Києво-Печерской Лавры. Київъ 1918, с. 65—70. ²⁾ Ibid., 240—245. ³⁾ Ibid., 267—270. ⁴⁾ Ibid., 173—177. ⁵⁾ Ibid., 91—93. ⁶⁾ Ibid., 225—233. ⁷⁾ Ibid., 331—339.

Цікаво зазначити, що присвяту у «Вършахъ» збудовано трохи инакше, ніж прозаїчні передмови, а саме: тут ми знаходимо лише де-яке, дуже мізерне, прославлення Ієремії Тисаровського та прохання прийняти книгу. Так само і в останньому слові він прохає лише милостиво віднестися до його книги.

Таким чином, пишучи свої прозаїчні твори, Памва Беринда виявив певну оригінальність і самостійність. Так само він не зловживає запозиченнями з священних книг та з літератури «отцовъ церкви», як це можна спостерегти в багатьох аналогічних творах. Іноді він і зовсім нічого не запозичає і говорить лише від себе. Так він робить в трьох своїх творах; в інших трьох є трохи таких запозичень, і більш усього взято їх з «апостольських посланій». Так, наприклад, лише на «послання» посилається Памва Беринда в останньому слові до Пісної Тріоди. Більше запозичень і більш різнородні вони в присвяті до «Бесѣдъ І. Златоуста», — тут згадуються книги пророків, царств, премудрости Сираха, Патерик та Отечник; той же самий Отечник згадується і в передмові до Номоканону.

Відношення П. Беринди до своїх джерел подвійне. Переважно він лише посилається на той чи інший уступ якогось джерела; інколи лише ми знаходимо цитацію. Наприклад, Памва Беринда вживає такий вираз: «Жена в вѣрности як Сусанна», нагадуючи, очевидно, своїм читачам відомий їм факт із книги пророка Даніїла про спробу двох старців спокусити її та про її вірність. В інших випадках автор посилається не на ціле оповідання, а на окремі уступи священного тексту. Наприклад, словами «ставился в духу и ревности Илїи пророка»¹⁾ він посилається на повний текст Премудрости Ісуса Сираха: «И воста Иліа пророкъ яко огонь, и слово его яко свѣща горяще: иже нанесе на ня гладъ и ревностию своею умали я» (розд. 48, ст. 1—2).

В де-яких же випадках маємо цитацію — іноді дуже далеку:

Рекниѡйте же прѣрчествовати, а ѡже
глати азъики не взбранайте²⁾.

„Ревниѡйте же дѡхвнымъ паче же
прѣрчествуйте. Глаголаи бо азъики
не члѣккѡм глаголетъ, но бгд“
(1 посл. до Коринт., розд. 14, ст. 1—2).

А іноді літеральну:

„И цркви хоцѡ патъ словѣхъ умомъ моимъ глати, да ѡны ползѡю,
нежели тмѡ словѣхъ азъикомъ“ (с. 178 і 1 посл. до Коринт., розд. 14,
стих 19³⁾).

Іноді, нарешті, вставляючи у свою річ 2—3 слова з якого-небудь джерела:

„Паче же апло насъ оучащѡ,
кагарни бывайте“⁴⁾.

„И миръ Бжїи да водворетсѡ
въ сердцахъ башихъ, бо ѡнъже и звани
бѡсте бо єдиномъ тѣлѣ: и благо-
дѡрни бывайте“ (Посл. до Колос.,
3 розд., ст. 15⁵⁾).

¹⁾ 83 стор. Є ще 3 таких випадки.

²⁾ Ст. 179.

³⁾ Ще один приклад.

⁴⁾ Ст. 178.

⁵⁾ Ще один приклад.

Отже, відношення Памви Беринди до джерел у прозаїчних його творах таке-ж саме, як і у віршах: він не часто користується ними, а коли і бере щось з них, то подає в переробленому вигляді.

VI.

Мова, якою написані твори Памви Беринди, не однакова. У всіх передмовах та останніх словах, де він звертався до читачів, Памва Беринда вживає мови церковно-слов'янської, хоч в них де-не-де зустрічаються фонетичні українізми, як, наприклад, свѣдительство, матеръ, незиблемѣи, та інші. Цілковитішею мовою написані присвяти й вірші. Тут ми бачимо звичайну для тих часів книжну українську мову з величезним числом полонізмів; ці полонізми почасти написані руськими літерами, почасти лише русифіковані. Тою-ж мовою звертався автор в книгах і до окремих осіб. Ми зустрічаємо, наприклад, такі полонізми: обецала, обфите, рачиль, увельбеньй, ~~скупилъ~~, родзай, потиканя, повторе пристя (povtóre przyscie), роскошваня, люцарство та ин., русифіковані слова: навеженье, нароженье, мѣсто (miasto), презь і т. и.

Вплив польської мови виявляється не тільки в лексичному матеріалі, але й в уживанні польських зворотів, польського з'єднання слів. Наприклад: «И надъ израиля лѣпшеса Бога боятъ» (с. 23, стих. 70; «всѣж против нему выходѣмо» (с. 22, ст. 35); «котрая то презь дѣтокъ естъ деклямована» (с. 20, ст. 23) і т. и.

Але взагалі синтаксична будова фраз у Памви Беринди досить проста. Переважно автор будує речення так, що дієслово стоїть на кінці його, очевидно, для того, щоб легше було відшукати рими. Наприклад:

«Гойная ласка нынѣ, всѣмъ ся показала,
Котраася здавна от Бога обецала,
Котрую на насъ обфите выльляти рачиль,
Кгдыжь народ людзскій въ упадку неперебачил» (стор. 21,
ст. 9—12).

Мабуть звичка складати вірші виявила себе і в прозі, бо й там ми бачимо таку-ж будову фраз: «А прето станов люде правовѣрнымъ ктося ено тыми того солнца мысленного променни освѣтитъ, свѣтлости доброго живота и души спасенїа набудеть»¹⁾.

Можна зазначити у Памви Беринди ще одну особливість у розкладі слів, а саме те, що він часто ставить додаток прикметниковий після того слова, до якого він відноситься. Наприклад: «В Христа збавителя дня того нароженье» (стор. 19, ст. 1) або «Так святительства вашего превелебности» (стор. 20, ст. 27); «якъ пред маестатомъ онымъ Бозства огнистымъ» (стор. 23, ст. 75); те-ж саме ми бачимо і в прозі: «але православный сѣдѣль на неи епископъ», «Венць и о святобливом и законномъ того епископа животѣ вѣдомо ест всѣмъ».

Памва Беринда любить уживати як у віршах, так і в прозі, довгі, складні речення, що складаються з головного й цілого ряду додаткових, які залежать і від головного, і одно від одного; найбільш любить він додаткові речення, які сполучаються за допомогою дієприслівника на чи та займенника к от о р ы й. Наприклад:

«Розмаите дѣтокъ невинныхъ мордюючи,
Христа межи ними шаленць шпикгюючи,
Невиннятокъ, которыи бы му задѣлали:

¹⁾ Ф. Титов, op. cit., 82.

За щобы слушне горла свои подавали,
 Умыслиль тираннъ не слушне пренаходити:
 И в буйной крви цных дѣток меч свои омочити» (стор. 36,
 ст. 409—414).

Або в прозі: «Припоминаю еще и то, що знамените святобливість живота его и вѣры певность показуетъ и освѣдчааетъ, же гды пред постом великимъ з тымся свѣтомъ розстал, тѣло его през постъ ажъ до недѣли свѣтлои (сирѣчь воскресенїа Господня), хотяж, яко ест обычай, ни едною матерїєю земною не было обваровано, цѣло и ненарушне пребывало, ажъ до часу погребенїа, которого часу всѣ элемента звыклися рушати и отмѣняти, а тѣло того блаженного епископа яко православное вѣры визнавеци, и за благочестїе трудившагося, цѣло и ненарушно з добрым запахомъ пребыло, што часу погребу всѣмъ тамъ правовѣрнымъ яко и многих станов людемъ было в подивеню»¹⁾.

Крім будування довгих речень за допомогою з'єднання головних і додаткових, Памва Беринда вживає в прозі ще один спосіб складання довжелезних речень: для цього він перераховує ряд осіб, наприклад, кому книжка може бути корисна. Так, сказавши, що читання книги «Бесѣды Іоанна Златоуста» може принести користь ріжним людям, він перераховує їх: «Архієреи в строенїи церковномъ, священникъ в службе собѣ повѣреной, ученый в талантѣ собѣ даномъ, монахъ в дорозѣ збавенной, христїанинъ православный в преслѣдованю и найграваню от апостатов: в достатках обфїтующей панъ, в военныхъ рицер, в посполитости мешкаючїй господарь, в работѣ будущїи наемникъ, в нищетѣ убогїи и жебракъ: молодой в цвиченю, среднїи в працахъ, старый в порадѣ: мужчизна в статку и розсудку, жена в вѣрности»... і т. и²⁾.

Іноді один і той же самий спосіб будови речення вживає Памва Беринда послідовно,—в цілому ряді речень. Наприклад, ми знаходимо у віршах поруч три складні речення, які починаються з виклику «О» та двох речень викличних; далі йде додаткове прикметникове речення, що починається займенником «который» і займає два рядки, а потім головне, що починається словом «тотъ» (також два рядки):

«О чудо страху полно, такъ невымовного:
 О таемницо монархи збыть неровного.
 Котрого небо нѣкгда не может змѣщати,
 И бы якїи розумъ великости стигати:
 Того маленькїи животь паненьскїи змѣщает,
 И вертепъ такъ нендзный телесне огортает»

(стор. 23, рядки 55—60).

Так само збудовані й дальші два уривки.

Таку-ж одноманїтність будови можна спостерегти у Памви Беринди і в складанні окремих частин його твору, які мають подібну ідею. Так, це можна зауважити в тих віншуваннях, які говорять пастухи, коли приходять до народженого Христа. У всіх цих привітаннях спочатку звертаються до Христа, потім до вертепу, а потім і до інших дієвих осіб, при чому всі вони починаються словами «и ты» або «и вы»: «и ты, о Матко и Дѣво пренайчистишая», «и ты, о старче Іосифе», «о и вы ясли маестате херувїмскїи», «и ты Вифлееме». Після цього починається прославлення, а в кінці віншування; такого віншування нема лише в промовах, з якими пастухи звертаються до ясел та вертепу.

¹⁾ Ф. Титов, *op. cit.*, 83.

²⁾ *Ibid.*, 81.

До найчастіше уживаних поетичних засобів Памви Беринди належить «єдиноначатіє» (однакові початки). Наприклад:

«Нынѣ насъ солнце зе всходу справедливости,
 Навежает всѣхъ з гоинной добротливости.
 Нынѣ проклятство за грѣхъ, от насъ отстуетъ:
 А на тыхъ мѣстѣ благословенъство наступаеть.
 Нынѣ теды всѣ радуймося в духу гоине,
 Пану своему приготовимся стройне»

(с. 21, ст. 15—20¹).

Те-ж саме ми спостерігаємо і в прозі: «Припомяну межі иними прадѣда вашей милости Юсифа Богдана Копистенского... Припомяну за удѣльную реч и ростропного и справедливого и повинныхъ своихъ з душѣ любячого его милости пана Іоанна Копистенского... Припомню тежъ и одного благородного и удатного мужа Гермогена Копистенского...»²). Цей засіб звичайний і для церковних пісень, хоча-б в акафистах, де цілий ряд молитвословій починається словом «радуйся».

Так само і протиставлення, такі властиві церковним пісням, часто зустрічаються і у Памви Беринди, з тою лише ріжницею, що таких протиставлень він дає іноді цілий ряд. Наприклад:

«Земля, котрая тернье, и осеть плодила:
 Тая нынѣ хлѣбъ небесный, буйно зродила.
 Земля котрая венць, плячом была до бою:
 Таася стала, кгрунтом вѣчного покою.
 Земля котрая мѣстцемъ была для выгнанцов,
 Тая способна естъ для небесныхъ мешканцов.
 И котрая предъ тымъ завше ворогована,
 Тая южъ естъ покоемъ вѣчнымъ варована»

(с. 35, 383—390).

Протиставлення часто зустрічаються і в прозі: «баба не в ворожках и чарах, але в боязни божей и в очекиваню смерти... спасенїа набудеть» (Ф. Титов, 82).

Разом з протиставленнями і у віршах, і в прозаїчних творах П. Беринди зустрічаються і порівняння, як позитивні, так і негативні, але вони не так багато розвинені, як протиставлення. Наведемо приклади:

«Як с пякной рожѣ квѣтямъ посыповати,
 Такъ естъ Стефана хвалами короновати»

(с. 38, ст. 3—4), або

«Не красомовствомъ ся, ведлугъ свѣта бавячи:
 А неся якъ кролеве, с помпою ставячи
 Смирною, як смертельного, Христа почили»

(с. 32, ст. 35—37).

Часто порівняння зустрічаються і в прозі: «Его же благодарнѣ прїймѣте, яко нѣкоего совѣтника» (Титов, 27) або: «Не меншее ест солнце и овшем дѣйствительнѣйшее и силнѣй сіающее, писмо святое» (81).

Щоб надати своїй мові жвавости, Памва Беринда у своїх віршах часто звертається до когось і часто вживає викликів. Найчастіше, звертаючися до когось, Памва Беринда вживає вигука «О». Згадаємо хоч би наведені вище уривки вірш, де пастухи звертаються до Христа, Богородиці і т. и.

¹) Див. ще с. 22, ст. 33—38; с. 28, ст. 189—194 та ин.

²) Ф. Титов, *op. cit.*, 83—84.

Взагалі Памва Беринда часто вживає вигука «о» у викликах: «О щасливые очи пана оглядавши» (стор. 27, ст. 180), «О чудо страху полно так невымовного: О таемнице монархи збыть неровного» (стор. 23, ст. 55), хоч поруч уживає він викличні речення і без цього вигуку: «Тобѣ боже нашъ нехай будетъ честь и хвала» (стор. 27, ст. 169). Цей літературний засіб зовсім не зустрічається в прозі Памви Беринди, хоча він був звичайним в ті часи і зустрічається в аналогічних творах¹⁾. Але замість нього Памва Беринда вживає подібний до нього риторичний засіб, а саме—запитання, наприклад: «Ктобовѣмъ невидит же в том цном старожитном шляхецком дому Копистенских з ласки Божей находится митра и копѣя...? Кто прошу не зналь в духовных боголюбезного а превелебного отца кир Міхаила Копистенского...?» (82).

Нарешті можна зазначити і у віршах, і в прозі Памви Беринди метафори. Де-які з них не позбавлені певного роду поетичності: Христос, напр., порівнюється з сонцем:

«Нынѣ насъ Солнце зе всходу справедливости,
Навѣжает всѣхъ з гойной добротливости» (стор. 21, ст. 15—16).

або:

«Нынѣ Виелеемъ домъ хлѣба, церковь Христова:
Всѣхъ насъ гойне учтити будучи готова
Хлѣбом котрыи к нам з неба зышол невымовным
И напоемъ живота вѣчного коштовнымъ» (стор. 22, ст. 41—44).

Або в прозі: «солнце наукъ бозских нынѣ ново на свѣт пущеное» (ст. 81), «ты же... благодареніе Богу воздай. моля его благоутробіе сей незлиблемѣй пребыти, от волнъ їже от злочестія вѣтром вспѣняющихся, и наскачущих на ту» (с. 25).

У віршах своїх Памва Беринда повторює часто одні й ті самі думки й вирази. Якось він навіть сам каже, що повторює вже раз сказане:

«Всѣ жалѣ яком предѣ тымъ рекль опушаючи,
Але що тылко к потѣсѣ вспоминаючи» (стор. 36, ст. 423—424).

Дійсно, на двадцять два рядки вище він каже:

«Иле що есть радостного, ту вспоминаю:
Ащобы до взрушена жалю, опушаю» (стор. 36, ст. 399—400).

Звичайно-ж Памва Беринда ніколи не зазначає, що повторює вже сказане. Переважно-же він повторює два, а то й більше разів одну й ту саму думку, тільки інакше висловлену; одно-ж, два, а то й більше слів залишаються незмінними. Іноді такі повторення можна спостерегти під час розроблення якоїсь тези, або під час оповідання про одну якусь подію. Очевидно, це робилося для того, щоб краще упевнити читача, краще довести справедливість тези чи факту. До цієї групи повторень належить наведений вище приклад, або оцей:

«Человѣка, котрогось ты самъ створити рачиль:
И в упадку его до конца непербачиль» (стор. 27, ст. 161—162).

І нижче:

«Дякуемо ти пане жесь насъ непербачиль,
И нами худыми погордѣти не рачиль» (стор. 27, ст. 175—176¹⁾).

¹⁾ Дивись В. Отроковский: Тарасий Земка, южнорусский литературный деятель XVII в. Сборник отдел. русск. языка и словесности Рос. Акад. Наук. Петроград, 1920, с. 92.

¹⁾ Ще три приклади.

Але ту-ж саму гадку повторює Памва Беринда і в інших місцях. Так, на початку він каже, що бог показав нам ласку:

«Котрую на насъ обфите выльляти рачиль,
Кгды жъ народ людзскій в упадку неперобачиль»
(стор. 21, ст. 11—12)

і в другому місці:

«Котрыми насъ нынѣ Богъ навѣдити рачиль,
Же насъ до конца в упадку не перебачиль»
(стор. 34, ст. 363—364¹).

Таке вживання одного й того-ж самого висновку в різних місцях можна пояснити лише вбогістю засобів висловлення думок у Памви Беринди: раз вигадавши певну формулу для висловлення тої чи іншої думки, він несвідомо вертається до тої-ж формули, коли йому треба висловити подібну-ж гадку. Дуже рідко коли можна зустрінути у Памви Беринди втілення одної й тої самої думки в неоднакові форми. Наприклад:

«Который бовѣмъ на херувімохъ почиваетъ,
Тоть в вертепѣ и яслехъ тутъ перебуваетъ»
(стор. 23, ст. 63—64).

І нижче:

«О и вы ясли маестате херувімскій:
В котрыхъ лежитъ повитый, творецъ серафімскій»
(стор. 29, ст. 215—216²).

Отже стиль віршів і прози у Памви Беринди—загалом беручи—більше-менш однаковий. Він і в прозі не відмовляється від поетичних засобів, які вживає у віршах; навпаки, він вводить нові літературні засоби, хоч з другого боку і не вживає де-яких засобів із тих, які ми зустрічаємо в його віршах.

Міра, якою написані вірші Памви Беринди,—тринадцятискладова, добре додержана; цезура після 7-го складу. Рими Памва Беринда всюди додержує; найчастіше вона у нього дієслівна, хоч поруч—але значно рідше—зустрічаємо речівники, що також римують між собою (народженъ—навиженъ, превелебности—вдячности), прикметники (превелебный—потребный, христова—готова), речівники з прикметниками (львова—готова), прислівники (гойне—стройне), прислівники з прикметниками (потомъ—святомъ). В дієслові-ж римуються форми теперішнього часу (нѣмаю—витаю, упадаемо—подстилаемо), дієйменники (быти—учинити, вартовати—найдовати), дієслова волевого способу (отдавайте—спѣвайте), дієприкметники (деклямована—выдана, народжений—увелбены), дієприслівники (витаючи—вызнаваючи, спорядивши—оббивши). Памва Беринда переважно вживає риму жіночу, інколи дактилічну і дуже рідко мужеську.

З розгляду літературної діяльності Памви Беринди можна зробити висновок, що він і у віршах, і в прозі виявив певну оригінальність. Він не наслідував сліпо своїм вірцям; у віршах він брав лише форму, в яку вкладав свій зміст, оснований на ґрунтовному знанні церковних книг і польських віршів, а в прозі комбінував елементи, що зустрічалися в тодішніх творах того-ж таки типу. Ця оригінальність Памви Беринди тим більше цінна, що його «Вѣршѣ» були перша спроба діалогу на українському ґрунті.

¹) Ще 14 випадків.

²) Ще два приклади.

Проф. ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ.

УНІВЕРСАЛИ ТА ГРАМОТИ В ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВАХ З 1650—1660 РОКІВ.

Питання про потвердження маєтностей поставлено було вперше в офіційних розмовах з Бутурлином перед присягою; висловлено було бажання, щоб і далі існував розподіл на соціальні групи, шляхта, козаки і міщани, і було-б дано государеві грамоти на ті маєтності, які хто мав (Акты X, стлб. 225). На ці заяви боярин Бутурлин від імення царя відповів, що цар пожалує, звелить, як і раніш, володіти тими маєтностями, хто що мав (стлб. 226). Пізніш окремо було порушено питання про маєтності церковні та монастирські, щоб їх залишено було по-старому; тут висунуено цікаве мотивування, що то все надання давніх великих князів руських (стлб. 236); Бутурлин потвердив, що цар не буде відбирати від церков та монастирів їх надань, а залишить все по-старому (стлб. 236). В дальших розмовах Бутурлин знов потвердив, що цар маєтностей не велить відбирати (стлб. 247).

Це була загальна обіцянка від імення царя про потвердження маєтностей, якими фактично володіли. В листі-проханні гетьмана від 17 лютого так було загально зазначено зміст заяв Бутурлина: буде потверджено все і буде дано від царя більше, «паче королей польських, князятъ древнихъ російськихъ» (стлб. 435). Таке вражіння мусили зробити заяви Бутурлина.

Земельні інтереси звичайного козацтва виявились в пунктах т. зван. просительних (§ II): щоб вдовам і дітям козаків, померших та побитих на війні, можна-б було жити на їх старих маєтностях з увільненням від поборів, поки доростуть до військової служби (X, 440). В рішительних пунктах (27) це узагальнено: щоб не відбирано маєтностей козацьких, щоб залишено землі та пожитки з них за тими, хто їх має, щоб вдови і діти мали-б землі чоловіків і батьків (X, 448). Пригадувалась та непокоїла давня практика польського режиму, що поки козак живий і служить, то й має землю, а як тільки вмере, зараз же землю відбирають пани на себе, висилаючи з маєтку жінок і дітей (в розмові гетьмана з боярином Бутурлином, X, 243). Коли порівняти оці всі заяви та пояснення, хід думок стає яснійший. Фактичні умови служби та землеволодіння козацтва викликали протести. Що-до соціального становища козацтво стояло ближче до боярства, аніж до шляхти, в умовах землеволодіння відріжнялось від шляхетського землеволодіння з примусовою працею посполитих. Економічне забезпечення було менше; звичайно це були хутори, в яких працювали своєю родиною з допомогою сьабрів чи підпомічників. Правові основи землеволодіння були незавсіди ясні. Адміністрація (про неї це зазначено в розмові з боярином Бутурлином—а «паны де тѣ маєтности обирали на себя, а жонѣ и дѣтей высылають вонѣ», X, 243) в разі потреби мало рахувалась з козацьким землеволодінням і відбирала землі згідно з своїми обмірковуваннями. Не було виробленої норми що-до земель померших чи вбитих на війні козаків: через те адміністрація часто відбирала хутори від вдов та сиріт, щоб служба військова не припинялась.

Все це викликало скарги з боку козацтва, і як-раз оці факти і прийшли на пам'ять перші в розмові з боярином Бутурлином (X, 243). Вихід з цього становища був би такий, що обов'язки служби переходять і на дітей і, поки діти підростуть до військової служби, їх з матір'ю не можна рухати з батьківської маєтності. Певний вплив могла мати і московська практика заховання за дітьми батьківських маєтностей, про що могли знати з сусіднього московського пограниччя: вираз «въ службу поспѣють» як-раз нагадує нам московську термінологію цих відносин і справ (X, 440).

В записі розмов з Бутурлином не залишилось слідів того, що питання було поставлено широко. Намічено зв'язок козацького землеволодіння з військовою службою, як основою дальшого роздавання земель. Перевірка документальних прав на землі має бути сполучена з перевіркою відношення до військової служби. Як-раз до кола цих питань належить і вимога, щоб не відбирали земель від вдов та сиріт, які в момент ревізії не несуть військової служби.

Зв'язок військової служби з землеволодінням намічав і утворення певного сталого контролю, який би мав під своїм доглядом всякі зміни в виконанні військової служби та в стані земельного забезпечення. Очевидно, загальний земельний фонд мав бути в тісній зв'язку з військовим міністерством і підлягати його директивам; яка установа керує організацією військових сил, та-ж сама має відати і земельний фонд Гетьманщини: кожна зміна в виповненні військової служби відбивається і на земельнім забезпеченні. Поскілки керування всіма військовими силами Гетьманщини належить до гетьманського уряду, він веде облік всім змінам в складі цих сил і в зв'язку з тим розділяє і земельні багатства: царський уряд може лише формально потверджувати надання гетьманського уряду, не входячи в деталі і не перевіряючи самих надань. Гетьманська влада скупчувала в відповідних установах всі звістки про запаси наочних земель і могла в зв'язку з цим вносити певні зміни в систему земельного забезпечення, зменшувати норми чи збільшувати, в залежності від реальних умов. Царський уряд не міг мати відповідних матеріалів за-для кожного окремого випадку та його перевірки. Пізніш повинно було-б повстати питання про апеляційні переклади гетьманських надань, і на практиці це могло-б перейти до царського уряду.

Козацьке землеволодіння поширилось переважно за роки Хмельниччини, коли великі магнатські маєтності і велика більшість середніх шляхетських вийшли з рук своїх попередніх власників, сусідня людність почала розбирати ці розроблені та нерозроблені землі. Вступаючи до війська Хмельницького, переводили і ці новозаняті землі до групи козацького землеволодіння, вільного від звичайних податків. Займали землі, звичайно, на наочні робочі сили, скільки можна було використати в господарстві: як-раз оці новозаняті землі і хотіло козацтво закріпити за собою в повнім обсязі надалі на тих же умовах увільнення від податків. Щоб було певніше, пригадали про царські потвердження фактичні на маєтності «на харатьѣ за государевою большою печатью» (X, стлб. 440). Цим було-б ліквідовано всякі претенсії власників з середньої шляхти що-до повороту зайнятих козацтвом земель.

Потвердження попередніх надань (до Хмельниччини) найбільш цікавило середню шляхту. Ті, що до Хмельниччини мали 2—4 села кожний, де-що повернули з своїх земель, захоплених козацтвом, і турбувались далі про долю своїх маєтків. В офіційних розмовах з бояр. Бутурлином зазначено було вимогу, щоб «кто какіе маєтности у себя имѣлъ и тому бѣ всему бытъ по прежнему и... велѣлъ бы государь дать на ихъ маєтности свои государевы грамоты» (X, 225). В пунктах просительних читаємо про шляхту благочестивої віри християнської, яка служить в Війську Запорізькім, щоб їй «по прежнему владити маєтностями своїми» (§ 5, X, 439). В рішительних

пунктах теж є про шляхту, «которые въ Россіи обрѣтаются и вѣру... государю... учили», щоб їй мати добра свої, як за королів польських бувало (X, 447). Таким чином, шляхетське землеволодіння Хмельниччини звязувалось би з старим землеволодінням, опертим на королівські привілеї, без їх перегляду та пристосовання до нових умов служби.

Окремо пробували ставити питання про права на шляхетські маєтності. Ці помічники Хмельницького належали до середньої шляхти і не викликали до себе того відношення, як магнати—власники латифундій. Поскільки ці шляхтичі раніш стояли вище від козацтва та боярства, то й тепер хотіли зафіксувати за собою ту-ж вищу соціальну позицію. З визнанням влади московського царя, здавалось, це можливо зробити за допомогою авторитетної царської влади. Приходили вони в Переяславі до боярина Бутурлина і показували йому реєстр, як вони між собою пописали «воеводства и уряды» (Акты X, стлб. 248). Очевидно, ця шляхта була проти порядку виборів на посади в Війську Запорізькім і хотіла закріпити за своєю групою вищі посади без загальних виборів. Висловлювали вимоги, щоб «шляхта была межъ козаковъ знатна и судились бы по своимъ правамъ и маєтностямъ бы за ними быть по прежнему» (X, 248). Про які маєтності тут говорили? Питання про маєтності звичайного козацтва, щоб їх не відібрано було після смерти козака від вдови та сиріт, вже було порушено, та шляхта і не мала-б причин упоминатись про земельні інтереси козацтва, з яким ця шляхта так мало спільного мала. Очевидно в цій потаємній розмові, яку ця шляхта хотіла потаїти від гетьмана, а значить і від козацького загалу та його поглядів, ішла справа про більші шляхетські маєтності, села, містечка за старих часів з селянською примусовою працею в повнім обсязі, про яку ще не можна було говорити вповні відверто. Ці більші маєтності вже порозбивались, де-що позабирали селяни і козаки, і довелось би перевести складну працю повертання, яка-б викликала велике незадоволення. Боярин Бутурлин відчув негативні риси цієї справи і відмовився її підтримувати. Відмова Бутурлина від підтримання, невпевність в своїх власних силах, побоювання рішучих кроків загальної маси козацтва—все це стримало від дальшого обстоювання окремішности шляхецького землеволодіння. Так в перші роки гетьманщини і не зформувалось окремого шляхецького упривілейованого землеволодіння поруч із загальним козацьким землеволодінням, звязаним тісно з військовою службою. Коли-б здійснились стремління цієї групи шляхецтва за допомогою московської влади, початки старшинського упривілейованого землеволодіння припадали-б на перше десятиліття гетьманщини і були-б тісно звязані з практикою польського класового режиму. Натомість пішло иншим шляхом: справу про послушенство посполитих в загальнім обсязі не поставлено, і невелика маса середнього шляхетського землеволодіння щезла в загальній масі дрібного козацького землеволодіння. Старшинське землеволодіння почало складатись пізніш наново під новими впливами без тісного звязку з попередньою практикою польського режиму.

З якими-ж типами земель довелось відразу познайомитись московському урядові з прохань про потвердження?

Королівські привілеї подав на приватні маєтності вже гетьман Хмельницький. Ще в розмові з боярином Бутурлином зазначив писар Виговський, що він прохатиме царя, щоб государ «велѣлъ ему маєтностями владѣти по прежнему» (X, 244), гетьман же казав в той раз лише про Чигиринський полк на булаву. З посольством Богданова і Тетері передано прохання гетьмана Хмельницького про потвердження йому попередніх маєтків згідно з королівськими привілеями. При тому подано було королівські привілеї, про які згадувано в проханнях. Це 5 привілеїв 1646—1652 р.р., видані Богданові Хмельницькому, найраніший—як сотникові полку чигиринському, оден по-

дано було в оригіналі, а решту—в виписах з книг городських київських. В них подано чи потверджено двір (потім слобода) Суботів, до нього слобідки Новосільці, Медведівку, Жаботин, Кам'янку з лісами, нарешті «пустиню» за Тясмином в районі р.р. Інгульці, Камінки та Березка: це все в районі, де сами Хмельницькі провадили колонізаторську працю (X, стлб. 462—470). Передаючи в Москві оце прохання гетьмана Богдана що-до потвердження маєтностей, посли українські, очевидячки, пояснили ріжницю між окремими маєтками, що їх прохав гетьман, пристосовуючись до московських порядків. Потвердження дано в 2 окремих грамотах: одна—на вотчини Суботів і Новосілки, друга—на маєтності—«которые даны отъ королей польскихъ», Медведівку, Борки та Кам'янку (X, 499—502). Що-до вотчин ужито загально «владѣть по прежнему, какъ за ними было напередъ сего, свободно», що-до інших ужито згадку «во всемъ потому, какъ объ нихъ написано во королевскихъ привиліяхъ». Як бачимо, московський уряд не виробив ще певного сталого відношення що-до володіння маєтками на Україні, і через те обмежується покликом на стару фактичну практику та королівські універсали, як їх тлумачили сами-ж посли. А певно на сумніви та перепитування московських приказних посли мусили спеціально зазначити: «понеже мы тутъ ничего мимо дѣла не писали, но по извѣчаю, каковъ тамъ въ тѣхъ краяхъ велетца» (X, 488).

Про нові надання посли передали прохання гетьмана Хмельницького та й подали і своє власне. Гетьман прохав, щоб цар дав йому Гадяч, прохання його задоволено і дано Гадяч—«владѣть такъ какъ прежь того городъ Гадичъ былъ за прежними вотчиники» (X, 498)¹⁾. І в цьому випадку прохання, а за ним і грамота царська висловлюється дуже загально, уникаючи подробиць. В цім відношенні відрізняється значно прохання Богданова та Тетері, вони виразно зазначили тут підданих «въ немъ будучихъ... чтобы если были волны въ своихъ подданныхъ, какъ хотя ими уряжати и обладати»; крім того зазначено право осаджувати прихожих людей, право ставити млини та поширювати прибутки, право курити вино і ним шинкувати за-для підданих (X, 487). Певно, ця детальність прохань Богданова і Тетері збудила сумніви в московських приказних, і через те довелось аж тричі згадувати про місцеві порядки: «какъ извѣчай есть на Украинѣ, какъ въ тѣхъ краяхъ велетца» і підкреслювати; в царських грамотах було виписано все так само, як і в проханні (X, 488). В царській грамоті згадано лише про селян, решту—про що згадувалось та підкреслювали Богданів та Тетеря—тут в грамотах Богданову та Тетері опущено (X, 501).

Про рангові маєтності, як окремих тип землеволодіння, звязаного з військовою службою, було вже згадано в офіційних розмовах з боярином Бутурлином: казав сам гетьман, що буде він прохати в царя потвердження Чигиринського полку на булаву (X, 244). В просительних пунктах зазначено і традицію цього—«что належить, городъ Чигиринъ и инья мѣста» (X, 440), при тому було подано і випис з київських городських книг привілеїв про надання міста Чигирина «на булаву запорожскую» (X, 462). В рішительних пунктах (§ 5) традицію цю було спочатку намічено ясніш, але потім викреслено «противъ привилея королевского» (X, 447). Оце викреслення вповні відповідає тодішній тенденції московських приказів закреслювати заховання традиції королівських надань. В спеціальній грамоті царській на староство Чигиринське зазначено «по прежнимъ правамъ и привиліямъ непорушимо» (X, 497, і Бантишъ-Каменській, Источники I, 70). В царській грамоті В. Запорізькому на права і вольності військовій було зазначено теж

¹⁾ Тут подано чорновий отпуск, копія грамоти подана в Бантышъ-Каменскаго, Источники I, с. 67—68.

про залишення і далі староства Чигиринського при булаві гетьманській «по прежнему» (X, 492, ¹). Таким чином практика окремих рангових маєтностей, незалежно від приватних маєтностей урядовців, звязана з попередньою практикою до Хмельниччини, але поширена ця система рангових маєтків не була. На ранг призначено маєтки припадково, отже прибавка до певного основного забезпечення землею за виконання адміністративних обов'язків—полковника, сотника—не була звязана постійно з певними зазначеними маєтками, а мінялась згідно з планами влади.

Як-раз за утворення нового ладу, за Хмельниччини існують два погляди на забезпечення військової служби. Один приймає за базу землеводіння, інший надає значіння також і грошовим виплатам. Оборонцям першого погляду здавалось, що утримання війська при такій системі не лягтиме важко на державний скарб, і військо можна поширювати вповні вільно, незалежно від стану фінансів держави. При тім і одноразова нагорода за службу, і побільшення оплати за більш відповідальну та складну службу приймали-б форму надання певного маєтка, більшого чи меншого. Коли існує в розпорядженні гетьманської влади певний земельний фонд, з котрого можна брати постійно,—забезпечення землями і маєтками військової служби здавалось легке. Цей погляд як-раз виявився в офіційних розмовах з боярином Бутурлином що-до кількості війська. З боку українського обстоювали більше число, ніж було досі за польських часів, згадувано про фактичне число війська під Зборовом—360 тис., зазначено, що можна-б було обмежитись надалі 60 тис. (X, 243). Висловлено при тім гадку, що ліпше було-б мати більше війська, а для царя це не матиме значіння, бо «жалованья на тѣхъ козаковъ они не просятъ», великий контингент війська буде «государю къ чести и къ повишенью». Але в пізніших виясненнях пробивається і інший погляд про грошове забезпечення військової служби, якого взяти на себе скарб гетьманського уряду вповні не міг. Чи не можна було-б частину принаймні такої оплати перенести на кошти московського уряду? Таку як-раз гадку висловлено в просительних пунктах (§ 3, 4) і в рішительних пунктах (§ 21): визначено тут платню, як і раніш бувало—«обычай тотъ бывалъ, что всегда войску Запорожскому платили, просить и нынѣ е. ц. в., чтобы на полковника по 100 соринковъ, на асауловъ полковыхъ по 200 золотыхъ» і т. д., козаки звичайні одержували-б по 30 золотих. Представники московського уряду висловлювались проти такої системи виплат на все військо, кінчаючи навіть звичайними козаками. В цій відповіді на козацькі бажання зазначено, що московський царський уряд і без того багато виплачує на військові потреби оборони України, і вимагати більшого вже не можна. Ці пояснення про витрати на оборону України дійшли до нас в двох редакціях: схематичній та ширшій (X, 451, 481). Зміст в головному однаковий, тільки ширша редакція за московським звичаєм подає історичний огляд московсько-польських відносин та причин польської війни; в схематичній версії є вказівка про ратні московські сили в Києві та витрати на них, чого немає в ширшій редакції. Крім цих пояснень про витрати на оборону України, є тут нагадування про висловлені в розмові з Бутурлином думки, що на утримання козацького війська в московського уряду прохати коштів не прийдеться. Отже перекласти на царський скарб регулярні виплати на козацьке військо не довелось, а на «тамошні доходи»—українські місцеві прибутки—багато покладатись не можна було. Московські представники прирівнювали значні виплати на військо до менших виплат на адміністрацію, як на писаря військового, суддів військових, на писарів судових то-що, на яких ухвалено давати відповідні кошти з українських прибутків.

¹) В Бант.-Кам. Источн. I, 73, з випущеннями.

А тут ці грошові виплати сполучались з ранговими прибутками з млинів. В просительних пунктах зазначено прохання, щоб у кожному полку було по млину (на полкову адміністрацію? X, 439). В рішительних пунктах маємо подібну-ж комбінацію грошової платні і рангових прибутків—на писаря військового, на полковників, суддів військових, на асаулів військових та полкових,—треба дати і млини (X, 448). Цікава згадка про асаулів військових та полкових: обмежитись наданням на них маєтків не можна, бо ці урядовці «всегда на услугахъ війсковыхъ обрѣтаютца», не можуть провадити сільського господарства, і через те їм треба дати кожному по млину на їх утримання (X, 448, § II). Оця спеціальна згадка, що як-раз асаулам військовим та полковим не можна провадити господарства, виявляє, що взагалі окрім земельного забезпечення вважали за відповідне за-для військових потреб.

В звязку з земельними наданнями на військових урядовців і на військовий командний склад, треба нагадати ще про Трехтемирівський монастир. Ще в попередні часи Запор. Військо особливою увагою оточувало Межигірський та Трехтемирівський монастирі. Від польської влади надано було Трехтемирівський монастир на шпиталь для В. Запорізького ще в часи Ст. Батерія та Жигимонта. Потім отримано було потверження на будування та підтримання там шпиталю спеціально для поранених та покалічених воєнків В. Запорізького в 1650 р. Пізніше це було знову потверджено з тими-ж цілями в р. 1652 за Білоцерківською угодою. Привілеї 1650 р. було подано в Москві як основу прохання про залишення Трехтемирівського монастиря за Запор. Військом по-старому (просит. пункти § 19). До монастиря належало багато земель, які представники гетьманського уряду зазначали як «рѣка Самара и маєтности» (X, 442) і прохали затвердження надалі до того-ж монастиря в повнім складі попереднім.

З землеволодіння, незв'язаного з військовою службою, московський уряд ближче ознакомився з справами маєтків ратушних і монастирських.

Про українські монастирі московський уряд дізнавався досить давно, бо українські ченці рано знайшли шляхи до Москви, шукаючи собі там грошової допомоги. Через пограничних московських воевод представники українських монастирів знайшли можливість передати до Москви відомості про своє важке становище та зацікавити тим московський уряд, як одинокого оборонця та захисника занедбаного православ'я. Не відразу пощастило зав'язати оці безпосередні зносини. Так, наприклад, посланців Київського Братського монастиря було затримано в Путивлі, а переслано лише з ними посланий лист про допомогу, після якого і прислано було з Москви соболі (1625 р. Пам. К. К. II, вид. 2, № 6). Було так не тільки з цими посланцями. Пограничні воеводи задержували посланців (наприкл. Акты ІІІ, № 1), пересилали їх листи до Москви і запитували в московських установ, що робити з самими посланцями, чи пропускати їх до Москви; дозвіл приїхати давали не так охоче, і через те часто пересуванням в Путивлі і закінчувалась задумана подорож до Москви, хоч це бувало не без наслідків, бо допомогу з Москви присилали все-ж таки. В відписах путивльських та інших воевод передається з слів приїзжих саме прохання, і з цих відписок можна було уявити собі справу (напр., відписки путивльських воевод у Куліша, Матеріали, № XV). З огляду на такі перешкоди в дорозі, на затримання в Путивлі, приходилось випрошувати, як надзвичайну ласку, дозволу присилати до Москви в певний термін, раз на кілька років. З таким дозволом можна було не боятись затримання на границі і очікування там московського вирішення: про такий дозвіл і нагадують в своїх проханнях мана-

стирські керівники. З перебування в Москві монастирських посланців користалась московська влада не тільки за-для поширення церковних звязків та зміцнення впливів Москви, як центру церковного життя: крім цього в посланців дуже ретельно випитували всякі новини про політичні справи та про внутрішні відносини в Польській державі. Іноді з поворотом давали в Москві певні доручення дипломатичного змісту: так втягались українські церковні діячі в сферу служби московській владі. Як можливих посередників мали цих церковних діячів на увязі і пізніш. Так ми знаємо, що через них пересілались грамоти московського уряду до Молдавії (Акты Южн. и Зап. Р. III, № 59), що в ускладнених умовах за допомогою звертались до них царські московські дипломатичні посланці (Акты III, № 45). Це були служби, про які пам'ятали в відповідних московських установах та пригадували, коли доводилось робити облік цим службам та призначати нагороду за них: так пригадали як-раз таку дипломатичну прислугу при обчисленні царського «жалованія» митроп. Могилі (за его службу—Акты III, № 44—45). Таким чином зміцнялась та думка, що за царем ніколи не пропадає без нагороди служба, її постійно повторювали царські представники в офіційних розмовах. Від царського уряду прохали допомоги на ріжні витрати, найчастіш не зазначаючи докладно потрібної суми, а лише в загальних рисах, «какъ тебѣ, милосердому государю, Богъ извѣститъ» (Акты III, № 39, 40 та інші). Витрати бували дуже ріжноманітні: прохали на матеріяльне утримання монастирської братії, з огляду на знищення монастирського господарства; прохали на поновлення монастирських будинків; на закінчення початої будови (напр. братська церква «еще бѣложелѣзіємъ не покровена есть»... Пам. К. К. II, вид. 2 № 6); на внутрішнє оздоблення церкви (напр. в Софії Київській, Акты III, № 39); прохали крім того і церковних книг за-для потреб церковної служби (напр. Акты III, № 41, 46, 48 та ін.). Виплачували призначені грошові суми чи то грішми, чи то соболями певної вартости (напр. таке рішення—«послати своего государева жалованья соболей на сто на пятьдесятъ рублевъ: сорокъ соболей въ девяносто рублевъ, сорокъ соболей въ шестедесятъ рублевъ», Акты III, № 45). Такі прохання допомог були остільки часті, що вироблялись певні готові шаблони, і потрібно було лише навести справку в попередніх записах, щоб підвести під них і нові випадки.

Пограничні стосунки були досить легкі, через кордон часто переходили, і не важко перейти до Путивля, щоб нагадати про себе пограничній адміністрації, а через неї прислужитись «вістями» і центральній владі в надії нагороди за таку службу. Заохочувала до таких зносін і сама адміністрація. На ґрунті цих пограничних стосунків стався цікавий факт надання українському монастиреві в приграничній районі землі: це було дано Київському Миколо-Пустинському вотчинну землю в Путивльським та Новгород-Сіверським р.; ці грамоти потім було подано ченцями в слідуєчий приїзд їх до Путивля (Акты III, № 17). Користання з цих земель було недовге, з де-яких причин Київ-Миколо-Пустинському монастиреві було «въ вотчинной землѣ, что была вотчиная земля в Путивлѣ й Новгородкѣ, имъ отказано». Оскільки зручно було використувати це надання, не вповні ясно, але важливо, що від московської влади можна було очікувати не тільки грошової допомоги, але теж і земельних надань. Це мало велике значіння за-для встановлення пізніших звязків з Москвою. В Хмельниччину на ґрунті цих зносін підживають і поширюються зносини з Москвою. Робити це можна було тепер не криючись, як раніш, а вповні відверто. І ось паралельно з проханням до гетьмана, йдуть прохання також і до царського уряду. Доброзичливе відношення гетьмана до монастирських справ виявилось дуже швидко, від нього почали прохати потвердженъ на фактичні маетки та надання нових. Запас шляхетських панських земель був тим фондом, з якого можна було багато

брати, і монастирі самі вказували, що їм хотілось мати. Але при тім не забували і про інше джерело всяких обдаровань—московську царську владу. Сучасний стан боротьби з польським урядом здається непевний, нове збагачення завдяки ласці гетьманській теж не дуже певне, і, як бажаний певний вихід з цього становища, виявляється шлях прилучення до Москви. Так серед українського духовництва витворюється певна партія, яка думає про найтісніше об'єднання з Московією і підготовляє до того шлях. При такій ідеології було зовсім зрозуміло прохати потвердженнь в Москві на недавні гетьманські надання, вважаючи такі потвердження за найпевніші.

Про потвердження монастирських маєтностей заговорили вже в розмові з Бутурлином: «за которыми де монастыри мѣста и села и мѣстечка даны, и тебѣ государь пожаловалъ велѣлъ тому всему быти... по прежнему» (X, 236). Українські ченці знали московські порядки що-до монастирських маєтностей, і турбуватись приходилось не про надання давніх князів (як нагадав сам гетьман в розмові), а про недавні надання гетьмана з земельних багатств католицьких монастирів (як ман. Братському з домініканських маєтностей чи Мгарському ман. з земель лубенських бернардинів): забезпечити оці недавні надання з конфіскованих земель супроти можливої зміни в земельних справах—це було особливо своєчасно і мусіло турбувати ченців. В просительних зазначено разом про потвердження маєтностей монастирських, шляхетських і козацьких (§ 12) і окремо про потвердження мітрополічих маєтностей (§ 13), в рішительних питаннях про потвердження монастирських маєтків відходить ще далі (є лише про «права, наданные изъ вѣковъ отъ княжатъ и королей какъ духовнымъ и мірскимъ людемъ»,—§ 13), натомість висовується наперед питання про маєтності мітрополії Київської. Як відомо, в мітрополічих колах віднеслись дуже стримано та обережно до справи прилучення України до Москви. Велике значіння мали тут земельні питання. Мітрополія Київська мала численні і дуже розкидані маєтки: в цім полягала ріжниця в порівнянні з яким-будь іншим монастирем, що мав землі по сусідству лише. Неясність, як буде з цими земельними багатствами, і стримувала київську мітрополію від рішучих кроків в справі прилучення до Москви. Розуміється, московські послы, а за ними і з їх донесень і московські урядовці відчули цю обережність діячів мітрополії і на це звернули увагу. В гетьманських інструкціях, як їх передано в просительних пунктах (§ 13; X, 440) і в рішительних (§ 18; X, 450), це було окреме питання, на яке потрібно було звернути увагу. В Москві знали про відношення мітрополіта і не забули зазначити це в розмовах з українськими послами про «неслушныя дѣла» (X, с. 475): цього як-раз і побоювались в колах київського мітрополіта, спеціально підкреслюючи справу потвердження маєтностей. В резолюціях на пункти українські можна бачити і ті перипетії, які переходила ця справа. Думали було видати спеціальну грамоту на маєтності мітрополії (X, 450), був проєкт такої грамоти на маєтності мітрополії (X, 480), але потім вирішено було такої грамоти на маєтності мітрополії не посилати (X, 480 примітка¹). Маєтності, як церковні, так і мітрополії, потверджено, але поки гадка про нові умови відносин до київської не прибрала ясних, конкретних форм, рішено, що було-б необережно занадто широко потверджувати старину в відношенні до мітрополії.

Ще одна група земель, в відношенні до яких мусила висловитись московська влада,—це ратушні землі. В інструкції послам українським і в просительних пунктах про ратушні землі згадки не було, але питання про них поставлено було, хоч і лише в відношенні до де-яких міст, з при-

¹ Карпов не висловлюється з приводу причини такої зміни («Переговоры о соединеніи Малороссіи съ Великою Россією», § III, с. 244).

воду прохань окремих ратуш про потвердження їх земель. В 1654 р. були дві такі депутації:—від Переяслава та від Київѧ. Обидві вони прохали потвердити всі їх права і привілеї, якими ці міста користались з давніх часів. Що викликало оці депутації? Як відомо, в перших офіційних розмовах з московськими послами, в інструкціях гетьмана українській депутації намічено лише головніші питання дальшого устрою України; інші питання не стояли на черзі в тодішні турботні часи, і через те їх і не було зачеплено поки-що. Устрій міст, їх матеріяльний стан не був таке пекуче питання, щоб його порушувати зараз же. І міста сами від себе поставили його, турбуючись за дальшу свою долю. Здавало-б ся, що поруч із заявою гетьмана про бажання прилучення, його депутацією немає потреби в інших подібних заявах та депутаціях, але нетактовно-різкі виступи московського посольства проти мітрополіта зняли тривогу і в інших, які раніш і не думали окремо виступати в цій справі прилучення до Москви. І ось під впливом цих подій, які мусили вразити сучасників, в Київї та Переяславі стали думати про окреме потвердження дійсного стану ратушних міст та про окремі депутації в цій справі, які, властиво, були зайві в нормальних умовах¹). Чолобитні подано було від переяславського міщанства, від переяславських цехів, від київського міщанства, від київських цехів. В листї в. писаря Івана Виговського виступають ті погляди та побоювання, які мусили поширитись після виступів московського посольства. Міщанство київське—зазначено тут— побачило велику милість царську до гетьмана і до всього З. Війська в потвердженні прав, привілеїв та вольностей, і через те з свого боку прохають потвердити йому, київському міщанству, всі «права, привілія, свободи, уставы и суды древнія обыклья» (X, 610). Міщанство мало якісь розмови офіційні з боярином Бутурлином і від нього отримало обіцянку, що цар потвердить їх давні права і навіть «милостиво изволить надати, о чемъ бы еще вновь челомъ били» (X, 612): це очевидно та-ж сама обіцянка Бутурлина, відгомін якої зустрічаємо ми і в інших актах того часу. Нагадуючи про це, міщанство київське прохає Бутурлина, щоб він своїм впливом допоміг отримати від царя «го все, что намъ истинно нужна являетъ» (X, 612). Прохання київське підтримував також і гетьман Богдан Хмельницький в окремих листї до царя, де згадано, як цар «изволилъ правами пожаловати насъ и міръ христіанскій» (X, 609). В порівнянні з цим всім, переяславське міщанство не так добре обставило свою депутацію, тут менше підтримання з боку впливових осіб. Обидві депутації на доказ своїх прав виставили копії з документів, наданих на права та привілеї від королів польських. З документів переяславських зроблено було в Москві переклади (всього 4 документи), з документів київських зроблено 2 переклади, а з решти 20 привілеїв та виписів зроблено витяги. Про земельні справи поставлено було питання по-різному. Переяславці прохали в своїй чолобитній загального потвердження ратушних земель, того, «что издавна належало, а теперь чрезъ разныхъ пановъ и старость переяславскихъ отъ посадъ до города отнято», щоб було це «отворочено и опять дано» (X, 516): в деталі земельних справ, коли саме що було відібрано від ратуші, прохання переяславське не входить; натомість київське прохання, може покладаючись на обіцянку Бутурлина, думало вийти в деталі сумнівних земельних справ, сподіваючись від влади царської її полагодження. В Москві київська депутація подала звітку з привілеїв, яка виявляла всі їх бажання: уряд перевірів за королівськими привілеями (§ 1, § 5 та ин.), іноді порівняв з переяславськими заявами (§ 2) і потвердив. Тут в тій звідці зазначено

¹) Ейнгорн (О сношеніяхъ, с. 51) висловлюється, оскільки було-б ліпше, коли-б справу прилучення взяло на себе духовенство, але не спляється на оцінці виступів московського посольства.

і київські пасовиська, і київські уходи. Все це оперто на королівські привілеї. Але окрім того прохали київські послы повернути ратушні землі, і цю справу поставили докладніш, аніж переяславські послы про повернення своїх ратушних земель. Зазначено, що київські біскупи заняли частину міста (§ 2), що шляхта заняла ратушні села і млин, а після неї тим всім заволоділи козаки (§ 4), подано було при тім і реєстр цих ратушних поселень (X, 626).

Московський уряд вперше в тій справі відчуває непевність. Досі заявляли про свої права на підставі документів, наводячи для кожної точки певні параграфи привілеїв: сумнівних справ, де-б порушувались чужі інтереси, московському урядові на вирішення ще не подавали. Тепер київські послы, обстоюючи свої права на ратушні землі, села і млин, зачепили інтереси козацтва, і московський уряд зараз же виявив велику обережність, щоб не втрапити в конфлікт між двома верствами. Через те в справі про заняту біскупом частину міста вирішено перевести розслідування на місці: чи було це раніш за міщанством, і коли саме заняли це біскупи (X, 625). Хто має це на місці перевести, не зазначено, але, може, тут справу розслідування вперше було покладено на воєводську владу на місці. Про землі, що заняли їх після шляхти козаки, московський уряд висловився ще обережніше, не бажаючи зачіпати козацтво: про дрібну справу з млином вирішено відсунути її на пізніший час, коли закінчиться війна, а поки «полковника оскорбить нельзя» (X, 626). Чи зроблено було при тім вказівку київській депутації, що вони можуть звернутись до гетьманської влади, яка може дати нові привілеї на ті ратушні землі, що їх заняли козаки, і дати козакам якусь заміну?

II.

Давши потвердження Тетері та Богданову в тих термінах, як вони прохали, з селянами, московський уряд заняв—сам того не знаючи—певну позицію в спірнім питанні про упривілейоване землеволодіння, яке землеволодіння має бути в основі: чи шляхетського типу,—села з примусовою селянською працею, чи козацького типу,—хутори з нечисленно найманною працею з додатком певної грошової платні за службу? Московський уряд не був в тім питанні ознайомлений, і прохання українських послів не йшло проти норм московського служилого землеволодіння, отже в нього не було сумнівів в цій справі. Але на місці, вдома, ці московські потвердження на села з селянами були певний доказ в руках тих, що обстоювали традиції надань за службу сіл з селянською примусовою працею. Правда, цим не користались рештки колишнього середнього шляхетства, яке мріяло забезпечити виключно за собою вищі посади та вплив в справах. Воно не встигло реалізувати свої надії, і отримані перші потвердження на землі так і залишились поки що в схованці: загальний опір простого козацтва був занадто сильний.

Зате друга верства вповні зараз же використала московські потвердження,—це духовенство. Спираючись на своє спеціальне становище в боротьбі з поляками, використовуючи прихильність гетьманського уряду, який не хотів відмовлятися від традиційної підтримки та протекції церковним установам, духовенство відповідно використало і московські потвердження. Воно показало їх гетьманові, і гетьманські універсали монастирям після прилучення до Москви набувають в відношенні до примусової селянської праці більш відвертої ясности. Універсали до половини 1654 р. мали своїм завданням захистити монастир від втручання до його життя, від захоплення його ґрунтів та від записування його селян до козацтва. Після того універсали потверджують—на підставі поданих документів—всі взагалі маєтності

монастирські та наказують селянам монастирським виконувати звичайне послушення. Ось, наприклад, з документів Максаківського монастиря. Універсал 1651 р. бере монастир під протекцію та оборону та наказує слухатись манахів. Далі універсали з кінця 1654 р. потверджують села за монастирем, наказують давати «вшелякое подданство и послушення» і не бути «спречними ни въ чомъ волѣ е. ц. в. и нашой»; надзвичайно цікаве оце сполучення в наказі людності «воли» царської та гетьманської (Генер. Сл. Черн. п. № 259). Тоді-ж окремих універсалом наказано і місцевій адміністрації не втручатись до прибутків монастирських і пильнувати за послушенням монастирських селян: знов згадка про депутацію монастирську до царя («теперъ часы недавними у е. ц. в. будучи») та царське потвердження монастирських привілеїв («чому¹⁾ мы спречними быти не маем»). Наслідком цього універсалу був окремий лист полковника наказного до громад зазначених монастирських сіл з наказом про послушення селян ченцям і про передачу всіх маєтностей та прибутків до монастиря (№ 261). Щоб перевести на місці отсю передачу монастирських маєтностей та всіх прибутків, полковник, «будучи отъ Господа Бога навежений хоробою», послав «въ особѣ своей» якогось довіреного свого Хведора, аби той подав до монастиря села, аренди, шинкові і озерні. Для чого треба було посилати після всіх наведених універсалів ще окремого довіреного урядовця на місце? Можна думати, що після монастирської делегації до царя та царського потвердження маєтностей треба було закінчити справу з маєтностями та послушенням: на місці треба було перевірити, хто з селян безпідставно ухиляється від послушення та які ще озера та млини, чи окремі двори²⁾ не повернуто до монастиря від тих, хто їх захопив був у часи рухів. Подібні-ж висновки можна зробити із перегляду подань монастиря Густинського Прилуцького: перші універсали гетьмана Богдана і тут мають на увазі захистити монастир від всяких втручань, пустошень, захоплень землі, як від козаків, так і від селян монастирських, та — окрім того — від переходу селян до козацтва. В 1655 р. маємо універсал г. Богдана з потвердженням земель, що їх надали князі Вишневецькі Густинським ченцям; навіть, що вже незвичайно, маємо універсал подібного змісту від гетьманової Богданової Хмельницької (хоч би в виказі документів в праці Лазаревського Оп. Ст. М. 395). Знов таки і тут, як і в документах монастиря Максаківського, є певна зміна в наданнях до і після 1654 р. Ще оден приклад — це надання монастиря Лубенського Мгарського, знов лівобережного монастиря недавньої магнатської фундації. Перегляд по роках надань дасть ті-ж спостереження (я користувався ркп. збіркою копій з документів Луб. Мгар. ман-ря з р. 1729¹⁾). І тут універсали г. Богдана починаються з заборони робити кривди ченцям — «ижъ нѣкаторіе з товариства нашего, козаков е. кор. м. запорожскаго, смѣють и ваятася непристойне над годность свою не тилко в справі духовніе церковніе священническіе ся втручати, але и самыхъ тыхъ священниковъ, духовныхъ отцовъ своихъ, не тилки зневажати, але и здоровья ихъ позбавляти»; дальший універсал теж говорить про тих, що купами приїздить до монастиря Луб. Мг. «не для побожності христьянской, але для лупежства». В універсалі з року 1655-го ми маємо згадку про надання кн. Раїни Вишневецької і потвердження тих ґрунтів «при монастиру Мгарскомъ вцалѣ водлугъ привилею» (надрук. Ак. Зап. Р. У. № 39).

Отже мали велике значіння ті потвердження, що їх ченці отримали в Москві в тих установах, де так уважно ставились до прохань, аби тісніші

¹⁾ Чи не мала гетьманська влада якихось своїх міркувань що до цих маєтків?

²⁾ Нагадати двір в Мені, що його зазначено в привілеї королівським і нема в дальших.

зав'язати звязки та зміцнити свій вплив на українські впливові кола. Під вражінням московських успіхів що-до потвердження маєтків, ченці і в гетьмана Богдана вимагають того-ж самого, але тут, на українським ґрунті, це мало більше значіння. В Москві в приказах не уявляли собі, що то значить потверджувати монастирям згідно з старими привілеями магнатів ті-ж села, з яких селяне тільки-що скинули оцих магнатів, з цілою системою примусової праці на панів. Потвердження старих магнатських надань «вцалѣ водлугъ привилею» ставило питання і про ту примусову працю, що її несли селяне цих наданих сіл. У середньої шляхти, що пережила оці часи Хмельниччини та пам'ятала про них, не було сміливости поставити відверто це питання, і вона заховала свої потвердження, не роблячи з них відповідного висновку. Ченці теж пережили тривожні часи в Хмельниччину, але все-ж таки рішили зробити дальші кроки і в напрямі селянського «послушенства», і в напрямі поповнення земельного фонду— повернення всього, що було, та придбання нового.

Шляхта (стара) і старшина (нова) відставали в земельній своїй політиці, духівництво йшло вперед. Перші кроки не завсіди були легкі. Енергічним керовникам монастирського господарства в перші роки постійно доводилось вдаватись до гетьмана за поміччю. В універсалі г. Богдана на Максаківській монастирській маєтці є вираз: «не поеднократъ видавалисмо інокомъ монастыря Максаковского универсалы наши» (Генер. Сл. Черниг. п. № 259), отже привести до слухняности не було так легко. Далі треба повернути все, що розібрали з монастирських земель сусіди більше чи менше впливові. Як було наведено раніш, полковник післав свого довіреного на місці перевірити і передати ченцям ті ґрунти, що їх займали чужі (Генер. Сл. Черниг. п. № 261). Таким чином ченці примусили—певно, все тими-ж вказівками про царське потвердження—гетьманський уряд зробити слідство в справі маєтків монастирських максаківських. Подібна-ж є вказівка і про с. Левки ман. Прилуцького Густинського: розглядали справу спеціальні вислані від гетьмана. Так витворюється нова функція гетьманської влади.

Нові невеликі надання робив раніш гетьман Богдан і без потвердженнь давніх надань монастирям. Надаючи колишні домініканські маєтності (як напр., Київському Братському ман.—Мостища під Київом (Акты Зап. Рос. V, № 28) або бернардинські землі Лубенському Мгарському (Ак. Зап. Рос. V, № 33), можна було і не зачеплювати питання про селянське «послушенство», працю. Ось, наприклад, надання Київському Михайлівському ман. м. Ходосівки і с. Креничів (Ак. Зап. Р. V № 31): дано це «для подпоры тому мѣсту святому, аби они... могли гдѣ хлѣба достать». Заборонено робити кривди селянам під погрозою певного штрафу до шкатули військової: про звикле послушенство селян нема ще вказівок. Другий приклад: надання села Мостищ з ґрунтами, полями, сіножатями, борами, лісами, млинами і зо всіма пожитками: і тільки про селянську працю, одбування послушенства, немає згадки. Можна думати, що такий характер мали більшість надань: «яко иннымъ многимъ церквамъ и монастырямъ для поправки и выживенья попридавали есьми маєтности лядцкіе и млыны»...

Отже до загальних потвердженнь попередніх маєтностей справа про «звиклое послушенство» не порушувалась. В потвердженнях на колишні надання і землі треба було зазначити відношення уряду до звиклого послушенства селян.

Нові надання після 1654 р. мають в собі ясніші вказівки що-до звиклого послушенства селян. Ось універсал г. Богдана Лубенському Мгарському ман. на с. Ольшанку: при тім наказано, «жебы они (обивателі того села)... во всемъ послушенство отдавали и въ належной повинности знайдовалися» (Ак. Зап. Рос. V, № 40): в іншому універсалі зазначено

„вшелякую повинность“ (ibid., № 39). В універсалі Київському Братському ман. на Ксаверів та інші колишні єзуїтські маєтності зазначено, що як раніш піддані звикли віддавати повинності, так і тепер ті-ж «повинності и послушенство» повинні віддавати ченцям Київського монастиря. В універсалі Межигорському ман. наказано, щоб «обыватели и селяне... вшелякое послушенство и повинность» віддавали. В універсалі Максаківському монастирю— «вшелякое подданство и послушенство отдавали» (селяне). В універсалі Батуринському Крупецькому— «всякое послушенство отдавали (селяне)». Оці наведені приклади показують нам, що зазначення «послушенства» після 1654 р. вже звичайно робилось в наданнях монастирям і при тім підкреслювано традицію цих обов'язків, «такъ яко и передъ тымъ звикли были отбувати». Ця згадка про минулу практику давала можливість відновляти минулі умови селянської примусової праці.

Так в загальних рисах виявляється зміна в відношенні гетьманського уряду до монастирського землеволодіння після 1654 р. Доброзичливе відношення до монастирського господарства було в гетьманській владі з самого початку руху, але вже після 1654 р. та московських потверджень під впливом енергічніших наступів з боку монастирських діячів, гетьманська влада відверто висловила про примусову селянську працю на монастирським господарстві: до цих лише років можна віднести загальну характеристику М'якотина¹⁾.

Перейдемо тепер до старшинських маєтків.

В перші моменти Хмельниччини велике магнатське землеволодіння перестало існувати; де-хто з середньої шляхти зберіг свої маєтки, але в зменшених розмірах; дрібна шляхта зберегла свої малі господарства без змін; натомість поширилось шляхом займів в межах маєтків монастирських і шляхетських господарство козацьке. Залишившись без селянської примусової праці, середня шляхта зменшила своє господарство. Умови життя примусили її прилучитися до руху, аби зберегти собі становище своє, свій вплив. Наприклад, з родини Бакуринських два брати, Ян і Павло Бакуринські, забравши рухоме майно і документи на маєтки, поїхали з Чернігівщини, а менший брат не захотів з ним їхати, залишився, прилучився до гетьмана і став служити (Рум. Опис). Було так і в інших шляхетських фаміліях. Пригадати ще п. Станіслава Кохановського—наказн. Черніг. полковника (Генер. Сл. с. 340). Всю увагу скупчили тепер коло того, щоб зберегти свої родові гнізда, повернути забране було селянами й козаками, закріпити і далі вже не втрачати земель своїх.

Про селянську примусову працю поки-що не можна було і думати.

Плани прилучення до Москви збудили певні надії серед шляхти.

Перебування посольства боярина Бутурлина використано було для вияснення можливостей в цій справі. Обережний Бутурлин стримав політичні розрахунки, але, певно, захопив до економічних компенсацій: цим можна пояснити прохання Тетері і Богданова в Москві про маєтності з селянами. Авторитетом Москви думали зміцнити потвердження маєтностей, ті потвердження, що мали в собі також і повернення тих земель, що їх позабирали козаки і селяне, а може і карі на неслухняних. На місці гетьманський уряд

¹⁾ Як бачимо, «послушенство» уживано в двох значіннях: «въ послушенствѣ... повинности находвалося» та «послушенство... повинность отдавали»...

¹⁾ «Въ имѣніяхъ православныхъ монастырей вождь возстанія соглашался всей силою своей власти поддерживать старый порядокъ, противъ котораго, въ мысляхъ народной массы, и было направлено все возстаніе» (I, § 5, с. 121).

ставився дуже обережно до загальних потверджень старих маєтків, бо це ставило в свою чергу справу селянського послушенства.

Питання про відношення гетьманського уряду тих часів до селянського «послушенства» в шляхетськiм господарствi має рiзне розв'язання в працях iсторикiв. Вже Лазаревський зауважив, що поруч iз потвердженнями монастирям потвердження шляхтi, звичайно, не згадують про селянське «послушенство». Подавши в своїй ранiшнiй працi—«Малоросiйськiе посполитые крестьяне»—хронологiчний пiдбор витягiв з унiверсалiв про «послушенство и повинность», дослiдник дав з унiверсалiв г. Богдана унiверсал Ярмултовському з заборною втручання, але без згадки про послушенство. I пiзнiшi автори теж повторювали цю гадку Лазаревського про спеціальне вiдношення г. Богдана до шляхетського землеволодiння¹). М'якотин взяв на себе перегляд цiєї справи i пробував захитати цей погляд Лазаревського, що г. Богдан давав шляхтi потвердження без послушенства. Як доказ, наводить М'якотин i поруч ставить потвердження Носачевичу з умовою слобожанам виплачувати десятину, i потвердження Бакуринському з згадкою про «всякое подданическое послушенство» (Очерки I, § IV, с. 115—116). Ставити разом цi два унiверсали не можна, бо згадка про слободу на землях Носачевича (Генер. Сл. Черн. п. с. 342) має инше значiння, нiж згадка про селян на куплях батька Ю. Бакуринського ще до Хмельниччини (Лазаревський, «Бакуринськiе». Записки Черн. Губ. Стар. Ком. II. 38). Висновки з унiверсалу Бакуринському поширює автор i взагалi на шляхетське землеволодiння. «Такое же, какъ онъ, право на крестьянское послушенство сохранили за собою и всѣ другiе владѣльцы уцѣлѣвшихъ шляхетскихъ имѣнiй» (с. 116).

Перегляд унiверсалiв г. Богдана Хмельницького не потверджує гадки М'якотина. Можна думати, що до 1654 р. г. Богдан не давав шляхтi нових маєтностей i не потверджував старих її маєтностей. I тут мали велике значiння московськi грамоти на старшинськi преханья. Гетьманськi унiверсали з наданням нових маєтностей шляхетству i старшинi з потвердженням вiносяться до 1655 та слiдуючих рокiв, найбільш до 1656 та слiдуючого рокiв. Можна думати, що в сей час встановлюється певне стале вiдношення до шляхетського та старшинського землеволодiння.

Шляхта—як бачимо з розмови її з Бутурлином—хотiла з себе утворити окремий привiлейований стан над козацтвом. Боярин цього не вважав за можливе (на московськi традицiї) i вважав за небезпечне в тодiшнiх умовах українського життя. В Москвi на прохання про новi надання та потвердження старого висунули принцип служби, за яку нагороджують додатково i оплачують нормально. На прохання гетьмана Богдана про надання Гадяча, в царськiй грамотi зазначено було—згiдно з московськими звичаями—«за многiя вѣрныя службы» (X, 498). Так само i в грамотах Тетерi i Богданову можна було зазначити їх працi i прислуги в справi прилучення України до Москви. В цьому вiдношеннi московськi погляди зiйшлись принципово з козацькими поглядами—жалувати за службу, лише не в питаннi, чим жалувати, а за що. За першими успіхами членiв делегацiї до Москви i иншi потягнулись, щоб там отримати те, чого не можна було досягнути дома. Запрошували по-більше. Гетьман—справдi, він займав виключне становище—i далi мав, як ранiш—Медведiв, Борки, Кам'янку, Суботiв, Новосiлки, отримав нове—Гадяч (X, 498—502): це було багато i далеко виходило за рамцi норми середньої шляхтi та козацької старшини. Це захотило i инших ставити великi вимоги. Такий великий розмах бачимо i в проханнях родини Виговських:

¹) Наприклад, Барвинськiй—Крестьянство Лѣвобережной Украины XVII—XVIII вв., с. 51.

тут виступає не один лише Іван, а вся його фамілія, яка, розуміється, не могла претендувати на кваліфікацію великих заслуг. Як дивились в Москві на Івана Виговського, знаємо з записів подарунків близьким до г. Богдана людям, за їх прислуги московському урядові (напр., статейний список Унковського А. Ю. З. Р. VIII, с. 356—357)¹). Але при всіх прислугах Івана Виговського, це надання йому маєтностей було дуже велике (А. Ю. З. Р. X, с. 671). Видко, що московський уряд, шукаючи для себе прихильників, не спинявся, не роздумував над тим, скільки прохають і чи можна стільки дати, а виконував прохання, без потрібної обережності. Певна обережність прийшла пізніш²), а поки-що дбали про те, щоб більш мати прихильних людей³).

Вставали перед московським приказом окремі питання, зв'язані з реальними умовами шляхетського землеволодіння того часу. Як було зазначено раніш, загальні маси козацтва були проти нових роздавань маєтків, проти поновлення старої традиції. Отримавши свої надзвичайно широкі надання, Ів. Виговський з товаришами не могли їх тоді-ж зреалізувати, боючись рішучого протесту з боку козацтва, як сами-ж висловлювались, боючись, що «ихъ всѣхъ тотчасъ побьють» (Ак. Ю. З. Р. XI, 765). В Москві пропонували це ствердити авторитетом московського уряду та про це оголосити на раді через московських делегатів, але Тетеря і це також визнав за незручний вихід. Отже в зв'язку з такими побоюваннями виникла гадка серед близьких до гетьмана осіб, чи не ліпше буде замінити оці маєтності на Україні на інші по-за Україною, де людність не буде, певно, так обурена з поновлення старої традиції надавання заселених маєтків, і царське надання можна буде легко реалізувати в дійсності. Писар Іван Виговський прохав надати йому маєтності Богдана Статкевича, бувшого Новгородського каштеляна, свого тестя: «кизволь мнѣ тѣ маєтности привратить» (Ак. Ю. З. Р. XI, 777). Українські депутати так поясняли в Москві свої міркування: пожалувати якимись маєтностями в литовських краях, щоб «имъ ни съ кѣмъ ссоры не было, а въ В. З. владѣть имъ ничѣмъ нельзя» (X, 765). В Москві в цій справі виріжили дві сторони. По-перше, Виговським дано і без того багато, пожаловано їх «большими городами і маєтностями і имъ изъ того можно жить безъ нужды» (X. 764). Що-ж стосується до маєтків як-раз Статкевичів, так ці маєтності роздано шляхті місцевій, яка склала присягу на вірність царському урядові, і відбирати ці маєтності від них не можна. Ця справа викликає де-які запитання: чи дійсно з приводу маєтностей Статкевичів було зроблено перевірку, чи це просто загальна увага що-до маєтностей в тім районі, що їх вирішено було залишити і далі в розпорядженні місцевої шляхти,—увага без перевірки долі як-раз цих маєтностей, що їх зазначено в проханні Виговського.

Інші питання зв'язані з війною; для прохань про маєтності це теж мало значіння. Війна поставила на чергу справу про маєтності за межами України, що її прийнято тепер до спілки з Москвою. Гетьман Богдан признав її владу над собою і над тими краями, що він ними фактично керував. Але границі ясної ще не було, і чим закінчиться війна, що дасть вона визначенню границь, про це можна було лише гадати. Дуже обережні діячі київської мітropolії, маючи на увазі свої широко розкидані маєтності⁴)

¹) Коментар до цього дав Карпов у своїй статті «Въ защиту Богдана Хмельницкаго»

²) Не можна погодитись з словами М'якотина: «Московское правительство отнеслось къ этимъ просьбамъ съ нѣкоторою осторожностью» (I § 5, с. 123).

³) Про цю політику московського уряду, у Лазаревського, Опис. Ст. Малороссіи, III, с. 84.

⁴) Пор. в мойй статті про землеволодіння мітropolії («Україна» 1924 р.).

і по-за межами самої української землі, повздержувались від рішучих кроків і залишали для себе певні можливості дальших стосунків з Польщею, що, як відомо, викликало незадоволення та погрози з боку московських послів та московського уряду. Вичекати дальших перилетій війни та триматись відповідно цьому—таке було бажання мітрополії. З свого боку і московський уряд, розглядаючи прохання про надання маєтностей, мусів окремо визначити ті маєтності, що знаходяться по-за Україною, про які не може бути рішучого вироку. Розуміється, така обережність з'явилась не відразу, вище було зазначено широкі загальні потвердження на маєтності. Але ось з проханнями стали приїздити люде з інших, дальших країв, і московські приказні, розпитуючи, де саме ті землі знаходяться, вирішили триматись далі обережнішого відношення до таких прохань. З посольством українського духовенства приїхали два шляхтичі з Поділля: Іван Бирюцький та Михайло Махаринський, обидва з проханнями про маєтності. Перший, Бирюцький, скаржився на кривди від поляків, між иншим від Яна Свидерського. За ці кривди, як карний вчинок, так і пограблення майна, Люблинський трибунал присудив задовольнити з майна Свидерського. Потім почалась війна з поляками, шляхтич Бирюцький, що шукав, як шляхтич урожоний, справедливости перед Люблинським трибуналом, став вже козак. Після Свидерського залишилось село Усте (коло Бершади на Поділлі, певно), що мав Свидерський від Вишневецьких. І ось Бирюцький прохав царський уряд надати йому за винесені страждання зазначене село Усте. Приказні, певно, допитувались, де ці місця, і було відмовлено, що землі дуже далекі («что земли государю не вѣдомы» Ак. —Ю. З. Р. X, 768). Далекі теж країв доторкались прохання шляхтича Михайла Махаринського, десь з околиці Тульчина. Він мав Іляшовку в вилугу від кн. Четвертинських, але її було знищено за час війни Батозької. Військові справи завели Махаринського до польського полону, і там в полоні він дав обцянку збудувати монастир в заставнім селі Тимоновці Дранці (тепер два окремі поселення —Т. і Д.). Від московського уряду прохає Махаринський надання тих селян до того монастиря, що його думав він будувати. Приказні теж віднесли з обереженістю до таких далеких країв і що-до села на монастир відмовили: «земли государю невѣдомы и какъ опишуть писцы, и о томъ государевъ указъ будетъ по разсмотрѣніи» (Ак. Ю. З. Р. X, 766, 770). Государевих переписувачів ті землі так і не дочекались.

В процесі війни виявлялось, що де-які з маєтностей церковних вже залишаються в руках поляків за межами занятої Хмельницьким України. Приходилось думати про якусь заміну за втрачені маєтності. Петиція мітрополії зазначала, як окремий параграф, щоб всі православні, які перебувають «за границею» на Литві і на Волині,—належали до київської мітрополії (§ 5; Ак. Ю. З. Р. X., 742), і звертались до мітрополіта, як до свого пастиря. Далі окремо зазначено прохання повернути те, що «безправнѣ поотнимали разные люде» та дати за «отпалые маєтности» заміну «тут поблизу Київа» (§ 6). З свого боку і монастирі в своїх проханнях заявляли про велике збідніння та впад через війну та захоплення ворогами монастирських маєтностей на Волині та Білорусі. Вчислено такі маєтності (наприкл., Михайлівського ман; X, 745) та замість того прохають заміни: іноді зазначено, що хотілось би отримати (напр., Михайлівський ман. зазначає Стайки, як заміну. X, 745).

Де-які монастирські маєтності ще до війни відійшли від монастирів, бо їх позахоплювали пани, шляхта, і не було можливости їх відібрати. Тепер, користуючись зміною умов, монастирі прохають царський уряд повернути до них оці маєтності. Видубецький ман. так вияснює свої втрати: Ігнатівці та Ігнатково записано від Остапа Дашковича, старости чер-

каського, були в п. Трипільських; Куликів, Гнилець, де був Гнилецький ман., Калний луг—захоплені кн. Корецькою (X, 748). Нарешті окремих випадок зазначений в проханні Микольського монастиря: монастирська маєтність опинилась після війни в руках гетьмана: монастир прохає дати грамоту на цю маєтність, бо гетьман не буде проти такого повороту маєтності (X, 746, 754).

Нарешті складне питання про борги польських панів монастирям. Братський монастир між своїх клієнтів мав п. Адама Кисіля та п. Воронича, обидва були винні значні суми грошові. В покриття одних боргів монастир прохали дати їм маєтності тих панів—Кобижчу (Кисіля) та Ржищів (Воронича), щоб гроші не пропали (X, 731, 744); в проханні Печерського монастиря загальна згадка про кабали (743). Але таких непорозумінь уряд московський дбайливо уникав. Заміни тих маєтків, що відійшли та залишились за кордоном, могли зачепити інтереси місцевих людей; обчислення вартости заміни, на яку натякав необережно сам Братський ман., кажучи про Новосілки, вимагало детальних відомостей, яких не було під руками; не було і авторитетних пояснень, на які можна було-б спертись. Де-які монастирі взагалі не подали документів, виправдуючись тим, що документи вони мають в схованці далеко, і не можна було своєчасно їх звідти добути (Ман. Братського, X, 730), але згодом їх покажуть воєводам чи гетьманові: отже це мусило теж стримувати царський уряд в його рішеннях що-до сумнівних випадків з маєтками. І московський уряд висунув за-для загальмовання справи певну неясність земельних справ, поки не буде зроблено докладного перепису українських маєтностей з виясненням фактичної їх приналежности до певних власників. Такий загальний перепис було вже намічено. Тепер перепис відсувається поволі надалі. Щоб не було зайвих нарікань з приводу цього, московський уряд поясняє справу втручанням гетьмана Богдана, який—з огляду на військовий час («покамѣста служби минетца») —прохав це відкласти, і через те московські дворяне і не були вислані до України «описати городи и мѣста и земли и всякія угодья». Зв'язуючи таким чином припинення справи з самим гетьманом та його заявами, московський уряд тим самим звертав увагу тих, що були зацікавлені в скорішій вирішенні земельних справ,—на гетьмана. За-для московського уряду переведення цього перепису було важно, і через те було бажання прискорити його, як можна. Зацікавити самих же Українців в скорішій переведенні—це значило разом з тим і прискорити саму справу перепису.

Цікаве питання повстає в зв'язку з цими московськими наданнями Українцям. Чи всі прохання такого змісту проходили через гетьмана? Коли робили такі прохання від свого ймення, то чи знав про це гетьман, чи була на це його згода? Пригадаймо наведені вище прохання шляхтичів колишніх Бирюцького та Махаринського. Як вони подали свої прохання? Ці прохання долучено до справи про делегації від українського духовенства до московського уряду. Делегація ця приїхала вияснити багато складних питань з життя тодішнього українського духовенства, починаючи від земельних справ та кінчаючи зверхністю над українським духовенством московського патріярха. Знаємо ми, що в ті часи мітрополіт та ігумени великих монастирів мали—на феодальний зразок—свої численні почти з шляхтичів на послугах, яких уживали для різних посилок та справ, часом і для наїздів, що їх так часто робили тодішні ієрархи з шляхтичів. В різні делегації теж виводили певне число таких двірських шляхтичів, щоб надати більше значіння та впливу своїй делегації. Московські записи виданого

харчу та подарунків дають можливість уявити собі склад таких делегацій. Крім церковників ми маємо тут ще служок,—це загальна назва для другої групи в складі делегацій, після самих церковників; в Москві приказні встановили дві групи служок—першої та другої статті,—перша стаття служок стояла поруч із козаками (пара соболів в 3 р., грішми—3 р. Ак. Ю. З. Р. Х, 760). Так ось поміж цих служок могли бути колишні землевласники, тепер на службі в З. Війську, щоб прохати собі повернення колишніх земель. Такі прохання могли бути і непередбачені, могли не бути в порозумінні з загальними планами гетьманського уряду що-до земельної політики. До делегації духовенства додає ще гетьман з свого боку тимоновського сотника Махаринського з товаришами та двох козаків (Х, 757). Ці теж, розпитавшись в московських приказах, могли подавати заяви та прохання від себе: гадаємо, що як-раз так, без порозуміння з гетьманським урядом, подали свої прохання про подільські маєтності Махаринський та Бирюцький, колишні шляхтичі, а тепер на службі в З. Війську старші.

Про де-які прохання гетьман, безсумнівно, знав. Навіть більш того: до де-яких прохань він прилучався й сам, підтримуючи саме прохання, рекомендуючи самих прохачів, оскільки вони заслуговують того, чо прохують. Так і в справі київського мітрополіта, коли на нього збирались хмари в Москві, гетьман писав спеціально до Москви, підтримуючи клопотання про потвердження «духовныхъ правъ, привиліевъ, свободъ» та виправдуючи від ріжних нарікань (Ак. Ю. З. Р. Х, 711—714). І пізніш гетьман теж писав в справі мітрополіта, так само підтримуючи його прохання (Ак. Зап. Р. У., № 48). Та й не про одного лише мітрополіта писав гетьман, підтримуючи прохання. Делегації від духовенства взагалі дали широкую можливість виявитись прихильності гетьмана до справ духовенства. Кожний монастир, що посилав в складі делегації своїх представників і свої листи до царя з проханнями, одержав від гетьмана його лист з підтриманням та рекомендацією. Крім листа гетьманського в справі мітрополіта, про який ми раніш говорили, тут маємо ще 5 гетьманських листів в справі прохань 5 монастирів: Братського (про котрий прохав також і писар Виговський), Михайлівського, Печерського, Пуст. Микольського та Видубецького. В листі про ман. Печерський гетьман так поясняє справу. Коли делегація Тетері і Богданова отримала від царського уряду потвердження «правъ и вольностей нашихъ», гетьман про це повідомив людей всякого чину, «якъ мірскихъ, такъ и духовныхъ». Тоді і ченці Печерського монастиря вирішили прохати для свого «чюдного» монастиря потвердження на всі «права і привилія» як від колишніх руських князів та панів, так і від королів польських. Але чому не приходить гадка, що при загальнім потвердженні давніх прав та привілеїв не треба було зокрема випрошувати потвердження на привілеї Печерського монастиря? Можна думати, що давня практика випрошування потверджень при всякій зміні князів литовських за-для більшої певности і тут мала свій вплив на вироблення відносин до московського уряду. Пригадаємо тут також і те, що гетьман виправдує монастир, що він не послав до царя своїх спеціальних посланників: очевидно поширювалась гадка, що треба посилати до Москви делегатів з заявами про свою лояльність до царя та з проханнями про свої потреби (Ак. Ю. З. Р. Х, 723). Таким чином можна думати, що гетьмана було повідомлено не тільки про монастирські потреби, але також і про ті побоювання, які виникли в звязку з конфліктом Бутурлина та мітрополіта: виявляється, що монастирські представники, радились з гетьманом самим чи його близькими помічниками, і сліди таких обговорень можна бачити в наведених згадках гетьманських листів.

Знав гетьман і про заміри міст Переяслава та Київ̄а прохати про потвердження прав та привілеїв. Про переяславські прохання в загальних рисах згадано в тїм окремїм листї, що гетьман передав через делегатів З. вїйска Тетерю та Богданова («права, привілія и свободы, которые имѣють отъ древнихъ князей и королей польскихъ», X, 436); про це клопотання гетьмана згадано в царських жалуваних грамотах переяславським мїщанам та ремесникам (X, 533—534). Другїй депутації з того-ж часу—від київського мїщанства—гетьман теж дав свїй лист з підтриманням прохання, в якому саме прохання київського мїщанства звязане з загальним потвердженням прав всїй людностї українській («пожаловати насъ и мїръ христїанскїй» X, 609).

В наведених випадках з проханнями духівництва та мїщанства, ознаймлення гетьмана з справою та клопотання його стосуються давнїх прав та привілеїв, з якими нічого не змїнялось і нічого нового не вносилось. Але иншу позицію до гетьмана заняли представники певних шляхетських тенденцій, які мріяли про відновлення давнїх великих маєтностей з селянською примусовою працею. В демократичнїй частинї штабу гетьмана такі змагання мусїли викликати протест, так само як і серед загалу козацтва. Виявляти перед всїма такі плани було небезпечно, і їх не виявляли,—тї шляхтичі, що приходили на розмову до Бутурліна, прохали нічого не казати про них гетьмановї (X, 248). І пізнїш в приказї довідались, що близькі до гетьмана люде мають свої таємниці від нього того-ж класового характеру. Тетеря в Москві признався, що гетьман і не знав про тї царські грамоти, які випросили г. писар з товаришами на великі маєтності, і не можна про це повідомити загал, бо незадоволений загал козацтва за це їх «всѣхъ тотчасъ побьють» (XI, 765). Признавання, як бачимо, надзвичайної ваги. Виявляє воно величезну рїжницю в думках діячів того часу що-до земельної справи і рїшуче розходження в цїм питаннї з масою. Щоб не виявилось якимсь чином, доводилось закопувати в землю, де грамоти царські й потїли (XI, 765), так боялись виявлення цих планів, боялись загалу козацтва, але мусїли признатись в Москві про свою окрему таємну політику.

Але чому, криючись у себе дома з такими планами про велику землевласність з селянською примусовою працею, оці делегати відкривали свої таємниці в приказах? Можна думати, що і тут вже московський уряд починав свою політику вишукування непорозумїн та розходжень помїж українськими окремими групами суспільства та використанням оцих розходжень. Як відомо, особливо широко розвинули оцю політику московські політичні діячі після Хмельниччини, коли широко використовували боротьбу та ворожнечу окремих партій. Але і тепер за Хмельницького, поки на Українї йшла глуха боротьба між шляхетськими та козацькими¹⁾ тенденціями, в московських приказах своєю підтримкою підготовляли перемогу шляхетським тенденціям та планам.

III.

За часи гетьмана Богдана Хмельницького гетьманський уряд ще не виробив сталих правил що-до роздавання земель та маєтків. Манастирям потвержені старі маєтки, після московських потверджень, з згадками про селянську примусову працю: мотивування це—поновлення старої традиції колишнїх князїв та магнатів. Давнїй шляхтї, що пережила часи боротьби, потверджено—в звязку з московськими подвердженнями і наданнями—також її старі маєтки; про селянську примусову працю згадки не яснї. З колишнїх

¹⁾ «да они жъ де учнутъ говорить, чтобъ всѣми городами и мѣсты, которые въ В. Запорожскомъ, владѣтъ одному е. величеству, а имъ, oprичъ за плати, ничего не надобно» (XI, 765).

панських, тепер безхазяйних, земель та маєтків де-що дано монастирям та новій старшині, за певні заслуги. Зроблено перші кроки в обмеженні селянських та козацьких захоплень. Потвердження гетьманського уряду зсвою нових хазяїв, селян та козаків, з занятої було землі або накидає на них певні обов'язки (десятину визнаним власникам маєтків). Фактичне козацьке землеволодіння, що так поширилось за часи боротьби шляхом захоплень та займанщини, залишається без змін.

Події після смерті г. Богдана Хмельницького викликали своїми постійними змінами та боротьбою партій певні сумніви що-до міцности заведеного ладу. В зв'язку з тим поширюється і бажання мати царське потвердження на маєтки, якими фактично володіють. Гетьманського універсалу вже мало, бо гетьманська влада здається не така певна і стала, і документи її не такі певні.

Спинимось на першій п'ятилітці після Хмельницького (часи Виговського та Ю. Хмельницького).

Тут починається шукання царських потверджень безпосередньо після універсалів. Поширюється гадка, що самі гетьманські універсали без царських потверджень не повні, і отримавши гетьманський універсал, треба зараз же дбати про царські потвердження. Як відомо, в пізніших проханнях до царського уряду про потвердження поширене таке мотивування, що є полковничі та гетьманські універсали, але бракує царської жалуваної грамоти, яку тепер і прохають дати—відповідну царську грамоту на маєтності. Отже для вироблення такої практики певна встановлена підвалина в зазначену добу, це можливо помітити, розглядаючи прохання часів Виговського і Юр. Хмельницького. Можна думати, що присутність на Україні воевод, які не стримувались від втручань до місцевих земельних справ, мала своє значіння в виробленні таких поглядів. Тривожні часи примушували шукати більших забезпечень. Ось, наприклад, прохання від Полтавського Вознесенського монастиря про царську грамоту на маєтності (1659, Ак. Ю. З. Р., IV), які були в монастирі документи на землю, ті пограблені в часи наступу г. Виговського; нові млини не записані «въ книгахъ» за монастирем, «не справлены»; до монастирських лісів наїздять сусіди, косять сіно, рубають ліс. І монастир, щоб почувати себе певніш, звертається, не вдаючись до місцевих гетьманських установ, просто до царя, прохає дати царську грамоту «съ прочетомъ для сильныхъ людей, что бѣ обиды не было». Про гетьманські потвердження на недавні придбання та будови згадки тут нема, зазначено просто «твоей государевой грамоты въ монастырѣ нѣтъ». Таким чином монастир не звертається за відповідними універсалами до гетьмана. Можна бачити вплив недавніх подій гетьманування Виговського: несподівані зміни, виступ Виговського, горожанська війна захитали певність гетьманських потверджень, і стало здаватись, що ліпше мати царську грамоту. Ще приклад. Ніжинський монастир мав універсал г. Богдана і потвердження г. Юрія Хмельницького на села, слободи і млини та перевіз, і все-ж таки зараз після універсалу г. Юрія Хмельницького звертається до Москви за царською жалуваною грамотою (Ак. Ю. З. Р., V, № 11/20). Сам по собі універсал гетьманський здавався мало значний, і треба царського потвердження до нього. До цього як-раз часу належить ціла низка царських потверджень монастирям на їх фактичні маєтки, що їх випрошено тепер для більшої певности володіння: раніш таких сумнівів не було. Чи царські грамоти цього часу відрізняються від пізніших своїм коротким викладом, без докладнішого, як це бувало пізніш, переказу поданих документів, на які спирається царська жалувана грамота: може це вплив українських універсалів гетьманських та полковницьких листів, які звичайно відрізняються від московського многословія в грамотах: по цій прикметі

можна виділити ранні царські жалувані грамоти. В грамотах коротко переказано мотиви прохання. Прохаючи потвердження від царського уряду, зазначали, що мають на ті маєтності гетьманські та полковницькі універсали та листи, а царською жалуваною грамотою не потверджені ці маєтності—отже, таким чином, їм бракує звичайного потвердження після універсалів; і такий погляд на потвердження царське поширюється в церковних колах чим далі, тим більше. Манастирі виряджали своїх представників клопотатись в Москві про такі потвердження.—«бить челомъ объ монастырской обители» (Ак. Ю. З. Р. IV, № 11/19, 1660).

Разом з манастирами побільшується коло інших прохачів. Становище їх складніше, ніж манастирів. Московська практика звичайно знає пожалування за певні праці та прислуги: як вище було зазначено, і в відношенні до Б. Хмельницького ужито було той же самий принцип нагороди за заслуги. Отже тим, що звертаються до московського уряду, доводиться виявляти та підкреслювати свої служби. Боротьба партій, яка так широко розгортається після Б. Хмельницького, дає можливість виступати з такими заявами. Приклад людей, близьких до Б. Хмельницького, що так підкреслювали свою вірність та служби московському урядові, знаходить багато охочих наслідувати. Починають взагалі вважати свою службу за службу царському урядові, хоч вона з ним і не звязана: райця ратуші міської каже про себе: «а службу я холопъ твой тебѣ, в. г., въ райцахъ въ Нѣжинѣ».

Прохання і люди були дуже різноманітні. Менш помітні—були повздержливі в своїх проханнях і далеко не пішли. Є низка прохань, в яких прохають дати млин більший чи менший. З проханням потвердження на став звязували часом і дозвіл поновити млин після руїни: без спеціального царського дозволу не відважуються приступити до будови млина («безъ твоего, в. г., указу строитца не смѣю»). В іншому випадку прохають царської грамоти, вже почавши будувати млин («строитца началъ»). Тут же можна навести прохання заміни: замість 2 дворів під Ніжином, що їх зруйновано під час наступу Виговського, прохає дати млин з 2 колами та іншим будованням: замість відновлення зруйнованих дворів млин в праці—це була добра заміна. Де-які з цих прохань цікаві тими деталями, що виявляють відношення до поширення функцій московського уряду. Прохаючи дати грамоту на млин, разом з тим прохають зменшити з того млина поплат до скарбу: це було б втручання до сфери справ військового скарбу. В московськiм приказі це відчули і справу про зниження від себе відхилили: давати оброк як і раніш—до військового скарбу. Значіння такої вказівки в проханні можна вповні оцінити лише пригадавши, як московський уряд використовував всякий хоч і далекий натяк про бажання людности бачити на Україні московські порядки та установи ¹⁾).

В своїх проханнях власники маєтностей зазначали про непевність володіння без царської грамоти: маєтності фактично за ним, але він без царської грамоти «владѣть не смѣетъ». Так поволі прищеплювався московський погляд на українськiм ґрунті, витісняючи попередні відношення до гетьманської влади. Часто, минаючи гетьманську владу, звертаються до московського уряду з проханням потвердити давні маєтності, які залишились фактично ще з попереднього часу. Так, Ніжинський вiйт Олександр Цурковський прохав дати йому потвердження на «родственныя вотчины». В царській грамоті нема ясної вказівки, що зазначені в проханні привілеї та універсали дійсно подано було в московськiм приказі, як це робили в подібних випадках інші

¹⁾ Пригадати доручення Кикину допитуватись по українських містах в людей, чи не бажать мати тут московських воевод, та наводити на цю гадку, зазначаючи вигоди від такої заміни...

прохачі в Москві, напр. «и на ти села... положиль въ Посольскомъ Приказѣ привилъе» (Ак. Ю. З. Р., V, с. 21). Подібно-ж і Пилип Васютинський прохав потвердження на два села на Ніжинщині—Хибалівку та Красилівку—також на підставі королівських привілеїв: в царській грамоті зазначено—«буде на тѣ деревни и мельницы королевские привилъе есть» (Ак. Ю. З. Р., V., с. 21). Далі родина Фаїв прохала потвердження на вотчини на р. Малотечі (допл. Десни) Торки і обруб Фаєвський з млинком на Малотечі: це все на підставі королівського привілею, який і було покладено в Посольськiм Приказі. Нарешті тоді-ж і Іван Абрамович (що був полковник Чернігівський¹⁾), в московських паперах зазначено як козака) прохав потвердження на с.с. Виблі, Брусилів, хутори Борки, Боромики, Кобилу Голову з землями, сіножатями, пасіками озерами, затонами.

Попередню приналежність маєтків не завжди можна простежити в цих проханнях до московського уряду. Часом вважали за ліпше умовчувати про попередні королівські надання і прохати, не покликаючись на права, чи свої з батька, чи права через шлюб. Коли Цурковський зазначив в своїм проханні «родственныя вотчины», він все-ж таки натякнув на попередню долю цих маєтків, за ким були. Але ось Карп Мокрієвич прохав царського потвердження на свої маєтності, не зазначаючи способу їх переходу до себе від попередніх власників до Хмельниччини, і в царській грамоті не зроблено різниці між різними групами маєтностей, між куплею та набуттям через шлюб. Подібно-ж і Борзенський сотник Петро Забіла в своїм проханні до царського уряду—не зазначив способів переходу маєтностей до нього від попередніх власників (в грамотах згадано про попереднього пана с. Обтова). Помітно бажання затемнити шляхи переходу маєтностей та тим підкреслювати царське «пожалованіє», з якого починається тверде безсумнівне володіння.

Царські надання бували ріжноманітні. Ніжинський асаул Леонтій Бут отримав за свою «службу и радѣніе» Кисілівку та Адамівку (коло р. Остра в районі Носовськiм) як безхазяйні («нынѣ тѣмъ селомъ и мельницами никто не владѣеть»). Жданович, Київський полковник, просив «впустѣ будучіе мѣстечки» Германівку, Обухів, Любеч та Королівку. Ніжинський полковник Золотаренко одержав за «вѣрныя служби» місто Гомель з волостю. Як бачимо, бажання були неоднакові.

Отже студюючи царські грамоти першого п'ятиліття після г. Богдана, що їх видано на прохання українців, можна зробити такі висновки. Випрохування потвердженъ зараз же після універсалів виявляє менше довір'я до гетьманських вироків і надає більше значіння рішенням царського уряду. Випрохування наданъ без відома гетьманського уряду збавляє його можливості контролювати справу земельних наданъ. Нарешті поширення принципу служби в справі земельних наданъ приводить до більшої, ніж це було раніш, уважності до царського уряду, приводить до старання якомусь вислужити царську ласку

Спинимось на питанні про контроль. Коли-б всі прохання що-до земельних наданъ були оперті на недавніх універсалах, так щоб кожна нова зміна в стані прохача своєчасно зазначена і принята під увагу, тоді дійсно-б гетьманський уряд мав дійсний контроль за справою земельних наданъ, і без його-б відому мало що проходило.

¹⁾ Спомини старожилів пояснюють, які це були «родственныя вотчины»: «с. Кухшин та с. Колесники були за шляхетською удовою Петровською, а потім Цурковський, понявши ону шляхтичку за себе, володіє» (с. Милники окремо? в споминах старожилів немає про час до Цурковського. Генер. Сл. Ніжин. п. с. 3, 4, 36).

¹⁾ Його лист полковничий—генер. Сл. Черн. № 208 (1657).

З другого боку, московський уряд має тепер певний інформаційний орган в особі місцевих московських воевод по українських містах: через них можна було-б при бажанні мати відповідні відомості та перевірки в земельних справах, як мав московський уряд такі звістки в справах війни та оборони. Воеводські відписки дуже багаті на такі відомості про стан оборони та хід військових подій. Поволі воеводські органи починають втручатись теж і в земельні справи. Ось в Стародубі в «сѣѣжжей избѣ» стольник Хлопов видає на прохання козака Данченка пам'ять про куплю ґрунту, бо «нынѣ онѣ, Тимофей, тимъ ґрунтомъ безъ указу в. г. владѣть не смѣтъ»; ось той же стольник Хлопов видає на прохання козака Лазарева таку-ж пам'ять. Ось Київський воевода Петр Шереметьев видає на чолобиті чернігівського жителя Мих. Кривкова на село Церквише потвердження згідно з королівськими привілеями, але без згадки про універсали гетьманські; ось чернігівський воевода Толстой видає Чернігівському П'ятницькому ман. пам'ять на млини — «тѣми мельницами велѣлъ владѣть». В таких земельних справах органи воеводського управління могли списуватись між собою. Так, в справі млинів Чернігівського монастиря була одписка Київського воєводи Шереметьєва, по якій в Чернігові і дано пам'ять до монастиря на володіння цими млинами. Таким чином можна було поставити як слід листування та наведення відповідних перевірок на місці тих відомостей, що їх подавали прохачі. В московських наказах відчували потребу цього, і в де-яких складніших випадках на проханнях робили відповідні зазначення про перевірку на місці реального стану. Особливо це було потрібно тоді, коли не додавали до прохання відповідних документів на землю. Як вже раніш було зазначено, разом з проханням подавали до Посольского Приказу і відповідні документи за-для обґрунтування прохання: «положилъ въ Посольскомъ приказѣ привилеѣ», зазначали в таких випадках наказні. Але, переглядаючи прохання і грамоти, легко можна зауважити, що це робили не всі ті, що звертались до московського уряду; зазначення про подані привілеї та універсали не так-то часто зустрічаються: значна частина зверталася, лише згадуючи в проханнях про документи на володіння. Де-хто поясняв, чому він не подав документів, часом зазначали в проханнях, що документи загинули. Загибель документів була в різних умовах та обставинах. Багато завинились в тім горожанські війни, що захопили українську територію: «пограблены тѣ крѣпости въ разоренье монастырское отъ Виговского» зазначають де-які прохання про відсутність документів. В іншій випадку знаходимо такі пояснення, що загинули вони при зміні гетьманів, а саме гетьман Юрій Хмельницький взяв їх з собою до Канева, а потім їх не повернуто зовсім. Де-хто, бажаючи зберегти документи від знищення, закопував їх у землю, і вони там зотлівали. Яскравий приклад такого знищення грамот був з тими представниками шляхетської течії, що випросили собі такі царські грамоти на цілі міста, що їх не довелось і показувати, щоб не здійсмати загального обурення проти себе. Брак документів не викликав відмови, але, розуміється збуджував певні сумніви. У московських наказних були де-які досить чемні способи відсунути сумнівну справу. Покликались в наказі на брак певних відомостей, на потребу вичекати висновків перепису, який вирішено перевести в швидкім часі. Таку відповідь одержали де-які монастирі, що прохали заміни за маетки свої на Волини та в інших краях за кордоном гетьманщини (Ар. Ю. З. Р., X, с. 761). Так само на прохання Каневського монастиря дано таку резолюцію: видати, допросивши їх, царську грамоту на ті землі, що за Дніпром, а про землі на цім (лівім) боці Дніпра буде царський указ пізніш, як переписчики царські опишуть ті місця (Ак. Ю. З. С., VI, с. 65). Як до справ про заміну закордонних маетків, обережно поставились московські наказні і до справи про покриття боргів

магнатів з передхмельниччини їх маєтностями в Гетьманщині (наприклад п. Кисіля). Але в більшості випадків прохань, не опертих на документах, проявляв московський уряд уважність, не відмовляв в задоволенні. Щоб залишити вихід, коли-б виявилось, що відомості подано в проханнях невірні, і хтось почне обстоювати свої права, в приказі виробляють умовну формулу затвердження: «буде у него на тѣ деревни и мельницы королевские и запорожскихъ гетмановъ привилья есть и по тѣмъ привильямъ онъ владѣль и впредь о томъ спору и челобитья ни отъ кого не будетъ» (напр. Ак. Ю. З. Р.; V, № 11/13 та ін.). Таким чином зацікавлені особи, що мають давні надання і чомусь зараз не володіють, або ті, в кого підступом відбирають маєтності (пригадаємо претенсії київської ратуші на колишні свої землі, які в той час були вже в інших руках), могли почати справу, не вважаючи на видану царську грамоту. Як бачимо, ця умовність була дуже зручна: не доводилось відмовляти проханням, і залишався вихід в сумнівних справах.

Спинимось тепер на мотивуванні служби. Як було вже раніш зазначено, представники шляхетської течії хотіли утворити з землеволодіння привілей шляхти лише. Зате гетьманський уряд висуває принцип заслуги: пригадаємо, наприклад, універсал г. Богдана Хмельницького полк. Павлу Ярмултовському на с. Вербичі: тут зазначено «зичливість его въ поданню намъ фортеци Биховской» (Генер. Сл. Черн. п. № 76). Потім в пізніших наданнях гетьманських частіш підкреслюються услуги Військові Запорізькому, як мотив надання землі чи маєтків. Отже гетьманський уряд нагороджує за зичливість, за услугу В. Запорізькому. Московський уряд натомість підкреслює заслуги за службу та відданість до себе. Вже в грамоті Б. Хмельницькому на Гадяч саме прилучення України визнано як «многія вѣрныя службы къ намъ, в. г., и ко всему нашему ц. в. Російскому Государству» (X, п. 498). Близькі до гетьмана люди, як Виговський, як де-які з полковників, були справжні добрототи московського уряду і прислужились в передаванні потрібних відомостей. Ці дійсно могли говорити про свої служби, та зичливість до московського уряду. Коли з другого боку звернутись до записів московських послів, можна побачити, як вони зазначали отсі прислуги близьких до гетьмана людей, що вважали за гідне нагороди: Виговський, наприклад, отримав додаткове за те, що «далъ письмо мировымъ договорнымъ статьямъ, на чемъ гетманъ съ королемъ помирился, и про иные дѣла розказывалъ» (Ак. Ю. З. Р. VIII, с. 318); іншим разом отримав Виговський від іншого посла теж додаткове через те, що «его ко государю службы много» (VIII, с. 357), і далі, наприклад, отримав підписок Песоцький, бо «его государю службы много и давалъ списки съ листовъ», отримав теж Левко Київлянин, бо «онъ Государю служил», підписок Яків Львовець, бо «Государю хочетъ служить», сотник роменський Василій «чтобъ Государю служилъ» (VIII, с. 357); отаман Андрій «отъ провѣдованья вѣстей»; козак Болеваченко «для ихъ службы, ко государю и отъ провѣдыванія вѣстей». Як бачимо, служба могла бути дуже різнманітна, і московські послы мали старанно приглядатись до людей, хто чим міг бути корисний, яка з кого може бути служба. Приходиться визнати, що дійсно московські послы вміли приглянутись до людей «именитыхъ» та притягати їх до служби государю в тій чи іншій сфері, запевняючи загальним твердженням, що «служба у государя царя, у е. ц. в., забвенна не будетъ». Як бачимо, тут зазначені ріжнородні люди на службі гетьманській та В. Запорізького (ще перед прилученням до Москви): урядовці канцелярії, старшина полкова — полковники звичайні та наказні, асаули, сотники, міські асаули, міські отамани, війти. Всі вони, крім своєї звичайної служби В. Запорізькому, притягнені тепер і до служби Москві, в надії від неї певної нагороди зараз чи пізніш.

Так утворюється певна подвійність відносин до гетьмана і В. Запорізького та до московського уряду¹⁾: швидко може прийти час, коли ці відносини вступають в конфлікт проміж собою. Ще за часів Богдана Хмельницького полковник київський Жданович так мотивував в своїм проханні до московського уряду своє звернення за наданням: «издавна и по се число и день ночь за достоинство пресвѣтлого престола и розширенья государства твоего ц. в. не уставаючи, служу вѣрно и желательно, исправляя и въ дальше время, докуды силъ моихъ будетъ вѣрою и правдою не устану» (Ак. Ю. З. Р., III, № 354). Діяльність київського полковника таким чином характеризується в відношенні до московського царського уряду, а не до Війська Запорізького. Ще далі піде вироблення такого розуміння пізніш, коли почалась завзята боротьба суспільних клас і партій і кожна з них старалась опертись на прихильність та підтримку московського уряду, підкреслюючи свою попередню службу та обіцяючи таку-ж вірну службу надалі. В звязку з цим поширюється уживання рекомендації та клопотання за інших. Хто хотів отримати якісь матеріальні вигоди від московського уряду окрім власних підкреслювань своєї вірности та служби, ще старався знайти якусь рекомендацію собі від відомої московському урядові особи, що могла-б за нього клопотатись та за нього поручитись. Коли пригадати клопотання гетьмана Богдана Хмельницького за київських та переяславських міщан, за київські монастирі, то такі клопотання гетьмана відрізняються від пізніших рекомендацій та клопотань відомих в Москві діячів. З ранніх випадків рекомендацій зазначимо, наприклад, такі рекомендації полковника Золотаренка, який, здається, досить охоче допомагав в таких випадках тим, хто до нього звертався за рекомендацією. Золотаренко підтримував прохання ніжинських ченців в дописці до свого листа в справі ніжинських привілеїв; тут між иншим ужито таку фразу: «а я вѣчными услугами моими при неотступномъ подданствѣ заслуживать долженъ буду» (Ак. Ю. З. Р., V, № 4, дописка): отже виконання прохання ченців ніжинських звязує полковник Золотаренко з уважністю московського уряду до власних заслуг. Піддержуючи прохання Ніжинського асаула Бута, Золотаренко певно теж підкреслював «службу и радѣнье» асаула (V, № 11/14). Підтримуючи прохання ніжинських міщан, щоб їм було потверджено їх привілеї, Золотаренко зазначає тут, що мішане «вкупѣ со всѣми нами, вашего ц. в. вѣрными подданными, вамъ в. г-рю... вѣрно служатъ и всегда всего добраго желаютъ» (Ак. Ю. З. Р., V, № 4). Отже—в порівнянні з рекомендаціями та підтриманням г. Богдана—в цих рекомендаціях сходять вже на инший ґрунт—запевнення що-до вірних служб. Потім це розвивається чим далі, тим більш. Зазначення та рекомендації вірних служб набувають більш і більш значіння в заявах та проханнях. Як Золотаренко в свій час, так теж охоче допомагав своєю підтримкою відомий єп. Мехводій. Так, наприклад, єп. Мехводій підтримував чолобитну Карпа Мокрєвича, як це пригадано в грамоті царя Алексія (Генер. Сл. Черн. п. № 84). Протопоп Максим Филимонович, потім єпископ Мехводій,—надзвичайно цікавий приклад тодішньої впливової людини, що зуміла зайняти визначне місце серед діячів кінця 1650-их років, зискати велике довір'я в очах московського уряду в тодішніх складних умовах і згромадити певну групу людей однієї програми. Єп. Мехводій не обмежився тим, що сам добився такого впливу в тодішніх справах, але крім того об'єднав людей, які могли служити московському урядові і провадити його політику в церковних та инших справах. Протягом кількох років стоячи близько коло московських військових діячів та керманічів, мав він можливість в розмовах притакувати

¹⁾ Порівн. міркування про цю службу Москві—Карпова, «Въ защиту Богдана Хмельницкаго».

московським планам що-до України, подавати певні потрібні відомості про українські справи, бо як-раз таких відомостей бракувало тодішнім керівникам московської політики на Україні. Це зробило його ім'я відомим в Москві, як доброго інформатора та порадника в українських справах та відносинах; до його вказівок уважно прислухались, йому давали доручення вияснити на місці на Україні стан справ, погляди окремих діячів, їх відношення до московського уряду та інше. В своїх листах до Москви єп. Мехводій обіцяв приводити українських діячів до вірності Москві,—так, наприклад, ще раніш він обіцяв це в відношенні до полк. Золотаренка, який в той час виявляв певне хитання і стояв на боці гет. Виговського: це, дійсно, пощастило зробити, і полковник відступив від Виговського. В цій своїй дільності єп. Мехводій знайшов собі прихильних людей, які поділяли його думки та при нагоді повідомляли і Москву в відповідних тонах, похваляючи діяльність свого товариша. В Москві високо ставили оці заходи єп. Мехводія, до його рук передавались значні грошові суми, якими він міг притягати на бік Москви нових прихильників з тих, що досі хитались,—з ким разом іти. Після вичерпання цих грошових засобів єпископ Мехводій одержав ще за-для дальшого роздавання та притягання на бік Москви місцевих діячів. До тих, хто задумував невідповідні—з погляду московської політики—кроки, єп. Мехводій посилав своїх довірених людей відмовити від того та навести на іншу, більш відповідну діяльність (напр. Бабського до нак. гет. Сомка). З своїми інформаціями посилав єпископ до Москви також своїх довірених, які там знаходили гарний прийом та нагороди, що, розуміється, ще більше прив'язувало їх до єпископа, як впливової особи. Ясно, що рекомендації такого доброхота московського уряду мали великий вплив, і місцевим українським людям важно було мати прихильність та гарну оцінку своєї служби з боку того, хто мав таку добру репутацію в очах московського уряду¹).

Потвердження царські на земельні маєтки випереджували значно місцеві гетьманські універсали того-ж змісту, видані урядом г. Виговського та Юр. Хмельницького. Царські potwierдження ясно зазначають земельні маєтності з «крестьяны». В царській грамоті Петру Забілі на Обтів, Ревутинці та інше, зазначено про всі «дворы крестьянскіе и бобылскіе», крім того окремо зауважено: «а что въ тѣхъ селахъ за тѣмъ числомъ въ болшь прибуде дворовъ крестьянскихъ и бобылскихъ, и тими... владѣтъ» (Генер. Сл. Черн. п. № 131). Це ясне зазначення царських potwierдження випереджувало тодішню практику універсалів, які в справі селян висловлювались ще дуже обережно, не зачіпаючи питання у всій його широті, а обмежуючись звичайно лише загальною вказівкою про прибутки з маєтка, які і раніш бували. Між тим примусова праця кріпких до землі селян не обов'язково входила до (тодішнього розуміння) прибутків з маєтку, і ті селяни, що позалишались по маєтках, могли обстоювати і сперечатись за своє розуміння справи. Царська грамота Цурковському на с. Кукшин (сот. Ніжинської) теж ясно зазначає «съ мелницею и со крестьяны и со всѣми угоды» (Ак. Ю. З. Р., V, № 5). Такий рішучий тон в царських грамотах 1657—1662 рр. підтримував надії місцевих представників старшини що-до повернення попередніх традицій господарювання панського на Україні і давав їм можливість теж вимагати подібного від гетьманського уряду.

Друга теж дуже важна новина—це розуміння в царських грамотах наданих та potwierджених маєтків яко вотчин, тоді як гетьманський уряд свогого

¹ Про протопопа Максима Филимоновича (потім єп. Мехводія)—стаття проф. Карпова (Правосл. Обозр. 1875 р.) і відповідні сторінки в праці Ейнгорна «Сношенія малороссійскаго духовенства».

відношення ще не виробив. Царське потвердження Цурковському передає з його слів прохання потвердити «родственныя готчинныя деревни» і розглядає зазначені маєтки як-раз наче вотчини—«владѣти ему и дѣтемъ его» (Ак. Ю. З. Р. V, № 5). Забілі дано села Обтів, Ревутинці та інші—«ему и потомкомъ его... владѣти». Так само і Василь Золотаренко одержав місто Гомель з волостю з зазначенням в грамоті «и его дѣтямъ и наслѣдникамъ... владѣти». Знов-таки і тут царські грамоти випереджували гетьманські універсали, де час володіння ще не було зазначено так ясно і рішуче.

В. РУДНІВ.

ФІНАНСОВИЙ СТАН ГЕТЬМАНЩИНИ ЗА ПЕТРА I.

I.

ФІНАНСИ ГЕТЬМАНЩИНИ ДО МАЛОРОСИЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ.

За часи Гетьманщини до М. Колегії, скарб, як і інші галузі тодішнього управління Гетьманщини, був в повнім безладді. З одного боку—права та привілеї, по яких ніби-то жив український нарід, не були детально визначені, і часто їх змінляли. З другого боку—фінансовий устрій Гетьманщини був на тій ступені, яка взагалі характеризує низьку стадію розвитку фінансового господарства.

Передовсім треба в'яснити питання, куди йшли збори з української людности Гетьманщини: чи до царського скарбу, чи до скарбу місцевого? Звичайно в таких справах покликались на статті Богдана Хмельницького, які з цією метою переписувались до окремих збірників¹⁾. Але в статтях Б. Хмельницького нема ясних вказівок про те, які були збори та куди вони йшли. Трохи більше дають статті Ів. Бруховецького. Тут зазначено, що збори шинковий, млиновий (розмір), медовий, купецький (з купців чужоземних) ідуть до царського скарбу. Таким чином, маємо вказівки що-до найдавніших зборів та їх призначення до царського скарбу²⁾. Доповнення подає прохання ніжинських міщан про те, щоб при ратуші залишались ті збори, що їх надано королівськими привілеями та потверджено царськими грамотами, а саме: з ваги, з поміру, з підвід, з дьогтю, з млинів, з пивних шинків, з шинкових дворів, з медоситень³⁾. Крім самого виказу зборів, важливе й саме прохання міщан залишити ці збори за ратушею; очевидно такі збори йшли до царського скарбу. Ще вказівка про збирання зборів до царського скарбу в статтях Мазепи про охотницькі полки: там зазначено, що остаточний наказ про збирання коштів на утримання полків має бути від царя⁴⁾. Нарешті в указі Петра I 29 апріля 1722 р. Вельямінову зазначено, що хоч раніш було встановлено збори з української людности до царського скарбу, але «нынѣ оное упушено». Можемо думати, що в роки перед встановленням М. Колегії зборів до царського скарбу не збирали, і через те М. Колегія і отримала від Генер. Канцелярії таку відповідь, що вона не знає про які-будь збори до царського скарбу⁵⁾.

Розглянемо тепер систему зборів в Гетьманщині до М. Колегії.

Збори з осіб платили: міщане, посполиті—рокові збори; мазепщину⁶⁾ давали піші, мізерні, багаті; святочний даток давали посполиті, козаки, підсусідки посполитих та козаків; стацію давали посполиті підсусідки;

1) Наприкл.: «Экстрактъ». Черниговъ, 1902.

2) Ibid., с. 116.

3) Ibid., с. 121.

4) Ibid., с. 124.

5) Ibid., с. 126—127.

6) Ibid., с. 125.

ралець—козаки; з «бобилів» безґрунтовних брали сало¹⁾; цигане давали ярмарковий збір. Окладаючи таким збором, звертали увагу на загальний добробут особи. Розуміється, розподіл після такого критерія був не дуже точний: розрізняли убогих, піших, мізерних, багатих; зазначали—у кого є кінь та віл, або немає; окладали збором «смотря по человѣку, смотря по пожиткам»²⁾. Розмір збору був дуже непевний. Рокового збору брали з коня 10, 20, 30, 40 к., з вола—10, 20, 30 к. З багатих, що не мали коня, брали «смотря по пожиткам»³⁾ 50—60 к. з міщан, з посполитих, з ратушних сел. Бідні давали рокового збору—10, 12, 20 к., піші з хати—10 к. Мазепщини давали багатії—10 к., бідніші—4 к. Святочного давали посполиті та козаки, крім тих козаків, що на службі, «смотря по человѣку»—1, 2, 3, 4, 5 к. З циган збиралось до Колегії 120 р. на рік, той податок здавали «на откупъ».

Збори з речей споживання вимагають попередньої вказівки, що тут існували рівнобіжно і збори торговельні: так, горілка підлягала й тим і іншим зборам. До зборів з речей споживання зачисляємо з «вина»—показанщину і покуховне, які збираю ще під час виготовлення вина; з меду—десятину, з хліба—«на полковника... ото всякого хлѣба десятины»; торгові збори з вина—скатне, повідеркове, від носаток; з меду—повідеркове, з хліба—поковшеве, від возів. Окладаючи вино, як одиниці рахувались: казани (виготовлення), куфи (посуд), кадки, бути, барила, носатки, відерки. Розрізняли вино виготовлення козацького чи посполитого, вино місцеве чи привозне, волоське. Від казанів брали—з посполитих 1 крб. 20 к. і 1 крб. 50 к., від козаків—25 к.; інша вказівка, від казана «кто варить вино»—60 к.³⁾ Покуховного брали 80 к., 1 крб. та 1 крб. 40 к., 2 крб. від куфи. Повідеркового - осьмак, 10, 21 к. (від простого); інше від волоського вина—20 к. від бути, від барила меншого—10 к., більшого—80 к., від носатки—5, 8, 20 к., від порожніх куф—2 к. від кожної. Від меду брали або рахуючи на десятки вуликів—один вулик від десятку, або рахуючи на вулики—тоді брали по 6—7 коп.⁴⁾ Повідеркове брали, здається, з меду сиченого—османку. Від продажного дьогтю брали з посполитих—20 к. від куфи. Від продажного хліба брали від четверика по ковшу, або від воза брали—20 к.; з покупців хліба: брали 2 к. від возу. З продажною риби брали від воза та бочки: від бочки—2 к., від воза—2, 6, 10 к. Від тютюну брали «десятью долю» в тих полках, де «оной родится».

Млинові збори вираховували по каменях чи по кількості хліба: це збір хлібом; окрім того був і збір грошовий, поколющина—2 крб.⁵⁾ Про збирання млинового збору маємо де-які вказівки в джерелах. Розрізняли млини козацькі та інші. В статтях г. Бруховецького спеціально проведено ріжницю, на чий кошт збудовано млин, і як гачено: чи на козацький приватний кошт, чи «мирскими деньгами, миромъ, отъ миру». Приватним коштом збудовані козацькі млини були вільні від збору⁶⁾. Крім того, джерела зазначають, що з млинових зборів частина йшла до царського скарбу: з певної групи козацьких млинів—до царського скарбу половина⁷⁾, а з міщанських та посполитських— $\frac{2}{3}$. З державських млинів був збір в Чернігівському полку, як можна

1) Ibid., с. 135, 129.

2) Ibid., с. 135.

3) Ці відомості беремо з «Екстракта» та Інструкції від М. Колегії зборщикам (в січні 1723 р., Арх. М. Кол. при Харк. Унів. № 29, 766).

4) Відповідь Генер. Канцелярії 1722 р. у Лазаревського «Павель Полуботокъ» (Русск. Арх. 1890, I).

5) Це в «Вѣдніи» о зборахъ (Мал. Колегії 1722).

6) Статті Бруховецького (у Бантиш-Каменського, с. 145).

7) «Одна половина въ казну государству, а другая половина на козака и на вдову козацкую итти имѣтъ» (Бант.-Каменск., с. 145).

бачити з листа Полуботка¹): але, скорше, цей збір ішов на гетьмана. Невясно лише, як довго ці млинові збори йшли до царського скарбу. Роковий збір від льохів та льодовень був 25 к., 30 к. Від солодовень давали 12 к., 50 к. Від різниць на ярмарках давали по 60 к. Від воскобсень збір здавано «на откупъ», але оскільки великий був — невідомо. Від гуралень збирали по 25 к. від кожної. Від шинків збирали так: в Стародубській сотні з 2 ратушних дворів, де шинкували вином, пивом і медом, збирали 32 крб.; на Ніжинську ратушу з пивного шинку збирали осьмачку солоду, 20 к. грішми та від відра по 2 к. Торговий збір знаємо від міщан, що торгували коломацькою сіллю, від возу 1 крб. 60 к. Промисли стрілецький та бобровницький окладено грішми та натуральними зборами: «на откупъ» здавали за 60 крб., та ще брали 176 куніць, 50 лисиць, 20 видер, рябців—600 пар, тетер—200 пар, меду—10 пудів. Рибні стани здавано «на откупъ» разом з млинами та перевозами, з якими були сумежні: відокремити збори з рибних станів важко.

Митні збори були довізні, транзитні, внутрішні. Довізні збори, індукта, здавались «на откупъ», відома сума—9.000 карб.²). Про транзитні збори відомо, що на греблях брали з важкого воза—2 к., з легкого—1 к. З внутрішніх було вже зазначено—помірне, скатне, відеркове. Зазначимо ще від довізного краму—60 коп. від воза (у жидів); з циган—ярмаркового «почему по договору случится»; за місця на ярмарках—2 коп. від воза; за квит—2 коп.; вагового—з продавців та покупців по 1, 2 коп. від пуда.

Наведений розклад зборів не можна визнати за певний: не про всі збори маємо докладні та ясні відомості в джерелах. Можна думати, що вони були непостійні та відмінялись територіяльно. Пригадаємо, що Вельямінов в своїх пунктах 1723 р. зазначав про «неравные сборы».

З перегляду зборів можна зробити де-які загальні висновки:

1) Збори були пропорційні; 2) мали характер особовий, тісно були звязані з особою, з її суспільним та маєтковим станом (пригадати категорії—піші, мізерні, багаті, «смотря по человѣку», козаки, міщане, посполиті; 3) мали в значній мірі, коли не переважно, натуральний характер (брали частину виробу чи краму).

Характерна риса оподаткування тієї доби—це звільнення від зборів привілейованих верств суспільства: мали пільги старшина генеральна, полкова, сотенна, монастирі, церкви, державці, військові товариші, значні козаки. Коли і доводилось платити, то в меншій мірі. Так, з монастирських і церковних маєтків були збори до військового скарбу: покуховне, скатне, повідеркове, показанщина з вина, грошовий збір з млинів; на гетьмана були покуховне, скатне, грошовий збір з млинів. Полкова старшина давала на гетьмана хлібний збір з млинів, сотенна старшина давала такий же збір на полковників та полкову старшину. За Мазепи 1704—1708 р.р. ці «духовные и свѣтскіе особы» платили «арендову рату» за право продажу вина, тютюну та дьогтю. Орендову рату³) скасував Петро I в 1708 р. За виїмком цих зборів вся вага оподаткування лягала на нижчі верстви суспільства—на посполитих, рядових козаків, міщан та приїжджих на ярмарки різних людей. Це зовсім зрозуміло: пануючі верстви подбали про те, щоб увільнити себе від податкового тягару.

Де-які податні групи були увільнені від певних зборів. Так, козаки не давали збору від млинів, що поставили та підтримували власним, не «мирським» коштом (статті г. Брухсведького). Козаки теж не давали показанщини та статії на гетьмана⁴). З' другого боку, де-які податні групи несуть

¹) У Лазаревського, с. 160.

²) Арх. М. Кол., № 6907.

³) Лазаревський, с. 155.

⁴) Лазаревський, с. 160.

спеціальні податки: на компанейців давали лише посполиті звичайні та державські; на утримання артилерії несли роботи та грошові датки приписані до «гармати» посполиті.

В заведенні податків багато було самовільного. Вже згадували ми заведення «орендової рати» згідно з бажанням Мазепи. Інший приклад—це ралець, який давали козаки та посполиті два рази на рік, на Різдво та Великдень, як подарунок урядовцям: за-для людности були це значні втрати. Не дивно після цих прикладів, що і Меншиков в своїх маєтках сам самовільно підвищував попередні збори та заводив нові.

Про безладдя в фінансовій сфері свідчить брак докладніших відомостей в гетьманській канцелярії про збори. Так, нак. гетьм. Полуботок під впливом вимог Малор. Колегії запитував полковників про збирання та призначення медової десятини.

Отже не розвипились в фінансовій сфері ті зародки системи та плановости, які намічались. Так, в пунктах Мазепи (1690)¹⁾ є згадка про обговорення у гетьмана з старшиною справи зборів з посполитих на охотницькі полки. Також є згадка²⁾ про постанову, що-до оренди тютюнової та горілкової на з'їзді «всѣхъ старшихъ і меньшихъ посполитихъ людей»³⁾.

Зводячи докупи всі зазначені характерні риси фінансового управління до Мал. Колегії, треба визнати, що стояло воно на низькій ступені розвитку і дуже мляво розвивалось. Але товчок зовні примусив прискорити темп розвитку.

II.

ЗАВЕДЕННЯ НОВОГО ФІНАНСОВОГО УСТРОЮ.

Новий фінансовий устрій з'явився разом з Мал. Колегією. За-для широкої політики Петра I потрібне було військо, робочі руки для державних робіт та гроші. Вимагав цього Петро I і від України. Мазепинська справа була за добрий привід підвести Україну під загально-московські порядки, касуючи місцеві установи.

Призначаючи до гетьмана за-для постійного перебування Вельяминова, Петро I поясняв⁴⁾ цю новину скаргами людности та дійсним безладдям управління Гетьманщини: згадано при тому безладдя і в фінансах. Збирають—зазначено тут—з українського люду покуховного по 2 крб. (це помилка), тих зібраних грошей повинно було-б багато, між тим нічого невідомо, скільки зібрано, скільки і на що витрачено та скільки залишилось. Нагадано при тім, як раніш було вирішено, що збірщики повинні бути з українців («малороссийского народа людемъ») за призначенням царської влади («кого мы опредѣлитъ укажемъ») і над збірщиками повинен бути контроль (московський?): але все те «нынѣ упущено». З огляду на те Вельяминову доручено доглядати за виконанням пунктів Б. Хмельницького, що було «упущено»⁵⁾.

Докладніш пояснено справу в інструкції Вельяминову 1722 р.⁶⁾ Про всякі хлібні та грошові збори треба докладно дізнатись, скільки з чого на що збирається згідно з статтями Б. Хмельницького; збирати мають урядники та вийти до царського скарбу; за ними треба мати контроль, щоб збирали після пунктів Б. Хмельницького, без зловживань, а зібране приймати до Мал. Колегії. З зібраних грошей платити за порозумінням з гетьманом без затримки та запізнення сердюкам та компанейцям, на утримання канцелярії. Прибутки та видатки записувати до відповідних книг, відомості по третях року та після закінчення року—за цілий рік—присилати до Сенату.

¹⁾ Экстрактъ, с. 124 ²⁾ Экстрактъ, с. 124. ³⁾ Чтен. Общ. Нест. Л. XV, част. 1. ⁴⁾ Чтен. Моск. Общ. И. Д. 1858, I. ⁵⁾ Лазаревський, с. 149. ⁶⁾ Полн. Собр. Зак. Р. VI, № 4010.

Отже вперше заведено певну фінансову систему. Збори (які саме—не в'яяснено) ішли до царського скарбу, заведено акуратну виплату податків, регулярні підрахунки, регулярні справоздання до вищого органу.

Найбільшу увагу звернув Вельямінов на фінансові справи¹⁾. В серпні він запитав про збори Генеральну Канцелярію. На це запитання відповідь дала Ген. Канцелярія не дуже докладну. Покриваючи власну свою безсистемність, Г. Канцелярія хотіла справу так подати, що збори дуже незначні. Подано поверхові відомості про збори за попередніх гетьманів, далі за г. Скоропадського; збори зазначено без всякої системи, деталей не наведено, ужито неясних виразів—«для заплаты войску при гетманѣ будучому и для протчихъ (!) войсковихъ расходовъ... станціи с полковъ нѣкоторыхъ (?) отъ людей посполитыхъ приходящіе... хлѣба отъ млиновъ въ нѣкоторыхъ (?) полкахъ съ частей войсковыхъ... десятина тютюнная съ полковъ, гдѣ оный родится». Детальних цифр не подано. Далі Г. Канцелярія виявляє свою гадку: до царського скарбу зборів не йшло, за гетьмана Богдана збирано на гетьмана і було в його «диспозиції и употребленіи». І—як подає Лазаревський— ген. старшина прохала надалі залишити той же самий порядок²⁾. Так виявляється опозиційний настрій старшини, яка потім переходить до відвертої боротьби.

Отримавши цю відповідь, Вельямінов став вимагати від Ген. Канцелярії детальних цифрових даних про всі збори взагалі. Ген. старшина подалась до Вельямінова в'яяснити справу. Тут генер. старшина мусіла поступитись в питанні про тютюнову та пасічну, щоб збирано її було від посполитих та козаків однаково. Також мусіла генеральна старшина—хоч і не хотіла—обіцяти подати докладні відомості про збори³⁾.

Давши обіцянку, ген. старшина не поспішала давати відомості, тримаючись свого тлумачення пунктів г. Богдана Хмельницького. Все ж таки, де-які відомості треба було подати. І ось Полуботок дає два накази: збирати медову десятину і ховати мед до дальшого наказу, друге—з їкатися представникам полкової та сотенної старшини та від кожного міста, разом з збірщиками за-для складання «обстоятельного о всѣхъ сборахъ свѣденія». Лазаревський думав, що Полуботок скликав старшину не стільки за-для в'яяснення питання про збори, скільки за-для вирішення спільно дальшої лінії відносин до Вельямінова: чи коритись вимогам, чи подавати протеста до вищих органів. Як відомо, старшина не хотіла виступати рішуче. Докладної відомості про збори так і не було подано, і Вельямінов мусив сам шляхом опитування збірщиків складати потрібні відомості. Так складено «Вѣденіе денежнымъ и хлѣбнымъ сборамъ, о которыхъ сборщики по поданнымъ своимъ вѣдомостямъ и съ какова званія прежде сего собиравось...»⁴⁾.

Але зібрані матеріали не давали Вельямінову відповіді на де-які неясні питання,—наприклад, як були окладені зборами вищі верстви і чи можна їх окладати нарівні з іншими. Не маючи надії одержати докладні відомості про це, бо «прежде сего въ Малороссіи весьма въ сборахъ отправленіе было непорядочное», Вельямінов звернувся за поясненням до Сенату, а тим часом дав наказ збірщикам збирати тютюнову та пасічну десятину по всій Гетьманщині, нікого не виключаючи⁵⁾. Розіслані збірщики за допомогою офіцерів Глуховського гарнізону почали збирати «со всѣхъ необходимо».

¹⁾ Лазаревський, с. 153.

²⁾ Ibid., с. 154.

³⁾ Ibid., с. 155.

⁴⁾ Экстрактъ, с. 135.

⁵⁾ Так подає Лазаревський, Правда, Мал. Колегія в своїм вирішенні від 24/IX 1722 р. каже (Арх. Мал. Колегії, № 92) про збір «денежной казны и со пчель, гдѣ оныя будутъ». Одначе, треба прийняти зв'язку Лазаревського, бо і генер. старшина скаржилась (до Сенату) на заведення нового збору під назвою медової десятини, яка раніш була не зсюди.

Старшина вирішила подати до Сенату скаргу на утиски від Мал. Колегії. Подано дві скарги, одна від генер. старшини, друга мала виявляти протест усього народу. В першій були між иншим такі пункти: 1) Малорос. Колегія вимагала від генер. старшини відомостей про збори грошові та хлібні, про які старшина не мала сама відомостей. 2) Заведено зовсім новий збір, медову десятину, яка раніш йшла на гетьмана, а тепер на Малор. Колегію; збирають ярмаркове, яке йшло на полковників; нарешті, «подати денежные и хлѣбные» збирають і з маєтків, млинів та шинків старшинських, полковницьких та знатного товариства, що їх мають згідно з царськими грамотами. 3) Відмовила колегія давати з військових сум кошти на утримання артилерії, військової музики та канцелярій. В другій скарзі—ніби від народу, з 17 підписами лише—було детальніш розвинуто скарги на нові збори з старшинських та державських маєтків. Ці скарги було послано до Сенату в половині вересня.

До сенату звернувся з свого боку за поясненнями і Вельямінов. Він запитував—як збирати ті податки, про які дані від збірщиків відомості, що їх раніш і не збирали; чи віддавати ратушні збори на утримання ратуш, а церковні на утримання церков; чи давати гроші на утримання артилерії; чи увільняти від зборів ті маєтки, на які дано царські грамоти; чи обрахувати з збірщиками за час до утворення Мал. Колегії.

Не маючи відомостей про збори від старшини, Колегія зробила 24/IX «Опредѣленіе» — взяти детальні відомості про збори від збірщиків ¹⁾. Крім того дала вона інструкцію згідно з тими відомостями збірщиків збирати зо всіх «безобходно не виключая никого». Збирати також і хліб, який переховувати в відповіднім місці та «во всякомъ добромъ охраненіи, щобъ оному утраты не было». Зібрані гроші, хліб та мед записувати до спеціальних відомостей, які складати за кожний місяць та присилати не пізніш трьох днів під погрозою штрафу за запізнення; складати також відомості за кожну третину року. Коли-б виявилось, що збірщики забули в своїх відомостях про збори зазначити якісь збори, негайно про це повідомити Мал. Колегію, взагалі про збори «усматривать съ прилежаніемъ по присягѣ своей и вѣрности, какъ добрымъ, совѣстнымъ и в томъ повѣреннымъ», а збори «съ запискою неотложно собирать». Далі доручено приймати гроші від тих, що взяли збори на одкуп. Коли «урочные годы учнутъ доходить», вяснити, хто хоче взяти на одкуп і з якою наддачею; про це писати до Колегії та прохати в цій справі вирішення. Збирати збори «со всякимъ прилежнымъ усмотрѣніемъ», не чинити полегкостей, не брати хабарів, самим не користатись з зібраних сум і не робити з них яких-небудь витрат, збирати лише призначене, згідно з інструкцією, без зайвого, без «лишнихъ тяготъ». Але з другого боку збирати «не запуская ни мало въ доимку, которой доимки и быть не надлежитъ, понеже оной сборъ можетъ слѣдовать съ наличного». Коли-ж виявиться «доимка, или изъ сборныхъ денегъ явится что на утайкѣ... то тѣ доимочные и похищенные деньги доставлены будутъ на тѣхъ сборщикахъ, а за неисполненіе е. ц. в. указа будутъ наказаны по указу». Але мрії М. Колегії про збори без недоїмок не здійснились, і пізніш їй знов довелося нагадувати про ті-ж вимоги що-до збирання недоїмок ²⁾.

Ще не отримавши пояснень з Сенату, Вельямінов все-ж-таки розсилав збірщиків по Гетьманщині. І місцева влада, і самі мешканці робили перешкоди на місцях збірщикам. Так, один збірщик скаржився на перешкоди, що їх йому чинили в вибиранні медової десятини: де-хто зовсім не дозволяв рахувати вуликів. Через те збірщик Кролевецької сотні прохав дозволу брати

¹⁾ Арх. Мал. Кол., № 92.

²⁾ Арх. М. К., № 29766.

грішми по 20 алтин за десяту бджолу¹). Щоб покінчити з такими перешкодами, довелось почати штрафувати за опір і до прибутку 1723 р. було записано таких штрафних—64 карб. 60 коп.²). З огляду на такі непорозуміння, місцеві урядовці питали пояснень в Полуботка, а той давав такі пояснення³). Полуботок в листі до чернігівського наказного полковника поясняв, що не треба збирати гетьманської показанщини з козаків, якої вони раніш не давали, а лише з посполитих. Далі поясняє Полуботок про медову і тютюнову десятину, що не тільки її коло Чернігова не треба встановляти, але і «въ степныхъ полкахъ, гдѣ пасѣкы и табачныхъ левадъ больше, и тамъ той десятины не велѣно брать» (коли «не велѣно»?—В. Р.). Про збір з державських млинів, що його зазначено в інструкції, Полуботок поясняє, що це був збір екстраординарний, збір тільки в неврожайні роки, коли треба полегшити людям збір на консистентів,—а бувало це за років десять—разів два, не більше. Отже з цих пояснень Полуботка на листи та з скарг можна бачити, що М. Колегія хотіла побільшити збори в Гетьманщині, чи то поширюючи певні збори і на ті групи, що цих зборів досі не платили (гетьманська показанщина з козаків), чи то поширюючи територіяльно де-які збори і на ті місцевості, де їх раніш не було (медова десятина).

Відповідь з Сенату, що її отримано в 20-х днях листопаду, взагалі сприятлива була старшині та державцям. Сенатський указ⁴ потвердив, що треба збирати лише ті збори, які зазначені в пунктах г. Богдана Хмельницького. Що стосується до зборів, які заведено пізніше, за г. Скоропадського та пізніш, то їх поки-що не збирати, а зібрати відомості, скільки таких зборів, з кого збиралось і на кого, і скільки має бути, і таку відомість прислати негайно до Сенату. Коли які полковники, старшина та значне військове товариство «пожалованы какими зборы по жалованымъ грамотамъ и гетьманскимъ универсаламъ»—тих зборів до царського скарбу, як не збирано за Скоропадського, і тепер не збирати; з грамот та універсалів зняти копії і скласти відомості, скільки має бути прибутків, та прислати копії та відомості до Сенату негайно. Що до маєтків, які зараз за росіянами, брати не більше того, як виходить згідно з пунктами Б. Хмельницького і як вже платилось раніш з тих маєтків за державців-українців. Ратушні збори збирати як раніш було, вести цим зборам прибуткові відомості, виплачувати на потреби ратуш, а відомості з відповідними квитами за місяці та третини року прислати до М. Колегії. На переїзжих дачі не чинити та взагалі «на друге ненадлежащіе дачи расходу не чинить». Що до церковних зборів, відокремлено ті, «которые сбираны прямо въ церкви, тѣ по прежнему нынѣ собирать къ церквамъ»: взагалі про церковні збори, скільки на яку церкву має бути і скільки буде, відомості прислати до Сенату. Відомо ще⁵), що не наказано обраховувати збірщиків за час перед заснуванням колегії.

Отже поки-що Сенат задовольнив бажання старшини: підкреслено знов пункти г. Богдана Хмельницького, нові збори скасовано. Сенат виявив велику обережність, хотів зібрати як-найдокладніші відомості про скасовані збори з старшинських та церковних маєтків, та разом з тим вияснити основу старшинського привілейованого землеволодіння (вимога копій грамот і універсалів).

Відношення Сената до цієї фінансової справи піднесло настрій у старшини. Полуботок в половині грудня дякував Московському урядові за зроблені

¹) Лазаревський, 159.

²) Арх. М. К., № 6907.

³) Лазаревський, с. 160 («Два письма получилъ отъ васъ...»).

⁴) Арх. Мал. К., № 29766.

⁵) Лазаревський. 162.

полегкості, разом з тим скаржився на Вельямінова та прохав дальших полегкостей в фінансовій справі. Полуботок прохав повернути медову та тютюнову десятину, що їх зібрано було з старшини та значного військового товариства, прохав з індукти, як раніш було, видавати на старшину та В. Канцелярію. Скаржився Полуботок на те, що Вельямінов від себе наказав переписати в людей всякого чину млини, броварні, гуральні, воскобойні, і що цей наказ, що його зроблено без порозуміння з генеральною старшиною, стурбував нарід.

На сенатський наказ Вельямінов пояснив, що зайві збори з'явилися через неповні відомості від Полуботка про збори, бо не можна було в'яяснити збори за г. Богдана Хмельницького. Розсилаючи збірщикам сенатський наказ, Вельямінов вимагав як-найскоріше прислати докладні відомості. Надходили ці відомості, але багато було там несправного: було багато «неросписныхъ статей», в де-яких пропущено було два місяці і записано було лише за один місяць (жовтень), або збори не було записано зокрема за кожний місяць. З таких відомостей не можна було скласти докладної відомости за третину за-для Сенату, і через те Колегія вирішила в кінці січня 1723 р. розіслати несправним збірщикам зразкові формуляри, щоб збірщики надалі складали відомості на зразок цих формулярів, «росписавъ порознь каждого званія»¹). Але і самий формуляр складено не дуже добре, тут не завсіди зазначено, на кого саме, з кого та по скільки збирано, і в цім відношенні не можна його рівняти з справозданням 1724 р., які дійсно виявляються наче зразкові. Збірщики взагалі не могли розібратися в формулярах, і ось збірщики, наприклад, з Стародуба писали 20 марця, що не можуть швидко пристосуватись до вимог, але обіцяли репортувати, як тільки роздивляться по цих формулярах. Але все-ж таки і місяць пізніш збірщики безнадійно писали: «противъ такого образца не можемо репортовать». Тоді збірщики повідомляли, що збори «попрежнему употреблены на расходы полковые и ратушские... всякіе сборы, кромѣ тѣхъ сборовъ денежныхъ, которые на особу гетьманскую стягаются, якіе начались уже въ нынѣшнемъ 1723 году, сбираемъ».

З великими труднощами Комісія наладжувала справу з докладними та акуратними справозданнями. В квітні знов Вельямінов нагадує про докладні справоздання, щоб не було в них таких помилок. Особливо наказує Вельямінов звернути увагу на млини та військову частину з них.

Завдання Вельямінова було побільшити прибутки з Гетьманщини, і хотів він досягнути цього, поширюючи збори і на ті групи, які раніш від цих зборів були увільнені. Цей намір виступає і в відомих 12 пунктах Вельямінова 1723 р. Найбільше уваги присвячено тут зборам з людности в Гетьманщині. Питання поставлено тут такі: 1) Чи збирати збори і далі так, як почали були збирати за час з початку діяльності М. Колегії до указу з Сенату (п. I); 2) чи збирати зо всіх рівно, не виключаючи старшини, значних козаків, в. товаришів, та монастирських та церковних володільців (п. II); 3) чи здавати «на откупъ» те, що до М. Колегії здавалось (п. III); 4) чи брати надалі з українських людей, що давали досі скатне, також і покухвне, яке платять шинкари (п. IV); 5) чи залишити і далі на Київську ратушу ті збори, що їх згідно з грамотами виплачували на ратушу (V); 6) пропоновано перевести натуральні збори з гетьманських дворців на грошові (VI); 7) пропоновано завести над збірщиками доглядачів, одного на полк, бо Колегії важко стежити через далекі віддалення від Глухова (IX); 8) прохання дозволити посилати укази з Колегії, коли буде потреба в відомостях, просто минуючи В. Канцелярію, бо генеральна старшина не подає

¹) Арх. М. К., № 29766.

докладних відомостей (XI); 9) прохання завести комендантів за-для звірення універсалів, що їх посилає генеральна старшина просто до полкової старшини, з тими, що їх розсилає через Колегію (XII). Як бачимо, тут ясно виступає бажання Вельямінова завести більший порядок в фінансових справах, збільшити збори та завести уважний контроль за діяльністю і зносинами Мал. Колегії. Указ Петра I задовольняє по перших 7 пунктах і, крім того, касує¹⁾ ті збори, які вважає за важкі за-для народу. Мотивування підкреслює «многіе непотребные сборы съ народа» та «милосердую мы...» Скасовано такі збори: «затонное отъ казаковъ и отъ казаковъ же, что медь варятъ; съ возовъ за пропускные квиты; отъ приѣзжихъ за мѣсто у продажъ лошадей и прочей скотины; съ привозного всякого хлѣба; съ мѣщанъ и посполитыхъ людей, съ лошадей ихъ работныхъ, такожъ и съ тѣхъ, съ которыхъ берется смотря по пожиткамъ; мазепщина съ посполитыхъ людей, празничное отъ козаковъ и мужиковъ, съ подсусѣдковъ казачьихъ; отъ рѣзничкихъ каморъ; что собиралось сало отъ бобылей, неимѣющихъ грунтовъ; съ пѣшихъ людей съ хатъ; стацею съ посполитыхъ съ подсусѣдковъ конныхъ и пѣшихъ; съ казаковъ съ каждого двора ралець—и впредь такихъ не собирать»²⁾. Залишено тут: від продажного хліба, з ратушних підданих від пари волів та коней, броварне з козаків та мужиків.

Петровський наказ опублікував Вельямінов не відразу вповні, а окремими частинами, боячись більшого чи меншого опору з боку старшини. І окремі рішення указу вже були прийняті до виконання, заяким було опубліковано цілий наказ, — наприклад, рішення в справі оподаткування старшинських маєтків.

Старшина все-ж-таки не відмовилась від дальшої боротьби. З доручення Полуботка, що поїхав до Петербургу, складали додаткові чолобитні, і тут було проведено таку думку, що як зроблено полегкості в податковім відношенні що-до посполства, то треба зробити подібні полегкості і старшині, заслуженим козакам, які служили вірно е. и. в., щоб новозаведені збори було знято з них з огляду на їх вірні служби. Потім при побаченні з Голицином Журавський та Лизогуб дбали про те, щоб докладніш висвітлити нові тягари, що їх поклатала нова система зборів. В вересні 1723 р. в Петербурзі подано дві чолобитні з проханням скасувати нові збори. В тій чолобитній, що її подано до Сенату, зазначено зокрема про прибутки гетьманські та про покуховне. Але боротьба, як відомо, закінчилась перемогою М. Колегії, Полуботок впав, і нова фінансова система запанувала без обмежень.

Що нового принесла до цього фінансового устрою М. Колегія?

По-перше, вона завела тут певний порядок замість попереднього безладдя. Вона застала тут лише перші незв'язані спроби завести порядок, внести певну систему до фінансових справ, і з великими труднощами досягла того, що справоздання 1724 р. дійсно давали докладне уявлення про фінансовий стан Гетьманщини. Пророблено таку-ж складну працю, яку проробив перед тим і московський уряд що-до Московщини.

По-друге, до фінансової системи починає входити новий погляд про рівенство всіх верств в податковім відношенні. Ставлячи своїм завданням збільшення прибутків скарбу з Гетьманщини, М. Колегія порушила ті привілеї, що їх мала на Гетьманщині старшина, користуючись своїм станом серед інших груп людности.

Нарешті М. Колегія переводить натуральні збори на грошові. Поскільки головне завдання було збільшити прибутки скарбу, натуральні збори мали

¹⁾ Єфименко. Двѣнадцать пунктовъ Вельяминаова.

²⁾ ПСЗР. VIII, 4196.

³⁾ Экстрактъ, с. 129.

великі невігоди що-до переховання їх на дальший час. Як вже було згадано, в вересні 1722 р. де-які збірщики прохали перевести натуральні збори медові на гроші. В пунктах Вельямінова є між иншим запитання, як бути з зборами натуральними з гетьманських маєтків: коли птахів чи скотину тримати, то на це буде виходити багато хліба. На запитання дано таку відповідь: брати грішми, аби тільки не було важко людям. Пізніш в указі 25. V. 1724 р. на подані пункти Вельямінова дано також відповідні вказівки про перевід на гроші¹⁾: з володільцьських млинів, замість попередніх провіантських зборів, М. Колегії збирати грішми, вирішуючи, щоб було на користь е. и. в. Пасічну десятину теж переведено на гроші. Зібраний досі десятинний мед, щоб не було від довгого переховування втрати, розпродати доброю ціною: а надалі з тамошніх мешканців замість «десятого улья» брати 60 коп., а коли вуликів менш десятка, від вулика брати по 6 коп. За десятинний тютюн, у кого не взято за минулі роки, і надалі брати грішми по 60 к. за пуд і дивитись, щоб не було утаїння в вазі; хто-б потаїв що, втрачає все, що потаїв; той тютюн, що вже зібрано, М. Колегія повинна, порозумівшись з камер- та мануфактур-колегіями, віддати на продаж до тих міст, що сусідні до України, а після продажу гроші згідно з вищепоказаною ціною за пуд прислати до М. Колегії (пункти I, XIV, III).

Але де-які збори і до кінця М. Колегії залишились в натурі: хліб і далі приходив в 1727 р., хоч і в меншій кількості; мед перестав приходити в 1726 р.; олії конопляної нема вже в 1727 р.²⁾

Подібно-ж і принцип урівнення всіх верств що-до податкового тягара не було проведено вповні. Перший приклад—це увільнення від зборів до скарбу маєтків князя Меншикова. Мал. Колегія, спираючись на указ від 16. IV. 1723 р., почала було збирати і з маєтків Меншикова (Ямполь, Почеп з сусідніми містечками та селами). Очевидно, Меншиков звернувся з скаргами до сенату, бо рішення Сенату від 19. VII. 1725 р. повернуло справу на користь кн. Меншикова: з зазначених міст та містечок раніш збиралось на гетьмана, отже після надання їх Меншикову не треба з тих маєтків збирати зборів. Після цього вирішення збори припинено з листопаду 1725 р. Але в вересні 1726 р. знову стали збирати із маєтків Меншикова після указів 20. VII та 18. VIII, бо в тих указах було наказано збирати рівно з посполитих українських та російських володільців. Чолобитну Меншикова слухано в Верх. Тайн. Совіті 16. IV. 1727: покликався Меншиков на царську грамоту 1709 р.³⁾, з Верх. Тайн. Сов. запитали Мал. Колегію, і після того збори було припинено з маєтків Меншикова. Другий приклад увільнення від зборів—це Київського Михайлівського монастиря від збору з шинкування горілки. Указ 1. VI. 1727 р. наказав не збирати до Мал. Колегії і залишити, як раніш було—«продажу пива, меду и вина» не більш як 20 куф на рік⁴⁾. Мал. Колегія повинна стежити, щоб не було вишинкувано більш норми, за те, що вище норми,—брати звичайну пошліну.

Побільшення прибутків скарбу Мал. Колегія думала перевести через поширення гетьманської показанщини на козаків, пасічної десятини на всі полки (раніш лише в Переяславській полку), покуховного, і на тих, що перед тим давали лише скатне. Крім того, М. Колегія думала завести зовсім нові збори⁵⁾. По-перше, пропонувала вона з володільців збирати четверту частину прибутків з мостів, перевозів, торгових лазень, рудень, гут, рибних

1) Арх. М. К., № 971.

2) Арх. М. К., № 1330.

3) Сб. И. Р. И. Общ., т. 63, с. 415.

4) Ibidem, с. 633—635.

5) Сб. И. Р. И. Общ., т. 55, 325.

ловель. По-друге, пропонувала накласти на міщан рокове, бо міщане мають перед «козаками та посполитими излишнюю свободу такую, что казаки бывають на службѣ, а посполитые нѣкоторые работают на своихъ владѣльцевъ, а другіе платяють подданническую повинность».

Але Сенат з тим не вповні згодився, лише згодився оподаткувати міщан, «для уравниенія съ протчими нѣкоторую часть на войско положить». Що-ж до зборів з володільців за їх мости, перевози та ин., сенат не згодився, бо раніш «съ тѣхъ званій никакихъ сборовъ не бывало». Це мотивування не вірне, бо раніш, як бачили, бував збір «съ тѣхъ званій».

В дальшій фінансовій політиці Мал. Колегії помітно перелом. Згори намічено перегляд фінансової системи та вияснення, в чім можна-б було полегшити податки українському люду. Неясна думка про полегшення промайнула в відповіді на XI з пунктів Вельямінова в 1724 р., де заборонено державцям притягати до будови та направи млинів посполитих та козаків і наказано збирати з млинів не половину помолу, а четвертину, як по російських містах. Тепер указ 4. VI. 1726 припинив збирання тих зборів, які заведено в 1723 р. після пунктів Вельямінова¹⁾. Але пізніш указ 20. VII²⁾ поновив збори 1723 р., нагадував «сбирать въ М. Колегію со всѣхъ равно отъ высшихъ и до нижнихъ чиновъ» та вимагав від Мал. Колегії докладної відомості, що можна надалі зменшити чи прибавити. На цей наказ Мал. Колегія і прислала³⁾ до Сенату свої міркування, що можна зменшити і, наскільки це зменшить загальну суму зборів: 1) касувати збір четвертини від помолу, бо переховувати його в натурі довго не можна, а при зваженні та переховуванні «чинится не безъ тягости»; на рік тієї четвертини буде на 10,403 крб. 94 коп., з млинів за показанщину та поколющину 4,047 крб. 19¹/₂ к., усього 14,451 крб. 13¹/₂ к. 2) Скасувати ковшове з привозного на торги ріжного хліба, на рік на 1,814 крб. 31¹/₂ к. 3) Зменшити на половину тютюнову десятину, замість 60 к. брати 30 к. від пуду, на рік замість 5,868 крб. 24 к. буде 2,934 крб. 12 к. Всього тих зборів зменшиться на 19,199 крб. 57 к. Отже більш як на ¹/₆ зменшувалась би сума податків з українського народу.

Скасування самої М. Колегії припинило і її фінансову політику.

III.

БЮДЖЕТ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ ПЕРШОЇ КОЛЕГІЇ.

А) Характер оподаткування.

Під характером оподаткування ми розуміємо детальний розгляд тих категорій, що були платниками податків, того що ставало за об'єкт оподаткування, та того, які податкові одиниці і долі бралися за податкову норму.

Платники, що були до Колегії, залишилися й за неї: це рядові козаки, посполиті, монастирські та церковні й приїжджі. Річ в тому лише, що до Колегії їх точно не розрізняли і не зводили до груп так, як це було в справозданнях за Колегії. Тепер, як це видно із зразкового справоздання 1724 р.⁴⁾, всі податки грішми та натурою поділяються на 2 групи—«прежде сего сбирывалось» и «прежде сего на гетьмана и старшину не сбирывалось». До перших відносились ті галузі податків (із кого й на кого збирається), що були й до Колегії; до другої—ті, які наново заведені за Колегії. В останній

¹⁾ Арх. М. К., № 971.

²⁾ ПСЗР, VII, № 4902.

³⁾ Сб. Р. И. О., 55, с., 488.

⁴⁾ Сб. И. Р. И. Об., т. 63, с. 484.

⁵⁾ Сб. Р. И. Общ., т. 63, с. 490—500.

групі—«ни на кого сбиралось»—як платники відзначаються: гетьманша Скоропадська, генеральна старшина, полкова старшина, бунчукова, сотенна та «городовая» старшина, монастирські та церковні, значкові козаки, рядові козаки, посполиті, великоросійські власники та приїжджі. Для нас залишається не зовсім зрозумілим, через що до другої групи платників зараховано й тих, що були й до Колегії. Ще зрозуміло те, що всі попередні платники можуть бути зараховані до нових в тому розумінні, що з них треба було взяти нові податки, яких з них в попередні часи не стягали, напр. покуховне, — яке стягалося тепер зо всіх «малоросійських обывателей», медову десятину, яку поширили на всі полки. Але виявляється, що до другої групи податків—«прежде ни на кого не сбиралось»—віднесено й такі податки з попередніх платників, які бралися з них і до Колегії, напр. «съ винокуреннихъ казановъ», з млинів, за тютюн, з містків та перевозів, мірчак за продаж горілки та меду. Окрім того в справозданні за провіянт з млинів до тих податків, які раніш на гетьмана та старшину не збиралися, віднесено збори з полкової старшини, з сотницьких, з бунчукових, з значкових; а поруч подаються цифри податків збіжжям на гетьмана з млинів тих же платників. Залишаючи питання невирішеним, наведемо цифри 1724 р., які показують спорівнену участь всіх вищезгаданих платників в грошових та натуральних податках. По розміру податків вони розміщуються в такому порядку: з загального грошового прибутку за 1724 рік, який дорівнює (коли одрахувати податки з гетьманських маєтків, доїмочних та вторгованих за продані продукти)—114495 крб.; приїжджі виплачували 35015 крб. 62 коп., рядові козаки—34285 крб. 35 $\frac{1}{2}$ коп., посполиті—29380 крб. 34 коп., монастирські та церковні—5367 крб. 23 коп., бунчукові—3319 крб. 33 коп., значкові козаки—2266 крб. 26 коп., полкова старшина—2238 крб. 76 коп., власники великоросійські—1592 крб. 62 коп., гетьманша Скоропадська—591 крб. 31 коп., генеральна старшина—264 крб. 08 коп., сотенна та городова старшина—174 крб. 27 коп. Податки збіжжям з млинів поділяються так: з загальної суми збору в 25342 чт. 4 $\frac{1}{2}$ чк. припадало на монастирські та церковні—4780 чт. 7 $\frac{1}{2}$ чк., на бунчукових—4598 чт. 3 чк., на посполитих—2261 чт. 6 чк., на значкових—2223 чт. 1 чк., на полковничих—1815 чт. 1 чк., на великор. власників—1575 чт. 1 $\frac{1}{2}$ чк., на рядових козаків—1350 чт. 5 чк., на сотенну старшину—1200 чт. 6 $\frac{1}{4}$ чк., на полкову старшину—1137 чт. 3 чк., на козаків—1137 чт. 1 $\frac{1}{2}$ чк., на гетьманські власні—1002 чт. 4 $\frac{1}{2}$ чк., на генеральну старшину—421 чт. 1 $\frac{1}{2}$ чк., на попівські—154 чт. 1 чк., на сотницькі—42 чт. 3 $\frac{1}{2}$ чк., на попівські та монастирські—30 чт. 5 чк., на ратушні—11 чт. 1).

Об'єкти, оподаткування в часи Колегії залишаються ті-ж самі, що й до неї. Обкладалося податком осіб: посполитих, козаків, міщан, циган. Посполитих ратушних сел обкладено було річним податком, який рахували на ратуші або на полкову артилерію, як напр., з ратушного села Макошина. Збираючи на ратуші за одиницю оподаткування рахували двір. Річного податку в 1724 р. на ратуші з посполитих ратушних сел було: в Стародубському полку з 1659 дворів—646 крб. 53 коп., в Чернігівському полку в Ройській сотні з 62 дворів—7 крб. 36 коп., в Прилуцькому полку в полковій сотні—з 792 дворів—128 крб.; в Переяславському полку (здається в Переяславській та Басанській сотні) з 134 дворів—12 крб. 5 коп.; в Гадяцькому полку в Рашевській сотні з 71 двору—4 крб. 29 коп.; в Київському полку Козелецьк. с. з 138 дв. — 20 крб. 80 коп.; всього з 2856 дворів 818 крб. 98 коп. З ратушного села Макошина, Чернігівського полку, на артилерію з 74 дв.—7 крб. Як бачимо з цього, оподаткування двору не було однакове.

1) Ibidem.

З посполитих ратушних сел на ратуші збиралося ще «поковшеве» збіжжям, як річний податок. Міщан обкладали податком, який рахувався для ратушів, та чиншем, який збиралося щорічно «за уполненіє городовихъ повинностей».

За одиницю оподаткування тут брали людину та двір, при чому податкова частка (доля) також не була однакова для всіх місцевостей; очевидно, тут, як і при оподаткуванні посполитих, податкова одиниця хиталася в залежності від якоїсь умови, можливо, що від загальної забезпеченості.

З міщан «на ратуші» 1724 року зібрано: в Переяславському полку в сотнях Золотоноській з 4 людей по 2 крб. 60 коп., в Домонтовській з 2 людей по 4 крб., в Басанській з 8 людей по 1 крб. 60 коп., в Яготинській з 13 людей по 1 крб. 60 коп., з Ірклевській з 2 людей по 5 крб.; в Лубенському полку, в сотнях: Пирятинській з 8 людей по 1 крб., Чернуській з 6 людей по 1 крб., а з одної людини—6 крб., Чигирин-Дубровинській з 350 дворів по 3 коп., з 50 дворів по 2 коп. з двору. Чиншове оподаткування було одержано так: в Прилуцькому полку в сотнях полкової з 3 людей по 3 крб. та з одної—6 крб., в Іченській сотні з одної людини—6 крб., з одної—4 крб., з одної—2 крб., з 4-х по 3 крб. і т. д. Міщане та посполиті Полтавського полку разом платили ратушним службовцям, сторожам та «осаульцам» полковим з 700 дворів по 2 коп. з двора. Окрім того, посполиті ратушних сел Полтавського полку платили й «живністю» на ратушні витрати: гусьми, курми, які продавалося, а гроші віддавалося збірщикам. З козаків та посполитих «выводные и куничные» за весілля: в Гадяцькому полку (Камишанська та Рашевська сотні) по 10, 25 та 30 коп. від весілля; в Прилуцькому полку (в полковій, Чернуській, Манастирській, Сребрянській, Іваницькій, Красноколядинській, Журавській, Варвинській сотнях) по 10 коп. від весілля. З циган брали «окладний збір»; його було передано на відкуп «цыганскому атаману». Цей «атаман» був настановлений від Колегії, і за її вирішенням йому наказано «над ними імѣть расправу судом и собирать съ нихъ по разсмотрѣнню своему денежный сборъ и за то платитъ по 20 р. на годъ»¹⁾.

З речей споживання оподатковано було: горілку, мед, дьоготь, тютюн, сіль, рибу, хліб, яйця. З горілки оподаткування було просто покуховне, покуховне з вишинкованої горілки, показанщина, «становое отъ носатокъ вина». «Скатное и помѣрное» збирали тільки при продажу. Через те, що справоздання за часи Колегії поліпшилось, ми маємо тепер можливість знати одиниці оподаткування і частки (долі) майже всіх об'єктів оподаткування. Просто покуховне оподаткування бралось з куфи, а покуховне з вишинкованої горілки бралось і з відра. Податкова частка просто покуховного була така: в Прилуцькому полку з доброї горілки по 2 крб., з «подлої», по 1 крб.; в Миргородському—по 2 крб., в Лубенському—по 2 крб., Ніжинському—по 1 крб. 50 коп. та по 2 крб., в Стародубському—по 1 крб. та по 1 крб. 20 коп., в Чернігівському—по 1 крб. 40 коп., 1 крб. 60 коп., та по 2 крб.; в Полтавському—по 1 крб. та по 2 крб., в Київському—по 2 крб.; в Переяславському—по 1 крб., 1 крб. 50 коп. та по 2 крб. Покуховне з вишинкованої горілки бралось: в Миргородському полку по 10 коп. з відра, Лубенському полку по 10 коп. з відра, Стародубському, Полтавському, Гадяцькому, Ніжинському—по 50 коп. з куфи. Показанщини, як видно з справоздання того-ж року, бралось: в Прилуцькому, Миргородському, Київському та Полтавському полках по 1 крб. 20 коп., в Лубенському по 1 крб. 50 коп., Ніжинському по 1 крб. 20 коп. та 1 крб. 50 коп., Стародубському

¹⁾ № 2666 Арх. М. К.

по 1 крб. та 1 крб. 20 коп., Чернігівському по 80 коп. та 1 крб. 20 коп., Гадяцькому та Переяславському—по 60 коп. «Становой отъ носатокъ» горілки збирався з шинкарів, які носатками шинкують,—в полках: у Стародубському по 10 та 12 коп., в Чернігівському по 20 коп. Мед обкладали з вулика загалом по 6 коп., тільки в Ніжинському полку в Янпольській сотні по 1 крб. з бортя. Опріч цього збору з вулика, відомого під назвою очкового, було оподаткування грішми «за медову дань» з козаків та посполитих. Про це оподаткування в справозданні 1724 року сказано: «Съ оного званія собирается по сборщикомъ вѣдомостямъ по прежнему обыкновенію, какъ собираютъ на владѣльцевъ: въ Стародуб. п. въ полковой съ 2-хъ казакѡвъ 3 р. 22 к., Новгородской с. съ козакѡвъ и посполитыхъ—28 руб. 3 коп., въ Погарской с.—4 р. 24 к.»¹⁾. Покуховне з дьогтю бралось з куфи: в Прилуцькому п. по 30 коп., Миргородському п. по 60 коп., Лубенському по 1 крб., Ніжинському по 10, 20, 30, 60 коп., Київськ. по 20 коп., в Гадяцькому по 50 та 60 коп., в Полтавському по 20, 40, 50, 60 коп. та по 1 крб., в Переяславському по 40, 50, 60 к. та 1 крб.; а «в Старод. и Черниговскомъ не собирается для того, что по сборщикомъ вѣдомостямъ не показано». І в цьому випадкові, як і в інших, нам невідомо, чим саме пояснюється ця різниця в розмірі податкової частки. З тютюну, як сказано в справозданні 1724 р., збиралося по всіх «малороссійскихъ полкахъ»—з тих, що сіють тютюн, в казну десятий пуд, або папуша. Хліб, риба, сіль та яйця оподатковувалося, як крам, в різні моменти: на перевозах, ярмарках. Через це одиниці та частки оподаткування на них ми розглянемо нижче, як буде йти мова про митні податки.

З окремих прибуткових джерел за часи колегії були оподатковані: млини, рибні лови та озера, перевози, солодовні, воскобійні, погребі, комори та будки, торговельні бані, та промисли стрілецький та бобровницький, різницький, калачниць, продаж горілки в шинках, броварні і врешті горілчаній та дьогхтярній промисли.

З млинів бралось такі податки: відкупне, поколющина, покабанщина та помолщина. Так, в Чернігівськiм полку за млини, перевози й стави, з яких збиралося на Чернігівську ратушу, відкупного йшло—200 крб.: в Ніжинському полку з відкупних власницьких млинів—в Янпольській сотні 79 крб. 7½ коп., в Вороньковській сотні—20 крб. Поколющина й покабанщина йшли з кола: в Лубенському полку по 1 крб. 20 коп., в Стародубському—по 1 крб., 1 крб. 40 коп. та 2 крб., в Ніжинському, Переяславському та Прилуцькому по 1 крб. 40 коп., в Чернігівському полку поколющини по 1 крб. 20 коп. і покабанщини по 75 коп., в Полтавському—по 1 крб. та 1 крб. 40 коп., в Гадяцькому—по 1 крб., 1 крб. 40 коп., 2 крб. 20 коп. та по 2 крб. 60 коп. з кола і за покабанщину по 1 крб. 20 коп.; в Миргородському п. зі ступних колів—четверта частина. З «вешняних» і «лодейних» млинів у всіх полках бралось по 60 коп. з кола; з вітряків—в Переяслав. п. з одного 60 коп., в Чернігівському п. з п'яти по 60 коп. За те, що змелють зерно, по справозданню 1724 р., бралось в Миргородському п. в Омельницькій сотні «съ мельницъ за помоль солоду, которые плательщики не платя солоду, а платятъ деньгами и съ того доходу емлется въ казну четвертая часть». З ставів, де є риба: в Ніжинському п. в Дівицькій сотні, з 3-х церковних ставів, з яких оподаткування бралось для церкви і які (стави) дівицькою старшиною віддавалися на вілкуп—2 крб. 50 коп.; в Чернігівському п. з церковних ставів, що наймалися: в Менській с. з 2-х ставів по 2 крб., а з інших 3-х: з одного 1 крб. 70 коп.;

¹⁾ Ці та й всі наступні факти про одиницю та частки оподаткування взято з № 6907, Арх. М. К.

з другого 50 коп., з третього—40 коп., в Стуленській с. з одного ставу 2 крб. 40 коп. В деяких полках (Лубенським та Чернігівським) збиралось рибу з ставів бочками на полковника, або з монастирських ставків, а потім рибу цю продавали.

З солодовень в Чернігівському п. «разныхъ владѣльцевъ шинковныхъ» по 50 коп.; в Ніжинському п. в 5-ти сотнях по 30 к. 50 к. та по 1 крб. з солодовні; в Київському п. по 20 коп. З погребів та льодовень в Чернігівському полку по всіх сотнях «разныхъ владѣльцевъ съ шинковныхъ» з льодовень по 25 та 50 коп., з погребів по 25, 30 та 50 коп. З воскобоень збір був з тих міщан, що їх (воскобійні) мали: в Полтав. п. в полкових сотнях по 3 крб. річно; в Переяславськ. п. Золотоносськ.-с. по 5 коп. від закладів, в полкових сотнях по 4 коп.; в Лубенському полку по 10 коп. од закладу, в Ніжинському п. по 4 коп., в Київському полку Козелецькій с. по 6 коп. від закладу. З комор, що наймалися, з крамниць, місць, таш, будок та ратушних шинкових дворів: в Переяслав. п. з комори ратушних по 20 коп. річно; в Ніжинському п. Глуховській с. з шинків, що під час ярмарку наймаються шинкарям, з 41 по 22 крб. 20 коп.; в Кролевецькій с. того ж п. з козацьких комор, що також давалося в найми, з 6-ти по 1 крб.; в Київському п. з 3-х комор по 4 крб., з 1-ої—1 крб., з 1-ої—2 карб., з шинкових дворів: з одного 7 крб. 50 коп., з 2-х по 4 крб., з одного—3 крб., з одного—2 крб., з одного—1 крб. 20 коп. З торгової бані: в Ніжинському п. Борзенській с. з ратушної торгової бані 2 крб. 50 коп. на рік. Стрілецький та бобровницький промисли тепер були також в оренді: з стрілецького промислу в Чернігівському полку Городницькій сотні з 40 дворів та в Стародубському п. Мглинській сотні з 28 дворів відкупного за право ловити птахи та звірі—237 крб.; з бобровницького промислу в Чернігівському полку в сотнях: Сосницькій, Волинській, Менській, Киселівській, Синявській, Березинській, Понурницькій, Седневській, Городницькій з 87 дворів та в Стародубському полку в сотнях: Мглинській та Погарській з 165 дворів,—всього 109 крб. Різницький промисел було оподатковано тільки в Переяславському п. в усіх сотнях, окрім полкових, з 66 людей бралось по 60 коп. з людини на рік. Збір з калачниць ішов на ратушні витрати: в Переяслав. п. в полкових сотнях бралось: з 5 людей по 5 коп. з особи, в Золотоносській с. з 4—по 40 коп. Шинки було оподатковано в Стародуб. та Ніжинськ. полках. В Стародуб. п. в полковій сотні з власницьких шинків з 121 особи бралось по 80 коп., а з двох ратушних дворів, де торгували горілкою, пивом та медом, з шинкарів, яким наймається двори—32 крб.: Оподаткування раніш йшло на ратушу. В Ніжинському п. Вороньківській с. з власницьких пивних шинків з 24-х брали по 50 коп. річно. З шинкарів, що шинкували брагою, бралось «смотря по промислу». З горілчаного промислу брали такі податки: «покадровое и повинничное за тулшины». Перше бралось «съ обывателей, которые у себя винокуреньныхъ казановъ не имѣють, а варятъ у постороннихъ». Оподаткування було від діжки: в Полтав. п. Старосенжарівській та Великобудській сотнях по 10 коп.; в Київському п. Гоголівській та Козелецькій с.с. по 20 коп. «Повинничное» за тулшини збиралось «съ винниковъ, которые нанимаются у владѣльцевъ вино курить и зато получаютъ плату». Одиницею оподаткування тут була людина: в Ніжинському полку бралось по 12, 20 та 25 коп. з людини, Стародубському—по 20 та 25 коп., в Чернігівському—по 25 коп., в Київському—по 10 коп. З дегтярного промислу оподаткування було в Чернігівському: Менській с. з одного 4 крб., у Сосницькій с. з одного 6 крб., Березинській с.—6 крб.

До зборів, що одержували від оподаткування різних моментів крамообігу (купівля-продаж, перевозка) треба зарахувати різні галузі митних

податків: імпортні, експортні, транзитні та внутрішні. До імпортних митних податків насамперед зараховується так зване індуктне мито, про яке в справозданні 1723 року сказано: «во всей Малороссии со всякихъ товаровъ съ продажи по 2 коп. съ рубля до состоянія К-и было въ окладѣ—9000 р.» на рік, а за часи Колегії віддавалися в оренду за 18697 крб. 62 к. на рік. Так само до імпортних податків треба зараховувати: в Київському полку від возів та від маж соли, «которые приѣзжаютъ изъ заграницы» по 4 та 6 коп. від воза; а в Миргородському п. в Городецькій с. бралось по 20 коп. «съ приѣзжающихъ съ той стороны на сю сторону Днѣпра съ продажнымъ хлѣбомъ и дровами». До мита експортного треба зараховувати і податки в Чернігівському п. з купців, що їдуть за кордон Лівобережної України з тютюном, сіллю, рибою та ганусом—по 2 коп. з воза; сюди треба зараховувати податки з волів, яких женуть в Шльонськ на продаж: в Київському п. по 1 коп. з вола, в Переяслав. п. по $\frac{1}{2}$ коп. та по 35 коп. з сотні волів. До транзитних податків зараховуються ті, що були з перевозів, містків та гребель з проїжджих. Тут за одиницю оподаткування був віз та голова товару, але приймалося на увагу, чи віз легкий, чи тяжкий, «иностранный или свой». Так, в Миргородському п. бралось з легкого воза по 15 коп., з рибою по 25 коп., з тютюном по 30 коп., з сіллю по 40 коп., з яйцями по 20 коп. від воза, з голови товару (скотини) купецької—2 коп.; в Лубенському п. з «иностранныхъ» возів по 6, 10, 20, 30, 40 та по 50 коп. з воза; в Чернігівському по 1, 2, 3, 4 та 6 коп. з воза; в Переяс. п. по 1, 2, 4, та 8 коп.; в Ніжинському п. «съ коломыйцевъ» з волових тяжких возів по 8 коп., з інших тяжких та легких по 2 коп. До внутрішнього мита зараховуються ті мита, які накладались під час продажу на торгах ти ярмарках; а саме: вагове, кругове, скатне, поковшеве, зі збіжжя, що призначено на продаж, з возів з крамом, ярмаркове з жидів та циган, з посуду на продаж і т. д. Вагове разом з круговим (від бочки), помірним та скатним раніш віддавалося в оренду за 200 крб., тепер же окремо—вагового збиралося з пуда по 2 коп. у всіх полках, окрім Стародубського, в якому—по 1, 2, 3, 4 та 6 коп. з пуда; в Київському п. з тютюну бралось по 6 коп. з пуда. Кругове бралось з бочки риби, або соли: в Стародуб. п. по 2 к., в Київському п. по 3 та 5 коп., Переяславському п. по 1 коп., Ніжинському п. від тисячі гусаків (стовбиків соли) по 1 коп., від бочки по 1 коп. З горілки на продаж бралось повідерне та скатне; повідерне бралось також з меду, а скатне із дьогтю та олії. Повідерне бралось: в Прилуцькому, Миргородському та Гадяцькому полках по 1 коп., в Лубенському п. по 4 коп., в Ніжинському п. з горілки по 2 та 4 коп., з меду по 3 коп.; в Полтавському по 1 та 2 коп., в Переяслав. п. по 1 та 2 коп. та по осьмаку; в Стародуб. п. так само по осьмаку з відра; в Київському п. по 2 коп. Скатне з горілки бралось від куфи: в Ніжинському полку по 20 коп., в Прилуцькому, Миргородському й Гадяцькому по 50 коп., в Стародуб. п. по 25 коп., в Полтавськ. п. по 25, 50 та 60 коп., в Переяслав. п. по 20 та 30 коп., в Чернігів. п. «не собирается для того, что сборщики по вѣдомостямъ не показали».

Скатного з дьогтю й олії бралось: в Прилуц. полку по 16 коп., Миргород. і Лубенськ.—по 25 коп., Ніжинськ.—по 6 та 10 коп., Стародуб.—по 5 та 10 коп., Київськ.—по 10 та 20 к., Полтавськ.—по 15, 40 та 50 коп., Гадяц.—по 20 та 25 коп., Переяслав.—по 10 та 20 коп., Чернігівськ.—по 4 коп. Скатне з волоського привозного вина в Стародуб. та Чернігів. полках бралось по 20 коп. з бочки; з вишинкованого волоського вина бралось: в Лубенському полку по 10 к. з воза; Ніжинськ. п. з бути по 2 крб. і з бочки по 20 коп.; в Стародуб. п. з бочки по 50 коп., з куфи по 80 коп. і з бути по 2 крб.; в Полт. і Переясл. полках по 20 і 80 коп. з бочки;

Черніг. п. по 20 к. з бочки, Київськ. п. по 20 к. з бути. Зі збіжжя, що призначалося на продаж, бралось: в Переяслав. п. з воза купця по 6 коп., з продавця по 2 коп., в Ніжинському п. по 2 коп. з ковша. Торгове од воза збиралося: «во время торговъ со всякихъ разныхъ мелкихъ продажъ», в Черніг. полку по 1 коп. з воза, Київ.—по 2, 3, 6, 8, 10 та 20 коп., Ніжинськ.—по 2, 3, 6 коп.; з сала продажного в Стародуб.—по два осьмаки; зі збіжжя продажного від воза в Київському полку по 2 та 6 коп. Ярмаркового бралось з воза: в Стародуб. полку по 2, 3, 4, 8, 10, 15 та 20 коп., Чернігівськ.—по 1, 4, 5, 10 та 20 коп., Київськ.—по 2, 4, 8 та 10 коп., Полтавськ.—по 6 коп., Гадяц.—по 1 та 3 коп., Переяслав.—по 10 коп., Ніжинськ.—по 4 та 8 коп.; Лубенськ.—по 10 та 20 коп., Прилуцьк.—по 2, 4 та 6 коп. Окрім того, ярмаркове бралось «съ прїѣзжихъ на ярмарки съ товарами жидовъ, господарей и съ прикладниковъ» по 50 коп., съ «жидовскихъ хлопцевъ» по 20 коп., з циган же в Ніжинському п. (Глуховській с.) бралось «смотря по промыслу». Про податок з продажного дерев'яного посуду в справозданні 1724 р. сказано: «въ Нѣжинск. п. Глуховской и Воронковской с.с., съ порожней кувфы по 1 коп., да за взятое дерево десятиа доля, да съ воза по 1 коп.; въ Черниговск. п. по 1 коп. съ воза; въ Кіевск. п. по 2 коп. съ воза».

Але залишаються ще статті прибутків, яких немає змоги підвести під одну з відомих уже нам галузів об'єктів оподаткування: ці джерела давали прибуток «въ казну государеву» від використання їх згідно з приватно-правними нормами. Такі джерела: прибуток з дьогтю на продаж, який в Київськ. п. до Колегії купувався на ратушні кошти й продавався; це саме робилося й за часів Колегії через збірщиків. Також джерела від продажу вишинкованого пива: «на оное пиво солоду одбирали из гетманского дворца Гадячского замка на ратушу по 7 чт.; изъ котораго солоду вываривая пиво употребляли для прибыли на ратушу: такъ и нынѣ сборщики содержатъ по прежнему обыкновенію». Сюди треба зарахувати податок в Прилуцькому п. з «косцовъ сеножатныхъ», які косять на полкових сіножатах для себе, з людини по 2 коп. Окрім того, прибутки казни поповнювалися: штрафами, які накладалися на сотників за те, що не надсилали козаків для низового походу; штрафними за зміну чину на лазарет, «перекупними и печатными» під час передачі на одкуп індуктного податку.

В) Кількість податків та їх розподіл.

Перейдемо тепер до розгляду грошового та натурального прибутку Колегії по роках, кількості кожного з оподаткувань зокрема, розподілу податків по полках.

«Съ состоянія» Колегії до 1727 р. прибуток гршми та провіантом по роках розподіляється так: ¹⁾.

	1722 р.	1723 р.	1724 р.
Гршми	45527 крб. 19 к.	85854 крб 49 к.	141342 крб. 89 ⁵ / ₈ к.
Провіантом	16785 чт.	27524 чт. 7 ¹ / ₂ чк.	40693 чт. 6 чк.

В цю таблицю занесено й податки з гетьманських дворців та маєтностей Меншикова. З цих цифр видно, як швидко зростають податки з часу заснування Колегії та як вони падають після Петра: в цьому зменшенні не можна не спостерегти звязку з новою політикою наступників Петра, що була скерована на полегшення розмірів податків з українського народу. Те-ж

¹⁾ №№ 6907, 876, 1330, Арх. М. К.

саме підвищення цифри податків в 1724 р. бачимо й з порівняння окремих статтів прибутків:

Назва податку	1722 р.	1723 р.	1724 р.
1. Покуховного з вина	4597 крб. 42 к.	16314 крб. 08 к	23201 крб. 81 ¹ / ₄ к.
2. Показанного	2544 крб. 86 к.	12675 крб. 75 к	13214 крб. 35 к.
3. Мірчаку з вина	44 крб. 45 к.	92 крб. 51 к.	194 крб. 44 ¹ / ₂ к.
4. Покуховного з дьогтю	87 крб. 67 к.	493 крб. 60 ¹ / ₂ к.	848 крб.
5. Очкового з бджіл.	1984 крб. 72 к.	4286 крб. 91 к.	16414 крб. 44 к.
6. З перевозів та містків	717 крб. 51 к.	2745 крб. 32 к.	6795 крб. 29 к.
7. Скатного з дьогтю та олії	22 крб 99 к	151 крб. 61 к.	310 крб. 93 к.
8. З волоського вина з бут.	63 крб. 80 к.	112 крб. 70 к.	357 крб. 05 к.
9. Поколющини та показанщини.	176 крб. 70 к.	1906 крб. 36 к.	1689 крб. 52 ¹ / ₂ к.
10. З різників.	32 крб. 40 к.	37 крб. 80 к.	39 крб. 60 к.
11. З медоситень та воскобоень	14 крб. 68 к.	17 крб. 13 к.	24 крб. 84 к.
12. Тютюнової десятини	2542 крб. 43 ¹ / ₂ к.	435 крб. 08 к.	5950 крб. 63 ³ / ₄ к.
13. Чиншових з міщан	7 крб.	137 крб. 18 к.	134 крб. 90 к.
14. Річного з бражниць	12 крб. 41 к.	16 крб. 36 к.	17 крб. 55 к.
15. Вагового з ріжного краму	472 крб. 54 к.	894 крб. 06 к.	1099 крб. 49 к.
16. Річного з ратушних сел	345 крб. 29 к.	809 крб. 68 к.	818 крб. 98 к.
17. Річного з міщан на ратуші.	24 крб. 20 к.	57 крб. 20 к.	91 крб. 50 к.
18. Куничних з весілля	20 крб. 44 к.	34 крб. 30 к.	102 крб. 30 к.
19. З солодовень, льодовень, погребів	24 крб. 38 к.	151 крб. 54 к.	163 крб. 16 к.
20. Станового з носаток вина	—	1506 крб. 26 ¹ / ₂ к.	714 крб. 30 к.
21. Покуховного з вина на вивіз у великі міста.	—	1805 крб. 52 к.	8747 крб. 47 к.
22. Повинничного за тулшини	—	379 крб. 74 к.	459 крб. 70 к.
23. З млинів ступних, вешнян. і лодейних	—	558 крб. 97 к.	2583 крб. 79 к.
24. Виводних від весілля.	—	9 крб. 70 к.	22 крб. 40 к. ¹⁾

Тут ми навели тільки ті цифри, які пощастило добути нам та які є точними для цих трьох або двох років; але й їх цілком досить, щоби показати, що за незначними винятками по всьх статтях зростає прибуток Колегії що-року, принаймні до 1724 р. включно, про інші роки у нас нема матеріялів.

Опріч збіжжя були й інші натуральні податки: мед, сіль, конопляна олія, дьоготь, вино, тютюн. Ці продукти продавалося, а те що залишалося від продажу, залишалося під доглядом збірщиків.

Назва податку	1722 р.	1723 р.	1724 р.	1725 р.	1726 р.	1727 р.
Меду						
На прибуткові. . .	5450 п. 26 ф.	20047 п. 3 ¹ / ₂ ф	21 п. 24 ф.	19 п. 16 ф.	—	—
Продано . . .	5432 п. 08 ф.	20040 п. 3 ¹ / ₂ ф	2 п. 24 ф.	—	—	—
Лишилось . .	18 п. 18 ф.	7 п.	—	9 п. 16 ф.	—	—
Олії конопляної						
На прибуткові. . .	180 кварт.	148 кварт	10 вед. 27 кв.	48 кварт.	8 вед. 7 кварт.	—
Продано . . .	—	—	—	10 вед. 27 кв.	—	згоріло 31 від 3 кв-
Лишилось . .	—	—	—	—	—	25 вед. 332 кв.
С о л и						
Лишилось . .	1 п. 24 ф.	71 п. 32 ф.	145 п. 2 ф.	205 п. 18 ¹ / ₄ ф.	155 п. 6 ³ / ₄ ф.	13 п. 18 ³ / ₄ ф.
Дьогтю						
Лишилось . .	—	—	22 вед.	12 вед.	5 вед.	—
Тютюну						
Продано . . .	—	—	3775 п. 18 ф.	—	—	—

¹⁾ № 6907.

Опріч того залишалось за травневу третину 1727 р. тютюну—2492 п. 38 ф., вина—1444 відра 40 кварт. ¹).

З цієї таблиці видно, як збільшилось за Колегії оподаткування медовою десятиною—ледве не в чотири рази; але потім стягання меду натурою в 1725 році майже зовсім припинилося в зв'язку з наказом від 25. V. 1724 р., про який ми уже говорили, «замѣнявшимъ натуральний сборъ денежнымъ».

Найбільшими статтями прибутку, коли взяти найбагатший рік—1724-й—були: покуховне з вина, що складало приблизно $16\frac{1}{2}\%$ всього річного прибутку, індуктний— $13\frac{1}{4}\%$, очковий— $11\frac{4}{7}\%$, показанщина— $9\frac{1}{3}\%$ та інші.

Увесь дохід того-ж року по рубриках «на имя кого собиравось»—ці рубрики залишилися за часи Колегії, як спогади від попередньої фінансової системи—поділяється так: з грошового прибутку, що складає (за винятком податків з гетьманських палаців, «доимочных и продажных») 114495 крб., на рубрику «прежде сего ни на кого не собиравось» припадає 42366 крб., себ-то 37% всього прибутку, потім на гетьмана 30079 крб. або 27% , на полковників та полкову старшину 15633 крб. або $13\frac{2}{3}\%$, до скарбу військового 14372 крб. або $12\frac{1}{2}\%$, на ратуші 7251 крб. або $6\frac{1}{3}\%$, на монастирі та церкви—3393 крб. або майже 3% , на великоросійських власників—753 крб. або $\frac{2}{3}\%$, на сотенну та городову старшину—245 крб., на генерального писаря та на військову канцелярію 224 крб., до полкового скарбу та на полкову артилерію—103 крб., на генеральну старшину 48 крб., на бунчукових—22 крб. З загального прибутку провіянтя 25342 чт. на рубрику «прежде не собиравось» припадало 19812 чт., себ-то $78\frac{1}{2}\%$, на полковників та полкову старшину—2853 чт., або $11\frac{2}{5}\%$, на гетьмана—1680 чт., себ-то $\frac{6}{5}\%$, на генерального писаря та Військову Канцелярію—315 чт. або $1\frac{1}{4}\%$, на монастирі та церкви—262 чт. або $1\frac{1}{5}\%$, на ратуші—250 чт., на бунчук—71 чт., на сотенну старшину—56 чт. ¹). Відсоткове співвідношення податку по кожному розділові оподаткування до всієї суми прибутку на кожний розділ «на кого» можна подати в таких цифрах: (табл. див. на стор. 156).

В цій таблиці ми навели не всі статті оподаткування, а тільки ті з них, які давали найбільший прибуток. З цих вираховань можна уявити собі, які з податків були основними для кожної рубрики «на кого»; так, для рубрики «прежде не собиравось» головними податками були: покуховне та скатне з вишинкованого та на продаж в шинки виготованого вина, який складає $38\frac{3}{7}\%$ всього цього податку; очковий, що складає $82\frac{1}{3}\%$ всього очкового оподаткування, і показаний, що складає 51% всього показанного оподаткування. Головними податками «на гетмана» були: індуктний, що увесь йшов на гетьмана; показаний, що складає $28\frac{7}{8}\%$ всього показанного оподаткування, і потім—покуховне та скатне з вишинкованого та на продаж призначеного в шинки вина, що становить $9\frac{2}{3}\%$ всього цього оподаткування. На полковників та на полкову старшину головними податками були: з мостів та перевозів, що давав $80\frac{1}{3}\%$ всього цього податку; покуховне та скатне з вина, яких на полковників та полкову старшину збиралося майже стільки, скільки на гетьмана; потім—з торгових та шинкових на ярмарках та торгах комір, будок та возів, що майже увесь йшов на полковника та полкову старшину. На військовий скарб найбільше збиралося: покуховного та статного з вишинкованого та на продаж призначеного в шинки вина, що давало тут $30\frac{5}{7}\%$ всього цього податку; показанщина, що рівнялася $13\frac{2}{3}\%$ всього цього оподаткування. На ратуші головним чином були: так саме покуховне та скатне, що становило 9% всього оподаткування, потім—з відкупних дрібних

¹) № 1330.

²) З даних «Сб Р. И. Общ.», т. 63, с. 490—510.

З вишнкового та продажного в шинки вина покуховного і скатного	328 ⁵ / ₀	111 ¹ / ₃ ⁰ / ₀	221 ⁶ / ₀ ⁰ / ₀	765 ¹ / ₀ ⁰ / ₀	452 ³ / ₀ ⁰ / ₀	151 ¹ / ₂ ⁰ / ₀	120 ¹ / ₀	300 ⁰ / ₀	—	141 ¹ / ₂ ⁰ / ₀	41 ⁰ / ₂ ⁰ / ₀	240 ⁰ / ₀
Індуктний	—	62 ¹ / ₂ ⁰ / ₀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Очковий	311 ¹ / ₄ ⁰ / ₀	56 ⁶ / ₀ ⁰ / ₀	51 ⁹ / ₀ ⁰ / ₀	ниже 0 ⁰ / ₀	ниже 9 ⁰ / ₀	71 ¹ / ₆ ⁰ / ₀	—	100 ⁰ / ₀	—	—	540 ⁰ / ₀	110 ⁰ / ₀
З горілчаних казанів	160 ⁰ / ₀	122 ³ / ₀ ⁰ / ₀	97 ⁸ / ₀ ⁰ / ₀	122 ⁸ / ₀ ⁰ / ₀	30 ⁰ / ₀	660 ⁰ / ₀	250 ⁰ / ₀	331 ² / ₂ ⁰ / ₀	640 ⁰ / ₀	—	—	21 ² / ₀ ⁰ / ₀
За десятичний тютюн	111 ⁸ / ₀ ⁰ / ₀	21 ⁰ / ₀ ⁰ / ₀	11 ³ / ₀ ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	46 ² / ₀ ⁰ / ₀	11 ¹ / ₈ ⁰ / ₀	ниже 9 ⁰ / ₀	139 ⁰ / ₀	—	—	270 ⁰ / ₀	—
З млинів	72 ⁸ / ₀ ⁰ / ₀	11 ¹ / ₀ ⁰ / ₀	21 ⁰ / ₂ ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	—	13 ⁵ / ₀ ⁰ / ₀	94 ² / ₀ ⁰ / ₀	—	—	—	11 ¹ / ₀ ⁰ / ₀
З містків та перевозів	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	350 ⁰ / ₀	31 ⁰ / ₀ ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	—	20 ⁰ / ₀	—	—	162 ⁰ / ₀ ⁰ / ₀	—	190 ⁰ / ₀
Ватого	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	13 ² / ₀ ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	—	—	—	540 ⁰ / ₀	—	170 ⁰ / ₀
З вишнкового дьогтю покуховного та скатного	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	11 ¹ / ₂ ⁰ / ₀	26 ⁰ / ₀ ⁰ / ₀	41 ⁰ / ₀ ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	—	101 ⁰ / ₂ ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	50 ⁰ / ₀
З броварів, од льодовень та пугребів	ниже 10 ⁰ / ₀	10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	—	20 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	290 ⁰ / ₀	—	—	ниже 10 ⁰ / ₀
В ярмаки та торги з купців од возів	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	—	55 ⁷ / ₀	80 ⁰ / ₀	170 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	—	20 ⁰ / ₀	50 ⁰ / ₀	120 ⁰ / ₀
Мрчаку з вина та меду	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	11 ¹ / ₂ ⁰ / ₀	24 ⁷ / ₀	—	253 ⁰ / ₀ ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	—	ниже 10 ⁰ / ₀	—	70 ⁰ / ₀
З орендних дрібних статків	—	14 ⁰ / ₀ ⁰ / ₀	—	—	130 ⁰ / ₀	—	—	—	—	—	—	—
Річної плати	ниже 10 ⁰ / ₀	—	—	—	ниже 10 ⁰ / ₀	—	—	—	—	—	—	—
З мелників та чиншорих мішан	—	—	11 ⁰ / ₂ ⁰ / ₀	—	ниже 10 ⁰ / ₀	—	—	ниже 10 ⁰ / ₀	70 ⁰ / ₀	—	—	—
З торгових та шинкових комір та будок	—	ниже 10 ⁰ / ₀	171 ⁰ / ₀ ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	41 ⁰ / ₀ ⁰ / ₀	—	—	ниже 10 ⁰ / ₀	—	—	—	—
З вишнкового волоського вина	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	ниже 10 ⁰ / ₀	12 ² / ₀ ⁰ / ₀	—	—	—	—	—	—	—
З сел ратушних річної плати	—	—	—	—	111 ¹ / ₀ ⁰ / ₀	—	—	—	—	—	—	—
За живність	—	—	—	—	—	—	60 ⁰ / ₀	—	—	—	—	—

ратушних статтів, та річний платіж з ратушних сел. На монастирі та церкві: теж покуховне та скатне, що складало $2\frac{1}{3}\frac{0}{0}$ всього збору, з містків та перевозів, вагове з різних крамів, що становило $55\frac{0}{0}$ всього вагового оподаткування. На великоросійських власників головним збором була показанщина. На сотенну та городову старшину—мірчак з вина й меду та показанщина. На генерального писаря та Генеральну Канцелярію—показанщина та покуховне й скатне. На полковий скарб та артилерію—показанщина, а опріч того—з броварів, за погребі та льодовні, що складало $19\frac{0}{0}$ всього цього збору. На генеральну старшину—вагове, на бунчукових—очкове та за десятичний тютюн.

В попередньому розділі ми підкреслили, що Колегія багато турбувалася про те, щоб під час оподаткування не було недоборів, або, як вона їх називала, «доимок». Але не вважаючи на це, недобори були. В 1723 р. їх було від 1722 р. на 8565 крб. $56\frac{1}{2}$ коп. з 20 ти різних статей оподаткування. Своім розміром тут од інших особливо одрізняються недобори по таких параграфах: з горілчаних казанів та винників—2925 крб. 32 коп., індуктних—2530 крб. $31\frac{1}{2}$ коп., з бджіл—1407 крб. 75 коп., з млинів по колющини та покабанщини—775 крб. 90 коп., покуховних з вина—450 крб. 24 коп., стацій—183 крб., скатного з вина—113 крб. 45 коп., решта менше від 100 крб. В 1724 р. було недоборів: від 1722 року на 66 крб. 45 коп. по 6 статтях оподаткування, від 1723 р. на 4182 крб. по 24 статтях. Від 1723 р. великі недобори були: «за описной десятинной табаць» — 2284 крб. 65 коп., очкове—505 крб. 44 коп., показанщина—494 крб. 05 коп., покуховного з вина на вивіз—253 крб. 20 к. з млинів вешняних та сукновальних та валушень—216 крб. 6 коп. і т. д. В 1725 р. також були недобори від минулих років—1722 р., 23, 24-го, але вичерпуючих цифрових матеріалів за ці роки у нас нема¹⁾.

Розглянемо тепер розподіл податків грішми та збіжжям по полках. Таблиця, що ми її наводимо далі, про податки грішми по полках—складена по матеріялах відомости, що її склали в Канцелярії Податків: «изъ поданныхъ малороссійскихъ полковъ определенныхъ отъ господина гетмана Апостола въ 1728 году сборщиковъ вѣдомостей, сколько во оныхъ полкахъ имѣло быть денежныхъ доходовъ в сборѣ, и что противъ данной и з Государственной Колегіи иностранныхъ дѣлъ съ табели копіи подъ литерою А (де, очевидно, збір 1724 р.—В. Р.), въ которомъ полку какихъ сборовъ не добрано,—о томъ явствуется въ сей вѣдомости имянно»²⁾. В цій відомості податки по полках за 1728 рік порівнюються з податками 1724 р. Варто одначе зазначити, що сума всіх податків по всіх полках в 1724 р по цій відомості не однакова з тією сумою податків цього року, що вже вона нам відома, а саме: по полках річна сума становить—94319 крб. $\frac{3}{4}$ к., а сума вже нам відома—141342 крб. $89\frac{5}{8}$ коп. Ці різні суми ми пояснюємо тим, що до податків по полках не включено: 1) орендну плату, що складає 20193 крб., з яких індуктний був постійним, незалежно від міст, і дорівнював 18697 крб. 62 к., а інші на 1728 р. були скасовані і тому не порівнювались; 2) податки з гетьманських дворців та маєтностей полковничого уряду, що становили 11881 крб.; 3) за продані припаси, що складає коло 15000 крб. Та проте й при цих умовах можна уявити з таблиці участь кожного полку в виплаті податків, що з них стягалися. (Табл. див. на стор. 158).

Ця таблиця цікава ще й тим, що має в собі де-які вказівки що-до сільського господарства та промисловости Лівобережної України. Так, з того, що Лубенський та Ніжинський полки давали далеко більше, ніж інші, по-

¹⁾ № 6907.

²⁾ № 15169.

	Нижин-ський	Лубен-ський	Миргород-ський	Стародубівський	Чернів-ський	Гадя-цький	Полтав-ський	Прилу-цький	Перея-славський	Київський
	Крб. Кол.	Крб. Кол.	Крб. Кол.	Крб. Кол.	Крб. Кол.	Крб. Кол.	Крб. Кол.	Крб. Кол.	Крб. Кол.	Крб. Кол.
Покуховне з вина	7581 15	4465 18	2897 20 ¹ / ₂	5132 90	4498 33	1866 57	2115 98	2143 32	1529 19	654 63
Скятане з вина	722 71 ¹ / ₂	477 6	466 21	223 75	—	469 99	355 15	434 40	43 66	17 76
Покашниця	4816 70	1396 50	—	2093 90	2665 5	474 20	846 35	568 80	298 60	902 50
З бажил	2513 15	2922 48	1506 72	724 8	851 96	1749 66	1863 26	1353 24	1207 30	757 8
За табачну десятину	1178 22 ¹ / ₂	2359 44 ¹ / ₂	106 79	194 02	886 26	847 87	138 20 ¹ / ₄	173 —	47 65 ¹ / ₂	18 67
З млинів	514 84 ¹ / ₂	1133 43	277 23 ¹ / ₂	790 31 ¹ / ₂	570 73 ¹ / ₂	389 25	135 90	262 40	58 20	233 68
Під час ярмарків з купців	1077 90 ¹ / ₂	657 23	326 57	259 62	282 19	224 16	254 44	252 61	309 18	456 71
Повідярне з вина та меду	150 19	123 24	16 85	276 57	17 80	20 52	114 11	15 10 ¹ / ₂	35 52	145 13
Покуховне з двогто	127 9	57 72	196 81	—	—	96 11	102 90	70 7	64 49	34 54
Скятого з двогто	26 61	57 72	44 60	46 70	—	41 85	39 3	36 68	6 75	9 42
Вагового з товарів	331 58	355 80	114	121 9 ¹ / ₂	147 58	61 —	19 94	15 38	38 10	2 47 ¹ / ₂
З волопського та вишневого вина	253 24	27 30	5 85	45 3	12 80	4 53	2 64	4 43	4 80	8 10
З мостів та перевозів	71 4	137 4 16	4782 1	303 81	—	17 45	54 99	—	137 48	53 58
Чиншевих "за уполненіе городових повинностей"	7	—	3	—	—	—	—	114 50	—	10 40
Річного з мідан, з різників та інших	—	—	—	—	—	—	—	—	101 45	—
За продажне пиво та з тих, що во-цинами торгують	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Річного з ратушних сел	—	31 50	—	676 53	14 35	14 20	17 50	128 —	12 5	20 80
З броварів, воскобець, комор та со-лодовень	389 36	30 32	—	—	100 40	22 40	3 —	—	9 98	55 3
Виводних від весілля	—	—	—	—	—	—	—	102 32	—	—
Повинничюго	—	—	—	396 20	—	—	—	—	—	63 50
Річного з шинків, дворів	—	—	—	99 40	—	—	—	—	—	—
З рибних ловель	2 50	151 24	—	—	25 —	—	—	—	—	—
З пробіжних за кордон купців з краму, з возів, з волів	—	—	—	—	15 40	—	—	—	—	45 70
Річного з шинкарів, що торгують братою	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
З торгової бані	12 50	—	—	—	—	—	—	—	4 90	—
З сіножатів полкових, що в оренду видаються	2 50	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Р а з о м	19780 42	15758 80 ¹ / ₂	11864 99	11384 42	10088 42 ¹ / ₂	6299 76	6063 39 ¹ / ₄	5678 97 ¹ / ₂	3909 31 ¹ / ₂	3490 50 ¹ / ₂

датків за тютюнову десятину, можна зробити висновок, що в цих полках було більше, ніж у інших, тютюнових плантацій. З того, що покуховного та показанщини з вина збиралося значно більше, ніж у інших, в Ніжинському, Стародубському, Чернігівському та Лубенському полках, можна виводити, що в цих полках й було найбільш розвинено гуральництво. З того, що з бджіл було зібрано більше, ніж у інших, в Лубенському та Миргородському полках, видно, що тут бджільництво було найбільш розвиненим. З містків та перевозів в одному тільки Миргородському полку зібрано в два з лишком рази більше, ніж у всій решті полків, разом взятих.

Збір хліба з «Малоросійських полковъ» має свою історію. З наказу Сената від 6 червня 1723 року було: «велѣно по доношенію генерала и кавалера кн. Голицына 1-го и 2-го гренадерскихъ Москов. и Великолуцкаго полковъ батальоновъ брать провіантъ, который есть въ Малор. К-иѣ»¹⁾. І от за вимогою кн. Голицина «въ Малой Россіи по сборщиковымъ вѣдомостямъ, кромѣ собираемого на булаву и кухню сборнаго всякаго провіанта, сбору 1722 и 23-го годовъ отдано въ Гадячъ присланному отъ него провіантъ-мейстеру, а саме з полків: Лубен.—1811 чт. 3 чк. 3 грн., Миргор.—1375 чт. 5 чк., Ніжин.—560 чт. 4³/₄ чк., Гадяц.—311 чт. 4 чк., Черніг.—284 чт. 3 чк., Полтав.—277 чт. 3¹/₈ чк., Старод.—267 чт. 6 чк., Київ.—193 чт. 1 чк., Прилуц.—190 чт. 1 чк., Переясл.—59 чт. 3 чк. Разом 5.382 чт. 2 чк. 5 грн. З цього збіжжя найбільше було жита—2.104 чт. 6 чк., гречки—905 чт. 7³/₄ чк., пшениці—728 чт. 7³/₄ чк., борошна житнього—607 чт. 3¹/₄ чк.; далі йшли: пшоно, овес, борошно пшеничне, солод, борошно гречане, ячмінь, просо, коноплі, горох, борошно ячне, крупа ячна. Наказом з дня 19 лютого 1725 року веліли збіжжя, що йшло для видачі в полки, «употреблять на ближайшіе гварнизоны. А за него по настоящей цѣнѣ деньги у ген. провіантъ-мейстера вычесть изъ положенной на провіантъ суммы, а который хлѣбъ въ дачи солдатамъ не дастъ, тотъ по настоящей цѣнѣ продать, дабы отъ лежанія напрасно тому хлѣбу траты не учинилось». Колегія відповіла, що коли зазначені 5.332 чт. продати за найбільшу в 1723 р. по всіх полках ціну, то цей провіант буде коштувати 4.103 крб. 4 коп., а якщо продати за найбільшу ціну в Гадяцькому полку того-ж 1723 р., то буде коштувати—3.983 крб. 61 коп.²⁾ Коли-ж за відпущений в 1725 р. провіант в київській та інші гарнізони «положить цѣну по продажной въ тѣхъ полкахъ настоящей большой цѣнѣ» 1725 року, то «имѣеть бытъ»:

Полки	За жито:				Житне борошно			
	Жита		Грошей		Житнього борошна		Грошей	
	Чт.	Чк.	Карб.	Коп.	Чт.	Чк.	Карб.	Коп.
В Ніжинськ. п. за . . .	7573	1 ¹ / ₂	7194	40 ³ / ₄	262	2 ¹ / ₂	249	19 ³ / ₄
„ Стародубськ. „ . . .	7457	2 ³ / ₄	6890	75 ¹ / ₄	22	6	22	29 ¹ / ₂
„ Чернігівськ. „ . . .	3413	3	2321	9 ¹ / ₂	17	7	13	94 ¹ / ₄
„ Гадяцькому „ . . .	3004	1 ¹ / ₄	1802	41 ¹ / ₂	318	2 ¹ / ₄	152	77 ³ / ₂
„ Лубенському „ . . .	2907	1	1627	99	58	1 ¹ / ₃	37	56
„ Прилуцькому „ . . .	2333	5 ³ / ₄	1306	88 ¹ / ₄	1	1	—	81
„ Київському „ . . .	1687	4	15 8	75	—	—	—	—
„ Миргородськ. „ . . .	1257	1 ¹ / ₃	754	61 ¹ / ₄	—	—	—	—
„ Переяславськ. „ . . .	670	1	201	3 ³ / ₄	59	2	35	55
„ Полтавському „ . . .	591	4	295	75	284	5 ¹ / ₂	156	57 ³ / ₄

Всього за всі 32.920 чт. 2³/₄ чк. виходить 24.552 крб. 40¹/₁₆ коп.

¹⁾ № 73. ²⁾ Ibidem. Тут можна знайти ціни на збіжжя в різн. полках.

Через те, що з наказу 25 травня 1724 року велено з млинів брати, замість половини, як то було до цього, четверту частину грішми,—то в 1725 р. четвертина грішми з млинів, а разом з цим і поковшове під час торгів, по полках поділяються так:

а) з млинів					б) під час торгів поковшового				
Полки	Чт.	Чк.	Карб.	Коп.	Чт.	Чк.	Карб.	Коп.	
Ніжинський	4138	5 ¹ / ₂	2060	63 ¹ / ₂	за	1733	2	949	44
Стародубський	3648	2 ¹ / ₂	2114	81 ¹ / ₄	"	545	1	353	64 ¹ / ₄
Лубенський	3071	3 ¹ / ₂	1437	40	"	248	3	94	90 ¹ / ₂
Чернігівський	2452	4	1445	70 ¹ / ₄	"	569	4	320	77 ¹ / ₄
Миргородський	2022	3 ³ / ₄	868	20 ³ / ₄	"	54	4 ¹ / ₂	17	60 ³ / ₄
Гадяцький	1690	1 ³ / ₄	856	15	"	181	3 ¹ / ₂	79	51 ³ / ₄
Прилуцький	1010	5 ¹ / ₂	572	71 ³ / ₄	"	122	1	58	59 ¹ / ₈
Київський	873	7	545	97 ¹ / ₂	"	56	1 ¹ / ₂	31	20
Переяславський	844	6 ¹ / ₂	375	67 ³ / ₄	"	131	3	43	97 ³ / ₄
Полтавський	773	2	398	64	"	121	2	19	51 ³ / ₄
Разом	20305	6 ¹ / ₂	10540	2 ³ / ₄	"	3763	3 ³ / ₄	2028	99 ¹ / ₂

Всього за 24.069 чт. 1³/₄ чк.—12.569 крб. 2¹/₄ коп. ¹).

Перед цим було наведено цифри податків збіжжя по роках. За 1725 р. показано 36.775 чт., але якщо з цієї суми відрахувати податки збіжжям з гетьманських маєтків за той же рік, що давали 12,079 чт., то й будемо мати як-раз 24.000 чт. Хоча одержана таким чином різниця не зовсім припадає до 24.069 чт., але-ж треба зауважити, що в наших матеріялах взагалі цифри не завжди точно сходяться.

З наведеного поділу грошових та збіжжєвих податків по полках видно, що найбільшу частину в суму прибутків вкладав Ніжинський полк; за ним тільки в податках збіжжям ішли: Старод., Черніг., Лубенський. Цікаво відзначити, що саме з цих найбагатших на збіжжя полків найбільше од інших надходило і покушовного и показанного сборовъ».

С) Витрати Малоросійської Колегії.

По роках витрати грішми та збіжжям поділяються так:

	1722 р.	1723 р.	1724 р.
Грішми	8054 крб. 25 к.	6420 крб. 8 ¹ / ₂ к.	9855 крб. 99 к.
Збіжжям	2976 чт. 2 ¹ / ₂ чк.	12716 чт. 2 ¹ / ₂ чк.	4504 чт. 7 чт.
	1725 р.	1726 р.	1727 р.
Грішми	26362 крб. 21 к.	—	—
Збіжжям	30340 чт. 1 ¹ / ₂ чк.	41610 чт. 3 ¹ / ₂ чк.	3853 чт. 2 чт. ²)

¹) № 876, а. 54. ²) №№ 6907, 1330.

Коли ми порівнюємо цифри прибутків з цифрами видатків, то побачимо, що в 1725 р. грішми, а в 1726 р. збіжжям витрати перебільшують прибуток. В цьому випадкові витрати поповнюються з сум та провіанту, «остаточних» від минулих років. В відомостях-справозданнях витрати поділяються на 4 групи: а) витрати за указами Сенату; б) витрати за розпорядженням самої Колегії; с) «за купленное въ К-ію» д) «по сборщиковымъ вѣдомостямъ». До першої групи відносились витрати: 1) на утримання сердюцьких та компанейських полків,—в 1722 було видано 1.047 крб. 80 коп., в 1723 р.— з 1 вересня 1722 р. по 1 вересня 1723 р.—2.107 крб. 30 коп., в 1724 р. на рік—з 1 вересня 1723 р. по 1 вересня 1724 р.—2.042 крб. 41 коп.; 2) секретареві та службовцям К-ії та «деньщикамъ В-ва»; 3) «прогонные штаб-офицерамъ ко отправленію Его И. В-ва дѣль»; 4) на купівлю обмундирування сердюцьких та компанейських полків; 5) князю Трубецькому, київ. ген. губернатору, «по імянному указу Его Имп. В-ва»—в 1722 році йому не дано нічого, в 1723 р.—1.000 крб., в 1724 р.—2.000 крб., в 1725 р.—12.000 крб.—«а какъ онъ, господинъ генераль и ген. губернаторъ, денежной казны еще востребуетъ,—и по оному указу отправлено будетъ»; 6) бригадиру Вельямінову утримання, при чому з цього утримання відраховували «на гошпиталь и медикаменты»; 7) надісланому від кн. Трубецького «на приготовление къ строенію прамовъ и галеръ въ Брянскѣ лѣсовъ»—в 1724 р.—2.000 крб.; 8) цікаво, що й на це потрібно було указа Сенату—«по требованію переясл. и нѣжин. комендантовъ на покупку бумаги, сургуча, свѣчъ, чернилъ и на дрова»—1724 р.—16 крб.; 9) на виплату утримання чужоземцеві-вінчарові, який навчав нарід, як ходити за вівцями; 10) на утримання в'язнів, згідно з грамотою Колегії Закордонних Справ.

До другої групи відносяться витрати: на подорож співаків до двору його імп. в-ства, на переїзд до Москви «съ доношеніемъ и вѣдомостями о коллежскихъ дѣлахъ такожъ съ колодники», на прогони господину бригадиру Румянцеву «на принадлежащіе расходы при отправленіи Его Имп. В-ва Дѣль»—в 1723 р.—100 крб., в 1724 р.—200 крб.; на ручні та ножні кандали, на ремонт ґрат біля льоху та інші дрібниці. До третьої групи зараховувались такі витрати, як на папір, сургуч, атрамент, свічки, шнурки, за друковане, на оправи книг, сокири, залізо й т. и.; «на судейскіе мѣста на лавки и къ ошощкамъ войлоковъ и рогожъ и на сколько досокъ и протчего... на инструменковъ и рогожъ и на сколько досокъ и протчего», на інструменти для виконання езекуції, на ремонт ґруб в Колегії й т. инше. І про все це Колегія повинна була перед вищою державною владою давати найдетальніші справоздання з точністю до одної копійки й до частин копійок. До останньої групи—«по сборщиковымъ вѣдомостямъ»—зараховувались витрати на придбання куф та бочок для збираного десятинного меду, на папір, щоб писати відомості та рапорти; до того-ж збирачі витрачали з зібраних грошей на свої потреби, і ці гроші «по усмотрѣнію Колегії велѣно на нихъ возвратитъ по прежнему». Окрім того, були витрати на ратушні млини та перевози ратушні й приватно-власницькі; на ремонт перевозів; «на покупку стали, сала, камней и на прочіе къ мельницамъ и перевозамъ потребности сборщики требуютъ опредѣленія, а коликое число на ту починку надлежитъ быть въ годъ въ расходъ, о томъ въ окладную суму положить невозможно для того, что на оныхъ мельницахъ и перевозахъ починка бываетъ временная неравная».

Але самою найбільшою та найважливішою витратою М. Колегії була висилка грошей Москві. Така надзвичайно велика проти попередніх років цифра витрат 1725 р. пояснюється тим, що в цьому році Москві було надіслано 244.255 крб.; з них 50.000 крб. пішли на «кабинетъ ея импер. в-ва», 107.521 крб. в військову колегію і 86.734 крб. на Рентерею. Той факт, що

колегія вже на 3-му (фактичному) році свого існування та управління мала змогу надсилати Москві більшу половину прибутку, що вона збрала за весь час свого існування,—ще раз показує, як добре вона виконала поставлене перед нею завдання, а саме—бути помпою, що висмоктує гроші з населення України й передає їх Москві.

Що до витрат збіжжям, то вони були тільки на полки «въ Київськіє магазинь». Спочатку, в 1723 році, до полків віддавалися всі галузі збіжжя, але потім туди передають тільки жито та житне борошно, а решту збіжжя продають. Всього за час існування Колегії по травневу третину 1727 р. хліба було зібрано 151.598 чт., з яких витрачено за цей же час 96.021 чт.; з 55.000 чт., що залишились в травневу третину, було відпущено до Київських магазинів 28.120 чт. жита та житнього борошна, а решту наказано було продати.

Д) Фінанси гетьманських дворів, маєтностей полковничого уряду та маєтностей кн. Меншикова.

Фінансове господарство гетьманських дворів ми виділили при розгляді загального бюджету тому, що воно в справозданнях не підведене під рубрику «на кого», і відомості-справоздання про прибутки та витрати гетьманських дворів склалися окремо від загальних. При чому в статтях прибутків та витрат гетьманських дворів є свої особливості.

Гетьманських дворів було вісім: Шептаковська волость (Старод. п.) Чеховська волость (Переяславськ. п.), Баклановський палац (Старод. п.), Обмачевський та Подлипенський (Ніжинськ. п.), Переволоченський (Полтавськ. п.), Санбурський (Прилуцьк. п.), і Гадяцький замок. До часів Колегії податок з цих дворів збирали головно натурою, і був відомий він під назвою «гетьману на булаву и кухню». По п. 6 Вельямінова—з підданців 31 березня 1723 р.—податок натурою з гетьманських маєтків замінявся на грошовий.

По роках прибуток грішми та натурою з гетьманських дворів поділяється так:

	1722 р.	1723 р.	1724 р.	1725 р.	1726 р.
Грошей .	5362 крб. 63 ¹ / ₂ к. та 36 тал.	11384 крб. 18 к. та 72 тал.	11640 крб. 36 ¹ / ₂ к. та 72 тал.	12738 крб. 12 ¹ / ₂ к.	5641 крб. 41 к.
Збіжжя .	—	—	11427 чт. 1 чк.	12079 чт. 01 чк.	6216 чт. 36 чк.
Меду . .	—	—	67 пуд. 37 ф.	109 пуд. 01 ф.	30 пд. 36 ф.
Тютюну .	—	—	201 пуд.	68 пуд. 9 ф.	283 п. 20 ф.

Коли порівняти податки грішми з усіх гетьманських маєтків з загальним прибутком, то виявиться, що участь їх грішми в загально-українському бюджеті пересічно досягає 11⁰/₀; при цьому виключаємо 1726 рік, тому що, як побачимо нижче, в цьому році 4 двори були «отданы во владѣнія» приватним особам. Податок же збіжжям з дворів складає пересічно 30⁰/₀ загально-українських податків за 1724—25 р. ¹).

Що до статей оподаткування, то, oprіч тих, які є в загально-українських, маємо такі: покуховне з вишинкованого вина, показанщина, з млинів, з дьогтьових майданів, ярмаркове від возів, вагове з пудів, з містків та перевозів, з рибних ловель, десятина з бджіл; з комор, що наймалися, з воскобоень від закладу воску, виводних від весілля з підданців, з броварів від варки пива й меду, за продані в шинках напої. З особливих—такі: з сел, «сь

¹) Ibidem.

которыхъ напередъ сего собиравось на дачу наемнымъ сторожамъ и прочимъ служителямъ»; з гут, де робиться «сткло», з рудні, з тютюну на продаж сотнями по 4 коп. з сотні, з шаповалів за «валеніе ложниковъ»—по 2 коп. з ложника, з «продажнихъ» річної плати та за різні припаси, «за продажные от тѣхъ дворцовъ разные припасы», а саме: гуси, качки, капуста, насіння конопляне, мак, часник, цибуля, горіхи, буряки, півні, каплуни, сало свиняче, м'ясо яловичина, санки, мотки з льону та «посконные», яловиці, кожухи, чоботи, шапки, «козлины», полотно, панчохи, шкарпетки, рукавиці¹⁾. З цих грошових податків розміром виділяються:

Від кого або за що	1722 р.	1723 р.	1724 р.
1. З підданців річної плати .	1036 крб. 75 к.	3163 крб. 99 к.	3972 крб. 25 к.
2. З містків, перевозів та гребель	1530 „ 47 „	1539 „ 95 ¹ / ₂ к.	1893 „ 76 „
3. З питва до продажу: вино, мед, пиво.	595 „ 77 „	3310 „	2880 „ 20 ¹ / ₂ к.
4. З млинів	387 „ 85 „	622 „ 14 к.	887 „ 92 ¹ / ₂ „

Податку збіжжям найбільше одержували з млинів, приблизно 34⁰/₀, потім «мельничного», з підданців платні річної приблизно 17⁰/₀ та незначне число: «съ пустовыхъ пашенных земель, которые отдаются подданнымъ въ наемъ» та солоду від варки пива. Найбільше збиралося жита, вівса, борошна пшеничного, гречки, а потім иншого збіжжя та насіння.

Гетьманські двори вели окремо свої витрати, про які М. К-ія в своєму справозданні Сенатові писала так: «а въ вышепоказанныхъ гетманскихъ маестностяхъ, какъ денежному, такъ и хлѣбному расходу въ окладную суму положить невозможно, понеже въ тѣхъ дворцахъ изъ денежныхъ и хлѣбныхъ доходовъ содержитсяъ расходъ по давнему обыкновению, какъ бывало при гетм. Скоропадскомъ; на вареніе вина и пива, и на покупку меду для россычення изъ прибыли, и шинкаремъ за вышинкѣ вина и меду и пива изъ наличныхъ денегъ десятая часть; такожъ дача бываетъ ткачамъ за работу за тканье полотень и скатертей, которые дѣлаются въ тѣхъ дворцахъ на продажу; годовой жалнерамъ и прочимъ служителямъ деньгами и для пропитанія провіантъ, и на покупку тѣмъ служителямъ и для соленья уловленной рыбы и соли; а перевозчикамъ за перевозъ четвертой части, и на починку мельницъ и перевозовъ, и на покупку въ мельницы камней, и на починку винокуренныхъ казановъ, и на прочіе мелочные всякія потребности, безъ которыхъ въ тѣхъ дворцахъ пребыть невозможно». Витрати ці по роках поділяються так: 1722 р.—392 крб. 78 коп.; 1723 р.—856 крб. 16¹/₄ коп.; 1724—1081 крб. 99 коп. та 144 тал., 1725 р. по вересень — 267116 крб. 28 коп. Остання цифра витрат 1725 року, що перебільшує прибуток того-ж року, покривалась з «остаточныхъ» з минулих років²⁾.

В 1726 році за розпорядженням Сената чотири гетьманських маєтності було «отдано во владѣнія», а саме: Шептаковська волость була віддана в оренду за 3000 крб. на рік Марії Строгановій з дітьми «для заводу парусной мануфактуры»; «а съ той волости имѣло бытъ доходовъ денегъ 5953 р. 56 коп. 2 доли, разного хлѣба 5456 чт. 2 чк.» Двори: Обмачевський, Подлипенський та Санбурський було передано кн. А. Д. Меншикову «къ Батуринскому присутствію», з цих дворів «имѣло бытъ доходу» грішми 1686 крб. 34 коп., різного збіжжя 2725 чт. 4 чк. Всього з 4 маєтків «имѣло бытъ де-

¹⁾ Сб. И. Р. И. Общ., т. 63, и № 17170, Арх. М. К.

²⁾ № 6907.

негъ—7539 крб. 90¹/₂ коп., хлѣба—7882 чт. 6 чк.». Через те, що цей прибуток було вилучено з казни, з останніх 4-х гетьманських маєтків: Гадяцького замку, Чеховської волости, Баклановського та Переволочанського дворів— «противъбору 1724 г. имѣеть быть въ остаткѣ денегъ 3975 р. 99 коп., разнаго провіанта 3544 чт. 3 чк., меду—14 пд. 17 ф. и табаку—201 пуд»¹⁾.

Прибутки з маєтностей полковничого уряду були зовсім незначні: в 1722 р.—192 крб. 17 коп., 1723—275 крб. 80¹/₂ коп., 1724 р.—275 крб. 96 коп. Ці прибутки склалися з податків: з приїжджих купців з возів та за місця, з «станового и скатнаго отъ носатокъ вина», покуховного з вина, за вишинковане полковниче вино, річної плати підданців, показанщини та з «валюшенъ съ мельниковъ», з дьогтарів, за проданий зібраний провіант, з рудень, куничного з весілля.

Прибутки з маєтків Меншикова, історія оподаткування яких уже була наведена вище, такі:

	В 1724 р.	В 1725 р.	В 1726 р. з 23 вересня
Грошей	2344 крб. 37 ¹ / ₂ к.	928 крб. 83 к.	265 крб. 10 к.
Збіжжя	957 чт. 4 ¹ / ₂ чк	836 чт. 3 ¹ / ₂ чк.	88 чт. 4 чк.
Соли	15 пуд. 2 ф.	12 пуд. 34 ф.	—
Тютюну	11 пуд. 39 ф.	—	—

Всього грошей 3538 крб. 30¹/₂ коп., збіжжя—1882 чт. 6 чк.²⁾.

IV.

ФІНАНСИ ПОЛКОВОГО СКАРБУ ДО І ЗА М. КОЛЕГІЇ.

Хоча в цьому розділі ми не маємо змоги, за браком матеріалів, розглянути фінанси полкового скарбу достотно, але вважаємо за потрібне сказати про них окремо, через те що в них багато своєрідного для характеристики фінансового урядування Колегії на Україні.

Фінанси полкового скарбу (ми користуємося матеріалами тільки про Черніг. полковий скарб) склалися до Колегії з так званих «винницьких грошей», які збиралися у «винниківъ с ледовень, погребовъ и солодовень».

З часів Колегії ці «винницькі гроши» було одібрано на користь Колегії, і прибуток полкового скарбу зразу підупадає. Тепер він складається то з «ральцевихъ грошей», то з прибутків за проданий в Смоленську «въ казну государеву» провіант, або з прибутків від продажу старих коней, що обслуговували гармати, або від продажу полкового пороху, або з «доправленнихъ у пановъ Полуботковъ должныхъ грошей до скарбу полкового»³⁾. В якій тяжкій фінансовій скруті опинився за часи колегії полковий скарб, видно з листів різних полковників. Уривки з цих листів наводимо. 1726 року 16 березоля гадяцький полковник Мих. Милорадович доносив в Колегію з приводу одержання наказів та формулярів, «въ которыхъ разумѣлисмо, что въ пользу намъ есть писано:... а же изволите писать къ сборщикамъ по прежнему всякіе сборы денежные имѣть въ соблюденіи и отнюдь безъ указу ничего не давать, а мы черезъ такіе частые и великіе походы будучи на всѣ скудны, что отнюдь не маемъ, откуда употребить денегъ на армату войсковую, такожъ музыцѣ войсковой въ дорогу на подъемъ, а ни служителямъ ратушнымъ чимъ заплатити не маемъ, и за тимъ ратушу оставити хотять пунту; и любо на тоє мѣемъ милостивою монаршую Его И. В-ва грамоту, же бы по прежнему сборы, на городъ надлежащие, были подъ нашимъ завѣдованіемъ,—однакъ оная грамота во исполненіе до сего времени приве-

¹⁾ Сб. И. Р. И. Общ., т. 63. ²⁾ Ibid. ³⁾ № 860, Арх. М. К.

дена быть не можетъ, черезъ что намъ дѣется в порядкахъ городовыхъ и въ военномъ маршѣ не малая остановка, что отнюдь ни на какія потреби сборщики не хотятъ ничего дати. На все сіе обще просимъ повторнаго милостиваго къ сборщикамъ указу»¹⁾. Полковник Як. Маркович в 1724 р. пише до Колегії листа, певно, доданого до якогось «доношенія» в Колегію: «Р. С. Таяжъ сотенная старшина (яка саме—встановити не вдалось—В. Р.) многократно пишуть ко мнѣ, требуючи указу, откуда брать деньги на купованье папиру, чернила, воску и прочая: понеже прежде тое куповалось за покуховныя деньги, а теперь сборщики оныхъ не даютъ. Да одна жъ нужда чинится на тое жъ и въ полковой канцелярії, також и артилеріи, что за нынѣшнимъ отходомъ въ сборщикое завѣдованіе не только покуховныхъ, але всѣхъ полковыхъ, ратушныхъ и церковныхъ сборовъ—неоткуда брать денегъ ни на папиръ, сургучъ, чернила, и прочая, що куповалось прежде арендовыми грошами, а по арендахъ покуховными почережно съ сотенъ, а на потреби артилеріи изъ особливыхъ полковыхъ приходовъ взималися деньги. Любо жъ прежде сего между иными пунктами моими описалемъ и тотъ пунктъ, и на оныхъ получилиемъ Вашего добродѣйства рѣшеніе, чтобъ на помянутые потреби брать деньги у сборщиковъ съ распискою; однакъ что за нынѣшнего указу переменною сборщики въ расходъ ни на что денегъ не дадутъ,—того ради благоволите Ваше добродѣйство, о семъ предложивши в К-гію промерорію, совершенное учинить опредѣленіе и рѣшеніе покорне прошу»²⁾. А в листопадѣ та грудні 1727 р. ніжинський полковник Ів. Хрущов писав гетьману, прохаючи дати вказівки, як вийти з тяжкого становища, що утворилося через зменшення полкового скарбу: не було звідкіль взяти грошей для виплати якійсь Барсуковій за «гроши якіе мужъ ея, будучи в низовомъ походѣ полковникомъ наказнымъ, на полковыя нужды выложивъ»³⁾.

Подані матеріали хоча й випадкові, але дуже характерні: у полкового скарбу Колегія просто конфіскувала фінансові джерела—«сборщики не даютъ», не дивно після цього, що чернігівський полковий скарбник, щоб відшукати коштів, почав продавати полковий порох та старих коней, що обслуговували гармати.

З розгляду грошових витрат чернігівського полкового скарбу за роки з 1712 по 1726⁴⁾ маємо цікаві ілюстрації того, як Колегія «подтянула» полковий скарбець що-до точности справоздання. До Колегії статті витрат були такі: власне на полкові потреби—на утримання канцеляристів, походної церкви, і взагалі на оборудування армати—йшло мало; найбільша частина скарбових грошей йшла на різні подарунки та «угошення» фельдмаршалові Шереметьєву, графу Головину, «разнымъ генераламъ», преосвященному. Так, чернігівський полковник мав звичай що-року робити «псклонъ преосвященному» в 80 золотих (золотий—20 коп.).

В 1712 р. зо всіх витрат в 1780 зол.—1100 зол. пішло на подарунки: «на покупку вина венгерского для приѣзда фельдмаршала 409 зол., на заплату золотой матеріи, подарованной фельдмаршалу 240 зол., за 26 баранов для него же—31 зол. 2 шага (шаг—2 коп.); полков. Полуботокъ взялъ за свои подарунки, которые съ своего дому давалъ фельдмаршалу—400 зол.». В 1713 р. скарбові гроші витрачалися прямо на «бездѣлушки»: «за коновку серебряную вызолоченую, дарованную фельдмаршалу—137 зол.», «за двѣ пуздерка, дарованные фельдмаршалу и Савельеву—55 зол., за двѣ пары пистолетовъ, дарованныхъ фельдмаршалу—60 зол.».

А в 1722 р., чекаючи «пастырського приѣзда», на скарбові гроші купували калачі, булчи, рибу, мед і (не забули) вина. Полковим скарбцем полковник розпоряджав доволі вільно: бере гроші на сукно, на придбання

¹⁾ № 29766, а. 19. ²⁾ № 879. ³⁾ № 9208. ⁴⁾ № 879.

срібла, а дає в позику й зятю, і знайомим. В 1723 р. становище зміняється: «поклоновъ преосвященному» нема, з витрат «на угощенія» тільки й записано: «за осетра, который взятъ для принятія Румянцева—9 зол.», майже всі інші витрати йдуть на різні потреби полкові. Справоздання цього року, особливо 1724 р., одрізняється надзвичайними подробицями, яких зовсім не бачимо в минулих роках. Тепер дають справоздання Колегії з точністю, яку можна взяти за приклад. От зразок такого, можна сказати. мікроскопічного справоздання: «за 5 ризъ паперу, за 2 фун. сургучу,—одному фунту цѣна особая, за 3 фун. кгалясу по столько то за фунтъ, за 2 пары лигтарей, за 1 фунтъ капервасу, за 2 каламари и отдѣльно за 1 каламаръ по полпяти фунта линей по 7 коп. фунтъ, по полтрети фун. олова по 5 алт. за фунтъ, за сулейку на оливу $1\frac{1}{2}$ коп., за 6 фун. воску по 6 шаговъ фунтъ, за два замочка по 3 алт. каждый, за 2 ножичка по 6 шаговъ, за 2 цезорики, на свѣчки, за иголки и нитки—1 шагъ, въ бытность пана полковника нѣжинскаго на калачи 5 шаг., за шлею бандуристу 3 шага», і т. д. і т. д.

М. ГОРБАНЬ.

НОВИЙ ДОКУМЕНТ ПРО ТУРБАЇВСЬКУ КАТАСТРОФУ.

1891 року в числі 3-му «Кіевской Старины» надруковано було роботу О. Я. Єфименкової «Турбаевская катастрофа»¹⁾. На підставі великої, більше як на тисячу аркушів, справи Харківського Центрального Історичного Архіву О. Я. Єфименкова мов живих показала турбаївських козаків, що в боротьбі за волю забили панів Базилевських та кілька років жили, мов окрема республіка серед пансько-кріпацького моря.

Скоро було надруковано «Турбаївську катастрофу», як до редакції «Кіевской Старины» почали надходити відгуки на цю статтю²⁾. Замітки та уваги мешканців того району, де ото в кінці XVII віку сталася отая катастрофа, показують, що ще до кінця XIX віку чимало існувало переказів та справжніх легенд про активний виступ турбаївського козацтва.

Навіть оповідання невелике згадали тоді, що було надруковане ще за 40 років перед статтею Єфименкової у журналі «Москвитянинъ» (1851 р., ч. 2, ст. 171—178), під назвою «Село Турбаи»—це була белетристична обробка «старинного малоросійського преданія» пані Бакуниної.

А. Андрієвський, коли видав збірники матеріалів, теж надрукував уривок справи про турбаївців, що переховувалася в архіві київського губерського правління³⁾.

Надруковано було в «Кіевской Старинѣ» і варіанти пісень, складені про Турбаївську катастрофу. І як зазначається, ці пісні співають дуже жалібно⁴⁾.

Збереглося немало переказів, і де-які з них малюють надзвичайне загострення соціальних відносин, що й закінчилося отим славнозвісним виступом. От, приміром, один з таких переказів. Дід розказує про виступ

¹⁾ Ця робота потім увійшла в збірник праць О. Я. Єфименкової «Южная Русь», т. 1—2.

²⁾ «Кіевск. Стар.» 1891, травень, вересень, жовтень; 1895, кн. 11, 1903, кн. 10.

³⁾ А. Андрієвскій. Истор. матер. из арх. Кіевск. Губ. Правл. Київ, 1882 року., вип. 2-ий, ст. 156: «Дѣло 1789 г. о бунтѣ въ с. Турбаяхъ Голтв. уѣзда».

⁴⁾ «Кіевск. Старина», 1895. Кн. 11.

у Турбаях та додає ще й такі подробиці: як, мовляв, ото козаки забивали Базилевських, то невеличка дівчинка-панночка сховалася на піч. Козаки, побачивши її, почали говорити: вона ще мала, за віщо її бити, нічого нікому вона ще не зробила; та у відповідь на це, одна з бабів зазначила: «не нам, так дітям нашим буде від неї лихо»,—і це був смертний присуд для панночки. Отакий-от є легендарний переказ, що малює нам, як в умовах кріпацького поневолення кріпаки XIX віку згадували про активні виступи їхніх батьків в XVIII віці.

Ще й до наших днів в районі Турбаїв на Кременчуччині згадують селяни про той виступ, що йому вже минуло більше 125 років. На черзі слід би поставити питання про те, щоб у наші часи зібрати ці спогади про Турбаївську катастрофу, що пережили кріпаччину, пережили добу після-кріпацької «вовчої» волі та дожили до наших днів.

Більшість переказів, більшість спогадів про Турбаївську катастрофу склалася в гущі кріпацького люду.

Та, звичайно, виступ турбаївців справив велике вражіння не лише на селян, але й на ворожий їм табор. Недаремне й народня пісня підкреслює:

Ой на горі вогонь горить, а в долині димно,
Як побили Базилевців—усім панам дівно.

Отже я й думаю подати тут новий невеличкий документ, що малює нам почасти, яке вражіння справила Турбаївська катастрофа на поміщицтво тодішне та на владу.

Беру цього документа справи ч. 66, в'язка 73-я, Полтавського Відділу Харківського Центрального Історичного Архіву. У липні місяці 1794 року губерський прокурор Володимир Золотницький одержав листа від поміщиці, удови, «надворной совѣтницы» Марії Тройницької¹⁾ з проханням оборонити її та захистити від казенних солошинських поселян²⁾. Наводимо цього листа:

«Милостивий гдрь Владимиръ Трофимовичъ въ крайнемъ моемъ прискорби и въ превеликомъ утеснени и самоправномъ усилии отъ Солошенскихъ поселянь нахожусь безъ всякой защиты по недороду нонешнему травы усилилимъ образомъ разъбойничиски косятъ такую траву которою за мово владения прошлой готъ не признавали а таперъ по недороду вьсякою дасаду и усилия делаютъ и похвалки изъ хутора выгнать и розорить и поступить такъ какъ з Базилевскимъ.

Прошу васъ всепокорно поправеть кого следуетъ чтобъ въ такомъ не-уражаю травы чтобъ мя защитили в моемъ бесилии всенижайше прошу васъ милостивый гдрь не оставитъ меня бетъстенною вдову з сиротами отъ такихъ разъбойниковъ и не отъ каго неустрашимыхъ словомъ сказать безначалные мужики.

Пребывъ навсегда с моимъ почтениемъ
вам милостивый гдрь покорная слуга Марья Тройницкая
июля 3-го дня.

Випадків сутичок між землевласниками-поміщиками та цілими козацькими громадами, казенними поселянами була сила. Звичайно, влада не так щоб і дуже поспішала у цих справах, але в даному разі згадка про те, що й солошинці збираються йти шляхом турбаївців, налякала представників влади. Одразу звертається губерський прокурор до Катеринославського «Намѣстническаго Правленія», негайно дається звідти наказ земському Градизькому справникові³⁾ Сергію Зеленському «нимало немедля с'ехав на место дать оной надворной советнице Тройницкой судейское покровительство»,

¹⁾ Рід Тройницьких відомий на Полтавщині. Павло Тройницький—1717 р. сотник Керебердянський.

²⁾ Солошино—нині невеличке сільце над Дніпром, на Кременчуччині.

³⁾ 1789 року Градизьк став повітовим містом Катериносл. намісн.

так само наказано було йому зробити слідство на місці про тих поселян, «кои произносили похвалки выгнать ее с хутора разорить и поступить так как поступлено с Базалевскими, коих убили в смерть села Турбаев жители». Справникові наказано було заарештувати тих поселян та «отослать к суду в нижнюю Градижскую расправу». Про виконання репортувати.

27-го Лютого 1795 року земський справник С. Зеленський репортує Катеринославському Намісницькому Правлінню, що «довлеемое удовлетворение давно уже учинено, равно и защищение от чинимых Солошенцами насильий также здѣланно».

Провадилося слідство і про «оговорених» панею солошинських поселян, а саме про Семена Вовкозуба, Федора Бульшого, Василя Довбню, Григорія Барика, та Івана Вовкозуба. Але, як репортує справник, 23 свідки, допитувані під присягою, «оговорених в том (що нахвалялися на пані) оправдили». Отже не було кого висилати в суд. Та до того, додавав справник: «и сама просительница Тройницкая поданным ко мне объявлениемъ изъясняетъ, что она по той прозьбѣ своей изъслѣдованиемъ моимъ и заключениемъ находитъ себя довольною и что хотя были какие от техъ поселянь погрешности она им прощаетъ, и предает все то вечному забвению, с тем что она въпредь на ихъ за то искать уже не будетъ, а притом и поселяни отъ себе дали ей круговую подписку в том что они на ей не имеютъ никакой злобы, и не будетъ отъ нихъ причиняемо впредь никогда никакой обиды и притеснения».

Отак закінчилася оця скарга, тихо та лагідно. Досить було однієї згадки про турбаївців та Базилевських, щоб важка машина тодішньої намісницької влади пішла в хід швидше ніж звичайно. А й не дивно, бо-ж тільки в травні 1794 року переселено було турбаївців на південь.

І. ЄРОФІЇВ.

АРХІВНА ЗГАДКА ПРО ТУРБАЇВЦІВ.

(З ТАВРИЧ. ІСТ. АРХІВУ).

Як відомо, на-весні 1794 року турбаївці примушені були покидати своє село й прощатися з своїми «домами, садами, рощами, словом, со всем, в совершенстве устроенным, домоводством и с местами предков их и их рождения». Їх ухвалено було переселити на Таврію та Херсонщину. Яка їх була доля на засланні, ми напевне не знаємо, і немає про це згадок. Звичайно, засланці мабуть перебували під доглядом влади, і тому можна було б чекати про них згадки по офіційних матеріялах Таврії та Херсонщини. І дійсно, одну таку невеличку згадку маємо. Вона міститься в сенатських справах історичного архіву колишньої «Таврической ученой архивной комиссии» — тепер «Общества истории, археологии и этнографии» при Тавричеському Університеті (в Симферополі). Цікава для нас справа архіву має заголовок «Об увольнении крымских татар и греков от платежа податей и от поставки рекрут на основании пожалованных им привилегий. 16 июля 1801 г.—30 окт. 1802 г.». На 570 аркушах; кінця загублено. В «Описании сенатских дел ист. архива Т. уч. арх. комиссии» П. В. Нікольського (Симферопіль 1917 р.) справу зазначено під № 85, сама-ж вона міститься в архіві під № 84; до того, покажчик до «Описания» згадує турбаївців лише раз, тоді як мається про них у справі три згадки. Тому ми переглянули справу сами.

Турбаївцям в документі, якого ми переглянули, не уділено багато місця— усього окремі рядки, вони згадуються, звичайно, лише як кріпаки поміщиків Базилевських. Немає згадки також про їх минуле. Згадка про турбаївців зв'язана ось з чим. Розглядаючи справу про наказ Потьомкіна від 16/X 1783 р. про волю цариці що-до звільнення народу кримського від рекрутської повинності і т. и., Сенат ухвалив загальну постанову відносно народностей, що підлягають закону: вважати пільгу, даровану під час заселення ново-придбаних від Порти отоманської земель, за десятирічну, на підставі іменного наказу 1792 р. 27/І про заселення земель між Бугом та Дністром, такого-ж наказу гр. Зубову від 2/X 1795 р. та плану про заселення Новоросійських губернь 1764 р. Після 10 років вони, ці народності, мусять бути оподатковані та притягнуті до рекрутчини. Це саме татари, «содержавшие таврические и другие дивизионы», казенні поселяни, «греческого войска, киргизы и ногайцы», купці—греки та вірмени, казенні поселяни, що перейшли з других губернь, «малороссийские казаки—войсковые обыватели», козацькі підсусідки, монастирські кріпаки, однодворці та інші казенні поселяни, що перейшли з-за кордону та «Малороссии», «крестьяне помещиков Базилевских»—на підставах, зазначених в відомостях Новоросійської казенної палати. До того, Сенат у своєму засіданні 11/XII 1901 р. пригадав, що оподаткування це мусіло бути переведене лише після розгляду усіх прав та привілеїв.

З огляду на те, що деякі народності скаржились до Сенату на занедбаня у цім випадку їх прав, Сенат висловив палаті за байдужність догану та наказав виключити з оподаткування тих, що скаржились, та негайно подати відомості про кількість поселенців Новоросійської губернії, зазначивши час їх поселення, склад та уваги про розмір й характер оподаткування то-що. В лютому 1802 р. відомість палата подала. В ній¹⁾ маємо згадку про турбаївців двічі. На стор. 462 (другий бік) у графі «Звание народа по состояниям» читаємо: «Козаков перешедших с Малороссийской и Слободской губерний и подшедших с Таврической переведенных туда из Малороссийской губернии, бывших во владении помещиков Базилевских», у графі «число душ» зазначено проти цього 28402; у графі-ж «Кто из них по прошествии льготных лет, в какой оклад положены и по каким узаконениям, а состоящие на льготе к положению—впредь в какую повинность следуют» відносно турбаївців читаємо: «...присоединным.... из Таврической области 622 душам, бывшим во владении помещиков Базилевских, перевезенным туда из Малороссийской губернии, дана была по имянному указу в 22 день августа 1794 г. шестилетняя льгота, которая кончилась в 1800 году, по прошествии которой на основании вышеписанных узаконений обложены с 2-й половиной того 1800 г. подушными по 2 р. 76 к. и натуральною рекрут поставкою».

До цього часу турбаївців дійсно податками не обкладали. На ст. 423 (другий бік) читаємо, що це було лише в проекті: «казачьих поселян, перешедших из разных губерний, но не состоящих в составе и из малороссийских козаков и войсковых обывателей, казачьих подсосудков, монастырских крестьян... и переведенных из малороссийских губерний крестьян... помещиков Базилевских... обложить податями и поземельными деньгами».

Порушено було право лише Ногайців та Греків й Татар, скарга яких і підняла справу, з котрої уривки про турбаївців ми навели.

¹⁾ Починається вона у справі зі стор. 459.

Проф. ВОЛОДИМИР РЕЗАНОВ.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО ТА Я. Г. КУХАРЕНКО.

ЕТЮД.

15 квітня 1925 р. академик А. М. Лобода, в засіданні літературної секції Всеукр. Академії Наук, зробив цікаву доповідь про взаємовідносини Т. Г. Шевченка та Я. Г. Кухаренка, що були особистими приятелями.

Автор цих рядків підняв в зазначеному засіданні питання про літературні відносини Шевченка до Кухаренка; його було запрохано взятися до з'ясування цього питання,—наслідком чого і є цей нарис, де дається спроба висвітлити літературний вплив драми Кухаренка «Чорноморський побутъ на Кубани міжъ 1794 и 1796 роками» на драму Шевченка «Назар Стодоля».

Про закінчення «Назара Стодоля» автор сповістив свого приятеля Кухаренка в листі від 3 березня 1843 р. (Твори Шевченка, вид. Яковенка, СПб. 1911, II, 348): тут він повідомлює що написав «маленьку поему Гамалія і Назара Стодоля драму в трьох актах, по-московському. Первісний російський текст п'єси одначе не зберігся. Шевченко переклав «Назара» українською мовою і нині мало хто навіть і знає, що п'єса була спочатку написана російською мовою (П. Рулин. Драматичні спроби Шевченка,—Т. Шевченко. Збірник за ред. Григорука і Филиповича, с. 99—100).

Взагалі театр був невластивий для Шевченка жанр, як то вияснює П. І. Рулин в названій статті; у творчість нашого великого пірника драма ввійшла тільки випадково. Цим пояснюються ті особливості, що ми спостерігаємо в «Назарі Стодолі».

Яко драматург Шевченко працював у першій половині 40-х років минулого століття. Він жив цього часу в Петербурзі, а Петербург тоді захоплювався театром, де повновладно царювало артистичне подружжя Каратигиних. Мелодрама переважно панувала в репертуарі. П'єси цього роду прямували до сценічних ефектів часом грубими, протихудожніми засобами, користаючись найяскравішими фарбами; вони переважно прославляли цноти й карали злочини; тут постійно повторювались типи і пригнобленої невинності, і запеклого шахрая, і доброзичливого посередника. Мелодрама спочатку складалася з 4-х актів... музика своїм втручанням підкреслювала настрої глядачів... (Б. В. Варнеке. Історія руссаго театра, II (1910), с. 169).

В 1835 році Я. Г. Кухаренко написав свою мелодраму-оперетку на 3 дії «Чорноморський Побут». Шевченко клопотався за проведення п'єси на сцену. Коло цього-ж часу в Петербурзі, серед Українців, що перебували там, панувало захоплення українським репертуаром, п'єсами І. П. Котляревського, Гр. Основ'яненка. Ось атмосфера що під її впливом Шевченко пробує стати драматургом. В українському новорочникові на 1841 рік під назвою «Сніп» (ред. А. Корсунь), Ієремія Галка (Костомаров) друкує свою трагедію «Переяславська ніч», трохи раніше, в 1838 р. він надрукував дра-

матичні сцени «Сава Чалий». В 1841 році Шевченко заходжується писати свою трагедію «Никита Гайдай», що потім обертається в мелодраму, писану прозою, «Нев'ста»; в листі до Кухаренка від 30 вересня 1842 року Шевченко повідомляє, що він «скомпонував ще драму чи трагедію в трьох актах, зветься «Данило Рева». «Назар Стодоля» є наслідок цього-ж захоплення Шевченка театром. В листі його до Я. Г. Кухаренка від 21 лютого 1844 р. читаємо: «На різдвяних святах наші земляки отут компонують театр у медичинській академії, так думав, щоб ушкварить твій Чорноморський побут, але тепер уже пізно, але якби ти його звелів переписать гарненько, та прислав к Великодню, то це так. А тепер вони вже розучують Москаля Чарівника, Шельменка, Сватання на Гончарівці і мого Назаря Стодолю» (Твори Шевченка, вид. Яковенка, II, 349). За «Чорноморський побут» Шевченко згадує в 1854 році (лист до Кухаренка від 4 квітня 1854 р.); очевидно, п'єса ця була добре знайома, пам'ятна й дорога (за автором) Шевченкові. Літературний вплив цієї п'єси, яку згодом, більше ніж через 40 років після свого написання, в 1878 р., М. П. Старицький переробив на оперу «Чорноморці»,—мені здається можливим зазначити й на «Назарі Стодолі».

Перш за все, слідом за Кухаренком Шевченко для своєї останньої драматичної спроби вибрав тут-ж саму літературну форму—оперети-мелодрами на 3 дії; однак тут же одначимо й ріжницю: кількість пісенних вставок у Шевченка значно менша ніж у «Чорном. побуті». —

Основний мотив в обох п'єсах фактично той самий: невдатні заходи батьків видати дочку за нелюбого їй заможного старого чоловіка. Але спинившись на цьому мотиві, слідом за Кухаренком, Шевченко оброблюючи його залишився самостійним, значно звільнивши його від другорядних дієвих осіб—одкинув комічні типи, як Цвіркун, Цвіркунка й Очкуря Кухаренка, і обробив весь сюжет в напрямі не комічному (як у «Чорном. Побуті»), а трагічному: «Назар Стодоля» в первісній редакції (російською мовою) закінчувався вбивством сотника Хоми, в остаточній редакції (укр. мовою) вбивства нема, але Хома, якого вразила шляхетна поведінка Назара, вирішує піти до монастиря в ценці. Недарма-ж Шевченко захоплювався саме цього часу думкою написати трагедію.

В центрі дії в обох п'єсах стоїть молода дивчина-наречена: у Кухаренка—Маруся, у Шевченка—Галія; образи їх тотожні.

Батьки хочут мати багатого, хоч би й старого зятя: у Кухаренка—матір Марусі, *вдова* Явдоха Драбиниха, у Шевченка—батько Галі, сотник Хома Кичатий, *удівець*. І Драбиниха і Кичатий, бажають примусити дочку виконати їх волю, вийти заміж за нелюбого багача; обоє вони захоплюються користю придбати для себе такого зятя, і запевняють дочку в тім, що далеко краще піти за старого багатого (чиновного) чоловіка.

«Чорном. Побут» I, 6.

Явдоха. Винъ хоть и старенькый, так розумный и богатый дужа... Уже выслуживсь, въ одставці, буде жыты дома, хазяйство держатые; а з молодого що, усе гонытымуть: то за Кубань то на Кордони, або де в далекий походъ... Теперь только за старымъ и пожыты. Годи жъ, годи не знать объ чимъ сумуваты. Описля и сама будешь рада такому чоловікови. Выкинь лышь дурь зъ головы.

«Назар Стодоля» I.

Хома. Поміркуй лишень гарненько, так і побачиш, що батькова правда, а не твоя. Ну що молодий. Хіба те, що чорні уси—тай тільки ж... Не вік тобі ним любоваться: прийде пора—треба подумати об чім і другім. Може, коли захочеться почоту, поважання, поклонів. Кому ж це звичайніше, полковниці... а не якій небудь жінці харенжого... Повір мені дочко...

В обох п'єсах поруч з головним героєм введено його помічників, які боронять його інтереси: брат Ілько й сотник Тупиця у Кухаренка, Гнат—у Шевченка.

Обидва наші драматурги в лад підкреслюють нахил пристаркуватих самотніх людей спокушати бідних дівчат, обіцяючи одружитися з ними: у Кухаренка Кабиця спокушає Кулину, у Шевченка Хома подібними-ж обіцянками примушує служити собі Стеху, свою молоду ключницю.

В 5-й яві II дії «Чорноморського Побуту» введено ритуал українського весілля—перев'язування рушниками сватів і хусткою молодого; Шевченко слідом за Кухаренком вводить і до своєї п'єси елементи з українських звичаїв сватання: рушники, перевязування їх через плече сватів. Під впливом, як видно, оперети Гр. Основ'яненка «Сватання на Гончарівці», що тільки-но вийшла тоді другим виданням (1840 р.), Шевченко вкладає до уст своїх сватів цілу традиційну обрядову промову: «Ми люде німецькі, їдемо з землі турецької... у нашій землі випала пороша... назустріч нам їде князь, і говорить нам такії речі... Трапилась мені куниця—красна дівиця» і т. инш.

І Кухаренко і Шевченко, змальовуючи заручини, вводять елемент ошукання: в «Чорн. Побуті» молодого (старого Кабицю) підпоюють горілкою й замість Марусі заручають його з Кулиною, в «Назарі Стодолі» Хома заходжується облудою заручити дочку не з Назаром, а з полковником, притаївши, від кого прислані свати, що їм Галя подає рушники. Але в той час як у Кухаренка облуда удається й молодого підступно, з п'яних очей, не тільки заручили, але й повінчали, у Шевченка—облуда виявляється.

У обох авторів закохана й чесно прямує до шлюбу молодь (Маруся й Іван, Галя й Назар) перемагає, а старі ласощолуби (Кабиця й Хома) покарані: Кабицю підступом повінчали з Кулиною, котру він ошукав, від якої він хотів одв'язатися й одружитися з Марусею,—таким чином його силом примусили загладити свою провину; Хома в «Назарі», що мріяв одружитися зі Стехою, нарешті примушений визнати негарний характер своєї попередньої поведінки й висловлює намір піти в ченці.

Не можна, розуміється, визнати всі ці наближення й точки збігу між двома п'єсами випадковістю: у Шевченка, безперечно, це були рефлексі мізкових роздратовань і зворушень, яких зазнав від драми Кухаренка, що так добре була йому знайома й викликала з його боку таку увагу. Шевченко не просто позичав, не просто наслідував, а випробуваний літературний вплив переживав, перепрацьовував і під цим впливом творив своє власне¹⁾.

¹⁾ Треба признатися, що переконуюча сила зазначених паралелів значно послаблюється тим, що точки збігу в тих же випадках можна знайти між «Назаром Стодолею» й рядом інших п'єс, як «Наталка Полтавка» Котляревського, що вийшла другим виданням у 1842 році, та инш., а також серед пам'яток української усної поезії—пісень; ця спільність мотивів, образів та инш., їх популярність, робить їх ніби загальними місцями, трафаретними. Однак й при наявності таких умов, все-таки не виключено можливості, що ці загальні місця використані Шевченком у його п'єсі після імпульсу, що він здобув від «Чорноморського Побуту»—де всі вони зустрічаються взяті разом.

Проф. ЄВГЕН ТИМЧЕНКО.

ФУНКЦІЇ ЧИСЕЛ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

(З УКРАЇНСЬКОЇ СЕМАЗІОЛОГІЇ І СКЛАДНІ).

Формально в сучасній українській мові дається розрізнити три числі: однину, множину і двоїну. Двоїна, що була ще в XI віці в повні своїй формі, тепер уже є категорією на зникненні, і в народній мові давно вже завмерла жива свідомість цієї форми. З XI віку форми двоїни потроху замінюються на множину, найвчасніше в займенниках (вже в забутках з XI віку), потім в дієсловах і прикметниках (з XIII віку); в речівниках фф. G. L. на—у зовсім утрачено (одслід їх маємо тільки в виразі в-очу́); форма D. I. на—ма править тепер за форму зрядного відмінку множини в де-яких речівниках, що визначають річі паристі, напр.: очима (при вічми і очами), ушима (при вухами), плечима, бровима, (при бровами), вйазима (при вйазами), косима Лубен. п. (при косами), а звідси діалектично кінцівка—ма поширилась і на інші речівники, напр.: дровима Кременч. п. (при дровами), грошима Полт. г. (при грішми); в Ховмських говірках: перстенцема, купцема, костима, піцьма і ин. (Шимановськ. 86—87); заспівав він трима голосима Пинчуки Булгак. 28, з двома сватима ib. 33; в Доброгостівськ. говірці: ключіма Явор. I, 117, зайціма ib. 123, хлопціма ib. 136, 168, братіма ib. 166, служниціма ib. 121, вівціма ib. 225; бідома Kolb. P. II, 239; також в говірці Батюків Верхрацький зазначає: яйцема, смаркачема, молодичема, палицема і ин. (Гов. Бат. 48); в числівниках: двома, обома, трома, чотирма, і т. д.; в числівникових займенниках: кількома, стількома, багатьма, всіма, а також діалектично в інших займенниках і прикметниках (в Галицьких та Угорських говірках. Див. Огієнко. Двійне число в укр. мові ЗНТ. VI, 88—128). Форми N. A. V. музького роду теж майже зникли (рештки, напр.: рукава, вуса (при вуси), два года: Кохала козаченька два года, сама остаюся молода Метл. 47 і ин.), Найкраще заховалися форми двоїни N. A. V. женського і ніякого роду, майже на цілїм просторі України (див. Огієнко op. cit.), але тільки в сполученні з числівниками *дві, три, чотири, обидві*, напр.:

Я маю дві нозі, ринка має три нозі Чуб. II, 497.—Кохала козаченька дві літі Метл. 47; три літі ib. 426.—Я дав би дві зімі за одно літо Ном. 656.—Дві яблуці Хорол. п.—Любив же я дві дівчині Гр. III, 249. Розкраяли моє серце на дві половині ib.—Дві горі бйуться. Чуб. II, 13.—Три слові сказала Гр. III, 265.—Буде сього добра в три коліні Ном. 7663—Три сіромйазі ЗЮР. I, 200.—Вивеземо брата межі три дорозі Ž. P. II, 7.—Є три дорозі на тим морі E. 36. I, 17.—Чотирі парі волів ЗЮР. I, 144.

З логічного погляду однина значить оден предмет з ряду предметів одної природи, себ-то таких, що їх покриває оден слівний знак (символ), а множина кілька таких предметів. З цього виходить, що теоретично кожного речівника можна вжити у множині, коли під нього підводимо кілька понять. Але в реальнім язyku не всі речівники в їх підставовім значінні уживані в обох числах, а тільки ті, що їх можна назвати перелічними, себ-то істоти, річі і чинності (дійства), але є слова, що символізують річі неповторні, одиничні, такі слова ми звичайно подибуємо в формі однини; далі речівники колективні (збірні), що з формою однини сполучається виображення многости, нарешті слова на означення масових матеріяльних і нематеріяльних річей, що з ними не в'яжеться ідея якої річі певної подоби або визначених меж, і ми їх уявляємо собі тільки кількісно, як великість більшої або меншої міри. Уживаючися у множині, вони змінюють своє значіння в напрямі індивідуалізації і укнкретнення, бо многість є часово-просторовою точкою зору, вислід погодження аналогічних переживань, що їх об'єднує певний слівний символ, як ряд моментів у свідомості або осібників у виображенні, через те многість завжди, в певнім розумі, підкладає конкретне і індивідуальне.

З другого боку, однина понять перелічних у певних сполученнях не завжди вказує тільки одиничність, а є середником виразити абстрактність, збірність і матеріяльність, бо з психологічного становища однина виражає одність виображення, себ-то образ і окремої річі і неподільної однорідної маси, одже може визначати і оден предмет і многість, що дасться уявити як одність¹⁾.

З того, що сказано, виходить, що формальна однина і множина в речівниках не завжди спадається з одністю або многістю ідеологічними: одність, як вихідний момент, може бути виразом многости, і навпаки, многість—одности. Наше завдання розглянути ці останні ідеологічні значіння однини і множини, як вони розвинулися в українській мові.

Однина або множина в прикметниках і дієсловах залежить від їх стосунку до виображення речівникового; одже розгляд цих сполучень входить в царину не семасіології, а складні.

І. Речівник.

ОДНИНА.

А. Імена загальні.

Однина імен загальних, опріч своєї абсолютної вартости визначати одного осібника (примірника) без огляду на інші тої самої природи, може вживатися ще в таких разях:

1. Коли слову надається сенс матеріяльного, подільного (масового), напр.: Я не їм риби.—Пішла в ліс рубати дєрева на саночки Чуб. II, 114.—Багато поля маєш Гават. 13.

2. Синекдохічно, коли одиниця править за образ (символ) маси, напр.: За моею границею Швед із Ляхом б'ється Лукаш. 28.—Стали наші запорозці під Турка текати; підписалось сорок тисяч під Турчином жити ів. 66.—

¹⁾ Так, напр., дуб (дерево), дуб (дубовий ліс), дуб (матеріал). Неозначеність індивідуальности таких масових словознаків так давалася відчувати, що споводувала цілий ряд, з одного боку, новотворів з поміччю суф.—*ин, —ина*, на докладніше визначення індивідуальности одиниць, що становлять масу: *деревина, дубина, соломину, порошина* і т. ин., з другого—ряд описових виразів на ту саму ціль: *грудка соли, головка капусти, зерно ячменю* і т. ин. Пізніше ми спостерігаємо зворотний рух, себ-то від значіння одиничности, синекдохічно, до значіння збірности (*дубина—дубовий ліс*) і матеріяльности (*дубина—дубове дерево як матеріал*).

Прощу тебе, Палію Семене, щоб не зрадив ти мене, як буду я Шведа підмовляти, у пень Москаля рубати Сб. ХИФО. VI, II, 64.—Будем жити, вино пити, яничара бити Шевч. I, 55.— На зустріч їм верталась птиця на своїї прежні вжитки і як побачила, що уже і людям нема життя—тікають, засмутилась і вона Сб. ХИФО. VI, II, 53.—Не вискочив Нечаїв кінь із Ляцького трупу Макс. 110.—Івся Вдовиченка у трупу тіло знаходили Метл. 422.—Од Лимана до Трубайла трупом поле крилось Шевч. I, 47.—Вітер... горами хвилю підійма іб. 21.—За добрих панів ніхто не займав бурлак, а як настали лихі, то не було просвітку і бурлаці сердешному Сб. ХИФО. VI, II, 53.—Покрова всю землю листом укрива Ном. 494.—Ой ти, дубе кучерявий! широкий лист на тобі Метл. 15.—Ой піду я в вишнев сад гуляти, де лист опадає Гр. III, 243.—Ой ти, дубе кучерявий, чом ти листу не спускаєш? іб. 297.—Тільки зз, ззз! почала зизгать куля ЗЮР. I, 70.—Іх куля не бере іб. 282.—Він бідного невольника з ряду до ряду посажав Кул. ИВР. I, 349.—Що була скотинка, позбував Кв. I, 119.—Може він таку пісню знає, що як би заспівав, то й волос би зів'яв ЗЮР. I, 146.—Що оце ви порозпускали скотину, що по вигону ходить іб. II, 97.—Добудь, каже кіт мишиному цареві, мені таку то треску, не то і потомок згублю Манж. Ск. 56.—Не раз то ви, Ігомостуню, хлопа в церкві картали, щоб їден другого не шукував Е. 36. VIII, 125.—Бог весь гад у мішок зібрав М. Пр. 8.—Золотились і верхів'я дєрева по лісам Кв. I, 50.—Усяке там дерево є, а цього нема Чуб. II, 19.—Дуже кохався у бджолі Стор. Осн. 62, IX, 40.—Догодуй бджолу до Івана, то наряде тебе, як пана Ном. 432.—Будуть грали різного танцю Е. 36. VIII, 124 (з відтінком наступности в часі).

В ст. яз.: Они того гроша недбалестю своєю не брали Ак. ЮЗР. I, 55 (1516).—Выѣжджаючи мнѣ з села того, великаа тлуца людей вышла такъ стражи, як и посполитого чловѣка Діар. Фил. 58 (1646).—З фѣгвого листа пошили собѣ заслоны Літ. Рук. 4.

Пор. гр. Ὁ Παῖων καὶ Ἰλλυρίος μάλλον ἐλεύθεροι ἢ δοῦλοι εἶναι βούλονται.—Τῆ χαμῆλω ἐπεσθαι τὸν πρὸν στρατὸν ἐκέλευσε Hdt. 1,80.—Σύμμαχον τὸν Ἀθηναῖον ποιήσασθαι. Hdt. 8,136, лат. Hispani milites et funditor Baliaris Tac. Germ. 37.—Villa abundat porco, haedo, agno, gallina Cic. Sen. 16.—Consul direptione paedaque abstinat militem Liv. 38,23.—Ad conducendum ex Peloponneso militem Cleandro misso Curtius 3, 1, 1.

А надто в родовім кількості без числового означення або з ним, причім точка зору в однині, що розуміється яко маса, дуже близька до погляду, що лежить в основі імен подільних (матеріальних); напр.:

Іде москаля як трави Ном. 800.—Що ми того женця забрали! аж одну бабу ЗЮР. I, 229.—Косаря бо-зна-що найшло РФВ. XXXII, 309.—Що того ліса було—тьма Х. Сб. 7, 414.—Усякого купця з усяких місць наїжжає Кв. II, 170.—Скрізь по селах шибениці, навішано трупу Шевч. I, 129.—А в їх, і тільки б то дитинки—одна дочка Бодян. 21.—Там дубини стояло багацько Е. 36. VIII, 115.—Ой є в мене, брате, много сизокрилого орла Метл. 447.—Шість чоловіка погибло за ним Чуб. II, 315.—Пійде ж п'ятнацять чоловіка, а сім прийде ЗЮР. I, 75.—Сто тисяч чоловіка Чуб. II, 293.—Коло неї стоїть двацять чоловіка сторожів іб. 315.—Не переспорить їх чоловіка й двісті Ном. 9086 (пор. скр. dve çate goh «двіста бика»).—Бідного невольника півчвартаста Лукаш. 15.—Іх було трох чоловіка М. Пр. 77.—Вийшло з покоїв чоловіка може з дев'ять ЗЮР. I, 254.—Чоловіка по сім ЖС. II, 209.—В тій вдови дев'ять сина Еварн. 476.—є нас ту десіть люда Е. 36. 16, 547.—Монарха вибрав десіть мужа іб. I, 44.—Та виступа Ляха а сорок тисяч, а гусара двісті ИП. II, 69. Теж при збірнім «пара»: Пару сина зродила Еварн. 482 (пор. скр. bahur asya putrah «багато його сина», дослівно «численний його син»).

Також в однині кладеться при числівниках збірних слово «хліб» в сенсі збірному, напр.: Позичте двоє хліба Kolb. W. 20.—Купила собі троє хліба М. Пр. 133.—Ей на тобі четверо хліба Ев. 255.—Испекла вона п'ятеро хліба Мил. Жлк. 34.—Семеро хліба зів залізних (з прикметником у множині) Март. 143.—Ой на ж тобі дев'ятеро хліба Гол. I, 107.—Ой дам я ти десятиро хліба Kolb. P. II, 144.—Привезла з дванацятеро печеного хліба М. Пр. 65.

В стар. яз.: Много муру розбили и розвалили Рук. Хр. XVII в. 377.—Маючи сть собою 40 рыцера доброго ib. 203.—Що орда узяла была живого неволника жолнѣрства, усе приказаль вистинати Лит. Сам. 31.

Пор. гр.: *διαχοσία ἴππος, ἐγένετο τῶν Ἑλλήνων ἀσπίς μύρια.*

3. Як середник абстрагування, при чому ми розрізняємо, такі випадки:

а) Вживання речівника в загальнім розумі, не відносячи до визначеного об'єкту, напр.: людина істота розумна.—Правила церковного пильной Діар. Фил. 85.—Птицю на плід годиться оставлять неготовом М. Пр. 20.

Пор. гр. *κάμελον ἴππος φοβεῖται.*

б) Подільно, коли однина визначає предмет, що в кожній одиниці, що становить багатьох, напр.: Людям язика не зав'яжеш Ном. 6984.—Людям губи не замкнеш Ном. 6986.—Червоні чоботки на носі, що купив Юрко в Острозі Метл. 170.—Щоб став моїм ворогам язик колом Чуб. 1,95.—Полягла двох братів голова вище річки Самарки, третя у Осагур могили ЗЮР. 1,42.—Шабля при їх і рушниця при їх ЗЮР. II, 48.—Я і ймення їх не знаю, бо не казали свого ймення «КС». 72, 73.—Оживуть гетьмани в золотім жупані Шевч. I, 123.

В стар. яз.: Ганиль их затвердѣлое сердце Гал. Каз. 6.

Але в конкретному розумі—множина, напр.: Миє твоїм дітям голови Х. Сб. 9,247.—На небі дим аж у носах усім крутить М. Пр. 17.—Хорошенько в три берези по дупах затайайте ЗЮР. I, 320.—Залізли буйволи геть у воду по самі черева М. Пр. 3.

Пор. гр. *οἱ ἀγαθοὶ ἐπιμέλονται τῶν τε ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων.*

3-осібна при прикметниках в розумі обмежнім, напр.: Малі тілом, а великі духом Ном. 7332.—Добре, що ви такі собі на натуру плохі Васильк. п.—Вандрувало два шевчики хороші на вроду Ш. БП. I, 62.

Як загальне означення місця, напр.: А ми стоїмо, та слухаючи мороз так і пішов у нас по-за спиною ЗЮР. I, 305.—Загуло спершу оддалік, а потім над самою у нас головою ЗЮР. II, 40.

в) При порівняннях, напр.: Ой зза гори стовпом дими та ранесенько Неум. 23.—Тоді будем з вами за рідного брата жити ЗЮР. I, 56.—Дугою над ними (очима) брівоньки Бод. 21.—Ой взяв (Нечай) вражі Ляшки як сніп в полю класти ИП. II, 77.

В стар. яз.: Того ж року червяки чорніє, а зростом як гусениця, были множество Лит. Сам. 164.

г) При дієсловах, як спосіб вияву чинности, напр.: Умерли на души Лит. Рук. 4.—Одних на горлѣ, а инних силкою карано Лит. Сам. 157.

г) Щоб визначити уряд, стан, напр.: Скине тебе з дяка Е. Сб. VIII, 55.—З байстриюка не виходитиме Кв. II, 134.

Б. Імена збірні.

Імена, що їх збірне значіння розвинулось з імени якости (на—ь is), -ство, -ина, -оба, -ота, -ва, -ядь, -еча, -ья і відмінно від слів, що виражають масові кількості, напр.: військо (військів вже немає Черк. п. Чуб. II, 246), нарід, стадо, табун, череда і ин.), виражають багатість у формі однини, напр.:

Черныя Клобуки и молодь свою пустиста напередь до Переяславля Ип. 379 (1149).—Поки каша укипить, от чумацтво і розкаже усяк, де хто ходив Кв. II, 7.—Гукнув на товариство, а ті так і вискочили з лісу Кв.—Тільки товариства, що коник вороний Чуб. V, 1025.—Город обишла вода и сильная лозина и вербье Ип. 755 (1229).—Як були ми молодими, то ходили по дубині у червоних запасах і сивизна на висках Ном. 8709.—Не йди туди, вражий сину, де голота п'є Чуб. V, 955.—Зараз вся Литва крикнула: аллилуя! Ак. ЮЗР. II, 112 (1494).—Отколи як тепло вже стало, а гусені нема, черви зовсім так мало Греб. 365.—Роуси бо б'яхоу пополнил'ь многоу челядь Ип. 757 (1229).—Уся малеча вибігла проти мене Полт. п.—Де не взялась та комашня і, чуючи труп, лазила по його виду Стор.—Сташа на соус'ь на метаном'ь камений Ип. 755 (1229).—Мав велике семейств'о і не мав їх чим годувати Балт. п. Чуб. II, 381.—Сміття по коліна Коцип. 29.—Гей зйідімось, премилее браття, на високу могилу ИП. II, 81.

Форми збірні: *бруся, волосся, каміння, кілля, клиннє, колосся, коріння, креміння, листя* від *брус, волос, камінь, кіл, клин, колос, корінь, кремінь, лист* правлять за множину для цих речівників, коли вони не сполучені з головними числівниками, даючи образ загальної маси, напр.: Скрізь по стогах поодкусували колосся, наклали з того колосся свої стоги Чуб. II, 15.—Клиннє повилітало Чуб. II, 395.—Очищала ти море, піски і креміння і коріння.—Дрібне листя пописує, та у воду пометує ИП. I, 135. Дурень взяв та дорогою назбирав каміння, зав'язав їх у платочки Чуб. II, 657.

Але: На тім боці, на толоці, два камені меле Коцип. 92.—Там то лежить два камені Чуб. II, 209.—Щоб млин був на шість каменів Чуб. I, 184.—Дванацять каменею Рудч. Ск. I, 123.

На означення двох і більше одиниць з маси збірного вживаємо збірних числівників двоє, троє і т. д., напр.: Троє челяди с склепу викрали Арх. ЮЗР. VIII, III, 411 (1583).—Намочила троє шмаття ще від понеділка Чуб. V, 1151.—Мав батько троє худоби Kolb. Ch. II, 113.—Дев'ятеро скоту з кошари на вибір займала Метл. 415.

МНОЖИНА.

А. Імена загальні.

Множину, що має нормальну або звичайну функцію значити кілька осібників тієї самої природи, чи то багато примірників одного роду, ми ще подибуємо в таких разях.

1. На означення подинчих річей; сюди належать слова уживані або тільки у множині, або і в однині і у множині, але не в однім значінні. Вихідна точка цієї множини є многість частин, що творять цілість; такі назви річей що складаються з паристих або з багато частин, напр., артикули убрання: виступці, галанці, капці, ногавиці, окуляри, штани і ин.; знаряддя і їх часті: бендюги, бесаги, вагани, вила, вінця (напр. в талірок) граблі, grindжола, гуслі (найди мені гуслі-самогуди. Переясл. п. Чуб. II, 39), дзигари, жорна, заліза (також в однині в тім саме значінні; бути мені у неволі, у залізі, у закові, молодому козакові Н. п.), кайдани, кліщі, криси (напр., бриля), лещата, мари (як візьмуть на мари та понесуть до ями Ном. 5672), меблі, ножиці, ножні, обценьки, ості, пута, розсохи, сакви, сани, свірні, терези, шальки, ясла і ин.; містини, будинки і їх часті: горниці, ворота, двері, околиці, лотоки, палати (ой збиралися славні козаченьки в Нечаєви палати ИП. II, 69), сіни і ин.; частини тіла: бебехи, вилиці, в'язи, груди, кланці, легені, нутрощі, тенеса, уста, ясна і ин.

А також з відтінком узагальнення: гроші (багацтво, засоби; в Галичині в однині: гріш), достатки (майно), злидні (вбозтво, убіж), гонори (пошана),

музики (місце де грають, гуляння), танці (баль), новини (нова звістка), сорочки (білизна, хустя: Пішли вони всі три сорочок прать на річку Переясл. п. Чуб. II, 40).—Дала йому чисті сорочки Рудч. Ск. I, 39), шати (одежа), бебехи й печінки (нутрості, тенса: А сто сот крот дідьків у твої бебехи й печінки Ном. 3733; аж печінки верне Чуб. II, 427), підвалини (база, підстава: Буракова хата, з петрушечки підвалини Купч. 504); бобри, вовки, куни, лисиці і ин. (хутро з бобрових, вовчих і ин. шкур: Крийся зятеньку, крийся да кунами та бобрами, чорненькими та соболями Метл. 185; крийся, зятю, та куницями, куницями та лисицями ib.; ви сїдайте ззаду в бричку, вдягайтеся в панські вовки Е. 36. VIII, 83; біжить якийсь пан... у лисицях Чуб. II, 434. До цієї-ж категорії треба залічити мн. гуси (гусаки і гуски), діти (хлопчики і дівчатка), кури (півні і курки), люди (чоловіки й жінки).

Назви хороб по многості надвірних прикмет, напр.: дрімливиці, жовни, крикливиці, перелоги, пранці, пропасниці, сонливиці, сухоти, шолуді і ин.

Назви місця по множині імен чинности, напр.: сутки (у суточки тіснії їдуть бояре краснії Гол. IV, 351), гони (чия пшениця, що довгії гони Чуб. V, 103), сходи.

2. Множина як середник виразити виображення значности, обширости предмету:

Бодай мене громи вбили, як я був тобі немилий Гр. III, 242.—Хоч би громи били, то не чує Е. 36. VIII, 123.—Ти в жупанах і письменний і рівня з панами Котл. Н. П. 16.—В дорогі суконечка убрав се Купч. 502.—А в полі, в полі близько дороги, стоять намети з білого шовку, а в тих наметах стоїть постілка, а на постілці можний пан лежить Kolb. P. I, 113.—А у ночі о півночі, дитя повила, а на день та на розсвіті духи спустила Ž. P. II, 14.—Як Гуцула не любити? а в Гуцула вівці, а в Гуцула за поясом писані топірці Гол. II, 274.—Приходить він до будинків, аж вийде три дочки тиеї баби на рундук ЗЮР. II, 51.—Я тільки бачу, що ти передо мною по гірницях похожаєш ЗЮР. I, 16.—Стоять горниці Переясл. п. Чуб. II, 68.—Як би з богом став на річах Ном. 3475.—А я твої норови, норови, складу тобі в голови, в голови Гр. III, 208.—І в головах сього не покладай Ном. 5112.—Соньки-дрімки в колисочки, добрий розум в головоньки Метл. I.

3 відтінком наступовости в часі: Ой дівчина гордовита козака любила, у тоненьких сорочечках по буднях водила Гр. III, 233.

Анальогічне з'явище в російськ. і сербським див. Потебня. Знач. множ. числа, 8—10, 12. Пор. гр. *δῶμοι, δῖοματα; μέγαρα, στέα, λέκτρα* (у Гомера Од. I, 26, 73, VIII, 337. Лат. *arae, templa, palatia*; (Helena) *patres natosque* (себ-то Тиндара і Герміону) *videbit Virg. Aen. 2,579; occisus est cum liberis* (себ-то з своїм сином) *Cic. Catil. I, 24.* (Див. Brugm. Gr². II, II, 435).

3. Множина—середник загального, неокресленого означення місця, сторін світа: Поїхав староста на лови, в темні ліси дуброви; там його дрібний дощик нагонив, лисії шубоньки намочив Гол. IV, 224.—Заїхав він в ліси, узяв сі го блуд Е. 36. VIII, 8.—Їздив, їздив по лісах,—захопила ніч його в тім лісі, Е. 36. VIII, 8.—У гаях стояла хатка ЗЮР. II, 111,—Нема що робити, тільки го тре послати в тії ліси, ніби по дрова. а там звірні досить Е. 36. VIII, 138.—Як підемо в щирі бори да березоньку дирти Метл. 466.—Отам на луках пасецьця попава кобила Рудч. Ск. I, 1.—Чесний хрест в головах, Божа міц у ногах Купч. 396.—Прилетіла пава, в головочках пала, в головочках пала та й защебетала Метл. 104.—В головах свіча горить, а в ніженьках джура сидить Метл. 442.—Е, вже тому низько в голови, в кого чисто на дворі Ном. 1407.—Глянув у ноги—нема хлопця, глянув у голови, аж дівчини нема Чуб. II, 141.—Я, каже, кладу його (кільця) пуд голови Переясл. п. Чуб. II, 57.—Метнеться

по всіх усюдах Рудч. Ск. II, 164.—Ой як прийша Одокійка, стала у порогах Колб. Р. II, 44 (пор.: правда у порозі Е. 36. 28, 512).—По світах.

Суди-ж належить: Лягай, бурлак, і так спати, бо нічого вечеряти, до порога головами, а до покутя ногами Метл. 463—де «головами» аналогічно до «ногами».

Форми: із захід, із схід Потебня (Зн. мн. ч. 45) уважає також за множину: Одні дверечка ой із схід сонця, други дверечка з-під полуднечка, трети дверечка із захід сонця Гол. IV, 20, пор. ст. яз.: Рай, который насадиль Богъ на востоцѣх Лит. Хр. 3.

4. Множина часу. Виображення часу асоціюється з певними речівниками у множині.

Зорі—час світанку; зоря тут розуміється як світ, заграва, рос. заря, пл. zorca: Братъи отпѣвши заутреню предъ зорами, идоша по кѣльям своимъ Ип. 182.—Се знаете було об перших пятінках, так вже зорі холодні були Кв. I, 10 (зорі=ранки).—Вже зорі біліли Гол. II, 508.—Ой у неділю рано-пораненьку ой то ранніми зорями, то не сива зозуленька закувала ЗЮР. I, 24.—Барзо раненьку по зорях Гол. IV, 83.

Зорі займаються—на світ займається: В пятницю, яко зорѣ почаша са заимати Ип. 436 (1151).

Курі—час, коли співають півні: Якоже быст оубо къ куромъ, и пригна дѣтскии из Галича к Петрови Ип. 463 (1152); въ четвергъ на ночь поча изнемогати и яко быст в коуры и позна в собѣ дхъ изнемогающ ко исходуу дши Ип. 917 (1289). О півночи застогнала, а о курях сконала н. п. Сл. КС. II, 328.

Нешпори—доба заходу сонця: былися mocno до нешпор слнца Тиш. Ал. 72.

Півні—як і «курі»: час, коли співають півні: перші, другі, треті півні, до півнів, о півнях: Об третіх півнях Рудч. Ск. II, 76.

Обіди—обідня година: Тамъ же стояли на Поклонной горѣ до позднихъ обѣдовъ Ак. ЮЗР. II, 112 (1494). Третого дня у обѣды пришил Александеръ Тиш. Ал. 65.—Не скінчимо до обід ЗЮР. II, 68.—До обід ложка, а після обід не треба Ном. 2334.—У мене саме під обіди (поганка) буває Лубен. п. Сл. КС. II, 468.—Уже й пуд обіди берецця Переясл. п. Чуб. II, 346.

Сходи, заходи—час сходу або заходу сонця: Вже нерано, вже на заходи сонечко, скоро вечір Кв.—На взаходи сонце лубен. п. Сл. КС. II, 468. Переважно в зворотах; до, на схід, захід сонця, звідки сполучення схід-сонця стало розумітися як одно слово, що може сполучатися і з іншими применниками, напр.: на схід-, захід-сонця, перед схід-, захід-сонця.

Первоспы—час першого сну (спання): В ноч, праве в первоспы самое, замочокъ его милости Межирецкий ест запален Арх. ЮЗР. VIII, IV, 125 (1571).—Ночью, праве у первоспы... будуване тежъ пятое спалено Иван. О др. сел. общ. в ЮЗР. 46 (1583).—Кгедройтъ... наехалъ розбойнымъ обычаемъ въ ночи, въ первоспы Арх. ЮЗР. I, VI, 124 (1597).—О полночю, в самое первоспы, нападшы Арх. ЮЗР. III, IV, 35 (1648).—Перед святою Покровою з овторку на середу, в первоспы ів. IV, I, 80 (1689).—Зліз він у пізні годині, в первоспах Е. 36. VIII, 63.

Спочинки—час, коли спочивають (звідки місце): Будуть Кримці та Ногайці тебе пішого піхотинця на спочинках минати ЗЮР. I, 83.

Ляги, обляги—час, коли лягають спати: Іде він до неї о пізніх лягах, до теї панянки Звяг. п. Чуб. II, 183.—Це діло діялось у пізній лягови Лебед. п. Сл. КС. II, 390.—Бачуся з Павлусем в старечі обляги Г. Барв. 233.

Вечорі—вечірня доба: Коли так у пізні вечорі позліталися туди чорти Чуб. I, 186.—Над вечері вітерець подиха Чуб. II, 579.

Вечерні—час вечірньої служби: Сего ж числа коло вечерень вієхаль зь Глухова Дн. Хан. 23.

Досвітки—первісно: час до світа: Не пускай же на досвітки, нехай дома сплять Гр. III, 273.

Свята—свято, що тягнеться кілька днів: Великодні, Різдвяні свята. Водохрищі—час і свято, коли хрестят воду.

Громниці—свято 2-го лютого: Коли на Громниці півень напійється водиці, то на Юрія віл не наїється теребиці Ном. 443.

Запусти, запуски; м'ясниці.

Коляди—час, коли колядують: До коляд, синку, до коляд, Васильку.—Ой далеко, мати, колядов чекати Zienk. 284.

Купала. Потєбня розуміє купала, як множину від купало; На улиці Купала на Івана Бал. 101. (Потєбня. Знач. мн. ч. 50).

Пй'ятінки: Перші, Другі пй'ятінки.

Дієслівні з суф. *-ини*; множина по многості моментів: хрестини, вмерлини Гр. III, 577, родини: Чиї родини, а наші уходини Чуб. I, 238, заручини, змовини, розглядини, рукодаїни, вінкоплетини Гол. II, 625, запоїни Чуб. IV, 650.—Злюбини іб. 658. Також відименні: роковини, рочини, третини, дев'ятини, сорочини.

Проводи, зажинки, обжинки, жнива, косовиці.

5. Множина виражає належність до певного стану, уряду, становища, або перехід в них, напр.:

Через тії рекрутоньки, через вражі ляхи, покинемо своє село, підем в гайдамахи Гол. IV, 474.—В бояре виряжався Мил. 156.—Мати дочку в світліки вбирала Мил. 155.—Ой не чекаю, часу не маю, ой бо від Бога іду я в послах, від Бога в послах до господаря Чуб. III, 347.—Не схотіли ваші сини в пікінерах служити Макс. II, 115.—В старці і пугою не вгнати, а з старців калачем не виманеш Ном. 4650.—Не зарікайся бути в старцях Чуб. I, 263.—Оттак як бачиш, стою в кочергах Чуб. II, 140.—В чорницях добре жити Чуб. V, 381.—Пішла у черниці іб. 815.—У некрути брати іб. 892. Той у пріймах живе, той у москалях Канів. п.—Не сподівайся, матусенько, сина із новобранців до віку Лукаш. 72.—Час тебе одружити, людьми настановити Лукаш. 152.—В Великім пості не ходи в гості Ном. 529.—Із коз'ака попадеш і в отамани Ном. 2404.—Пушу сина у бояри, пушу дочку у світлоньки, невісточку у свашечки, а сам піду у старости Гр. III, 15.—Пусти сусіда в хату, а сам в сусіди йди Ном. 4709.—З несподіваного часом і люде бувають Ном. 4864.—З його люде будуть Ном. 4866.—Не видали попа в боярах Ном. 5508.—Наш родич Яцько був у запорозцях ЗЮР. I, 159.—Приїздить єї син до-дому, і вона у недужих лежить ЗЮР. II, 51.—Була Маруся у своєї подруги в дружках Кв. I, 35.—У столярі пуйти—хліб не треба куповат Радам. п. Чуб. II, 15.—Пуйдемо у хлібороби іб.

В стар. яз.: Поставити въ попы Ак. ЮЗР. I, 125 (1549).—Того ж року Хомутовській войтъ Хмелницькій, ходивъ до турокъ в послехъ Хм. Літ. 78.—Пятіє во мертвихъ быти его твердили Літ. Вел. I, 249.—При немъ же въ товарищахъ были и другіє великіє бояре Літ. Вел. III, 8.

Аналогічні з'явища в рос. яз. див. Потєбня. Знач. мн. ч. 62—63.

Б. Імена одиничні.

До цієї категорії відношу імена, що з ними сполучуємо уяву одного визначеного предмету, або взятого як одиницю з многости, або такого, що його дається уявити тільки в однім осібникові. Одже сюди належать імена

власні, а також назви таких предметів, що не подибується їх більше як в однім примірникові, напр.: сонце, місяць, рай, пекло і ин.; цею своєю властивістю вони зближуються з іменами власними, і вживаючися часом в язюку спеціальнім, у множині міняють своє значіння в напрямі загальности; так напр., сонця, місяці значить світила, що мають в природі функцію нашого сонця чи місяця, себ-то або є осередками зоряних систем або пралять за сателіти і т. ин.

Імена власні бувають як у формі однини, так і в формі множини, до останніх належать назви географічні таких категорій:

а) Назви гірських пасом і груп острівних, напр.: Альпи (=Альпійські гори), Апенини, Бескиди, Пиринії (=Пиринійські гори: В повѣтах и землях што за Альпійськими и Пиринійськими горами албо за Бескидами... живут Кн. о вѣрѣ XVII в., стор. 195), Цікляди.

б) Назви міст, сіл, частин в місті, улиць по множині їх мешканців або річей, що там є, або-ж по батьковому імені оселенців, напр.: Яси (ИП. II, 101), Сочі, Кожум'яки, Кобижчани, Дударі, Черкаси; Бобрики, Бровари, Борки, Терни, Річки, Нові-Млини, Стави; Комаровичѣ, Узворовичѣ, Нѣкловичѣ, Верховичѣ Ак. ЮЗР. I, I (1361).

Увага. Де-які назви міст, що в старій мові, а діалектично ще й тепер в однині, чуємо у множині, напр., Прилуки, Лубні, Ромни: Прилук ИП. 206 (1092), к Прилоукоу ів. 301 (1139), в Прилуцѣ Літ. Сам. 32, 80, 98, в Прилуку ів. 90, коло Прилуки ів. 92. В суч. мові: Доженете у Прилуці, одрубайте руки й ноги суці Н. п.

Сташа около Лубна; кѣ Лубьну ИП. 288 (1107); из Лубна Ак. ЮЗР, III, 13 (1638); але: Съ монастыря Мгаря с Лубень моих ів. 77 (1648); спалили Лубнѣ Літ. Сам. 254.

Ромен Літ. Сам. 59.—Уся Украина по Ромен оных (козаков) слухала ів. 70.

в) Метонімічно назва країни множиною її мешканців. В старім нашім язюку це було звичайною річю, напр.: Приключи сѣ Изяславу прити из Ляхов ИП. 136.—Придоша послы из Немець кѣ Святославу. ИП. 139.—Ко всимѣ странамѣ далнимѣ рекуще кѣ Грекомѣ и Оугромѣ и Лахомѣ и Чехомѣ ИП. 273.—Половци же бѣжаша в Половци ИП. 440.—Ты еси в Угрехѣ былѣ ИП. 408.—А до Угорѣ и до Бесарабѣ свободно имѣ вывозити сукна Ак. ЗР. I, 31 (1407). Замѣшанина в Волохах могла урости Крон. Боб. 277 (XVII в.)—Великій князь Витовтѣ ходилѣ в Нѣмцы Ак. ЮЗР. I, 14 (1444).—Того ж року в Нѣмцехѣ якієсь пророки два явились Літ. Сам. 151. В сучасній мові: Ой ходімо, пане брате, в Гуцули Гол. II, 250.—Ой не був я у Гуцулах, ані уродився Гол. IV, 473.—Що там в Угрох слыхати Гол. II. 72.—Розбрелись конфедерати... по Литві, по Молдаванах Шевч. I, 95,

Пор. гр. Βασιλεὺς, ἀφίχεται εἰς Πέρσας ХС. 8, 5, 21; ἡ ἐν Πέρσαις Βασιλεία ів. 26; лат.: in Sequanos exercitum duxit. Caes. De b. g.

Імена власні, що в формі однини, приймаючи форму множини, переходять у категорію загальних, при чому ми розрізняємо такі випадки:

1. Множини фамільних назов (прізвищ) вживаємо на означення різних осіб одної фамілії або подружню пару і родину, напр.: Полуботки, Суліми, Потоцькі і т. ин,

2. Множиною особового ймення ми відзначаємо:

а) два і більше осібників, що мають одно ймення, напр.: Івани, Семени, Гриці і ин.

б) особи з прикметами, що нагадують особу даного імени, яко типову в цих прикметах, напр.: Ціцерони (видатні промовці), Брути і Коклеси (жертвенні патріоти) і т. ин.

По-гр.: *Ἰρακλῆες καὶ Θησῆες*; лат. Hinc illi Lycurgi, hinc Pittaci, hinc Solones atque ab hac similitudine Coruncanii nostri, Fabricii, Catones, Scipiones fuerunt. Cic. de or. 3, 15, 56.

3. Так само, як і особові імена, імена містин в однині, приймаючи множину, можуть означати містини з прикметами, що нагадують містину даного власного ймення, напр.: ми маємо свої Манчестери і Шефільди.

В. Імена масові.

Імена матеріальні і взагалі подільні та імена рослин, що ними заросли суцільні просторони, неперелічні, і звичайно ми їх уживаємо в однині, напр. залізо, золото, срібло, мідь, смола, вода, глина, кров, сажа, лід, град, дим, солома, полова, груз, ринь, пісок, пил, порох, попіл, сміття; м'ясо (солонина, буженина, свинина, шкопина і т. ин.), сало, борошно, мило; сукно, полотно; ячмінь, гречка, жито, пшениця, збіжжя, горох, лен, хміль, хрін, кукуль, терен; цибуля, картопля, печериця, капуста і т. ин.

Напр.: Було б тобі брати сукна не міряючи ЗЮР. I, 168.—Без міри пороху підсипає ів. 18.—Ой на вашій та вулиці насипано гречки Гр. III, 645.—Покладемо лати з пахущої мнати, поставимо ослони в яшної соломи ів. 155.—Дай, Боже, час добрий, щоб моя капусточка приймалась і в голвки складалась Ном. 261.—Ой найду я косарів косити барвінок Гр. III, 222.—(Чорт і баба) викопали картоплю, а йому (чортові) оставили саме бадилля Рудч. Ск. I, 52.—Урожай на збожжя Літ. Вел. III, 342.—Збирала трояке зїлля на чари мені. Чуб. V, 31.—Зачала пшениця куколем сходити ЖС. II, I, 46.

Пор. гр.: *ἡ οὐκία λίθου φθορομημένη.*

Форма множини є середником:

1. Визначити маси матерії розділені просторонню або часом (з-окрема гатунки одної матерії), напр.: Всі вже куроньки на сміттях (на місцях, де сміття) запіли Гр. III, 628.—Що по горах сніги лежать (в різних місцях, шмати снігу), по долинах води стоять, по підгіррю маки цвітуть Бал. 45.—Тільки роси ранесенько (роса ранками) сльозами дрібними їх умиють Шевч. I, 121.—Десь сей нетяга нігде не бував, добрих горілок не пивав (в різних місцях або різними часами), що його й погане пиво оп'янило ЗЮР. I, 205.—Носіте, дітки, медки солодки, а, я старая, жовтії воски Гр. III, 7.—Нехай же їде Грек з винами (вино в ріжнім начинні або й ріжного гатунку), з пивами та в нашу квашу Ном. 256.—На столах стоять меди да вина Чуб. II, 79.—І сіна які були, а дичини Х. Сб. 7. 414.—Нехай тебе огні сплять, нехай тебе води втоплять Сб. ХИФО. VI, II, 130.—Йти собі на широкі броди, на глибокі води Купч. 388.—Свої вина, пива позачував Ж. Р. II, 15.—Із города із Азова не пили-тумани вставали ЗЮР. I, 32.—Чи тим тая Алтань славна, що жовтії піски Сб. ХИФО. VI, II, 103.—Будем іти пісками, зарінками Купч. 488.—Піски пересипати ів. 388.—Треба порохи постирати Васильк. п. (порох на різних речах, в різних місцях).

Вживання імен масових у множині ми подибуємо в найдавніших пам'ятках. напр.: Взяша полона много а жита пожгоша и села Ип. 916 (1282).—Орють пшеницю и проса Ип. 792 (1241).—Снѣзи велицѣ быша ів. 819 (1253).—И тако угадаша поуть свои, ако ледове стануоть, поити на Гюргак Ростову ів. 368 (1148).—Над посполъствомъ зась любо во всемъ (по-сполство) жили обфито: в збожахъ, въ быдлахъ, в пасѣкахъ, але однак вымисли великіе были от старостовъ Літ. Сам. 5.—Порохи в цегазву запалились ів. 114.—Барзо снѣги великіе випали ів. 147.—Повисихали води і трави посхли ів. 149.—Позедавши капусти та боб, горохи, конопли повиедали ів. 150.—Жита рвали и за диво единъ щобъ обачивъ хто снопъ жатий Хмельн. літ. 78.

Пор. лат. *vina, ligna, cornes, aera* і т. ин.

2. Множина рослин є спосіб означити місце, що та рослина укриває, напр.: Колись були яри да пшениці, а тепер облоги Метл. 42.—Ой не виїхав козак за густії лози ів. 110.—Гульк! як Пилип з кукурудзів Ном. 3153.—Посідали попід плотом у бурйанах Кв. I, 8.—Сидить над кручою у репйахах М. Пр. 43.—Сидів у коноплях Чуб. II, 653.

3. Множина, коли масу уявляється з часток, напр.: дрижджі, дрова, коноплі: (Андрію) коноплі на тобі сію Купч. 386. Сюди-ж належать дієслівні імена, зложені з приростками *ви-*, *з-*, *па-*, *по-*, *пере-*, що визначають річ, як skutok чинности, напр.: висівки, вишварки (хоч є і вишварок), зйїди, змили, патіпки, помії (хоч є і помия: Коломия не помия, Коломия місто н. п.), переїди.

Г. Імена абстрактні.

Коли абстрактні поняття ріжного обсягу, і стосунок між ними, як між родовим і гатунковими, загальним і по́дрібними, то означення загальних можуть вживатися у множині, бо по́дрібні поняття, що входять в обсяг загального, перелічні (напр.: «чесноти», «якості», «хороби» і т. под.). Мимо цього випадку абстрактній ідеї не властива категорія многости, а тільки кількості (напр.: мало добрости, багато злости), в цім вони зближуються до матеріяльних, і їх уживання у множині є середником надати новий відтінок значінню.

Імена абстрактні (по́дрібні) приймають множину в таких випадках:

1. В розумі подільному, коли абстрактну ідею надають кільком особам, напр.: Ми з жінкою прожили до старостей своїх ЗЮР. I, 65 (кожде до своєї старости).—Не дай же їм роспусточок, як дала-сь мені Kolb. P. II, 145.

В ст. яз.: Послахъ на вы различныя болѣзни и смрти тажкы Ип. 157 (1068).—Они завжды съ початку ажъ и до конца животовъ своихъ намъ и предкомъ нашимъ во всякихъ поволностяхъ стало вѣрныхъ и справедливыхъ послугами своими заховалися АЮЗР. I, 71 (1527).—Дали есмо... Ковенское село Швантинское ему самому и жонѣ его до животовъ ихъ ів. I, 124 (1548).—Послуги... до своихъ смертей чинити хотятъ АЮЗР. I, 94 (1538).—Духовныхъ нѣ-за-що мѣли... от такихъ, которіе ихъ за зброднѣ до покути приводили, з гнѣвомъ отходили и по своихъ воляхъ собѣ духовныхъ шукали Літ. Сам. 135.—О терпѣннї женстѣмъ, како в зымѣ студеностий небоатъ са Клим. Вірші, 68.—О попадахъ замуж идучихъ по смертехъ попов своихъ ів. 176. Блаженства вамъ и мнѣ дай Боже заслужити, быхмо... могли по смертехъ в небѣ жити ів. 32.

Пор. гр. *οἱ ἀριστοὶ τὰς φύσεις, οἱ τῶν φίλων θάνατοι*, лат. *civium peses*.

2. Коли ім'я абстрактне вказує на емоції або властивості ріжного характеру, напр.:

В іри—народи нехристиянської віри: Була ти у землях Турецьких, у вірах бесурменських ЗЮР. I, 39.

Норови: А я твої норови добре знав,

Тим я тебе аж ніколи не займав Гр. III. 208. Пор. лат. *mores*.

Розуми: Мудрий, як би всі розуми поїв Ном. 5692.

Сили: Божих сил не можна вгадать Ном. 31.

Страхи: Страхи на Ляхи Ном. 871. Пор. лат. *omnes metus et aegritudines*.

Туги: Горши тобі, дитяточко, туги придадуть Чуб. IV, 132.

Чари: У мене чари—очиці карі Гр. III, 155.

3. Імена якостей у множині набувають конкретного характеру, напр.: Ой літа, літа та соколенько а по своїх високостях (= високих місцях).—Плаче козак ще й ридає а по своїх молодостях (= молодих літах). Сб.

ХИФО, VI, II, 125.—Витопчіть зіле моє, най по мені не зістає дружечкам на радости, мамуненьщі на жалости Гол. IV, 314.

В ст. яз.: Потимъ (чорти) злости твои на очи викидати будут (на страшнім суді) Діал. о см. 269 (1629).—Іову Праведному... діаволь великий злости чинил Гал. Боги пог. I.

Пор. гр. *αἱ ἀτυχίαι, αἱ εὐνοίαι, αἱ τέλμαι*; скр. *keta, mrtyú, tares, dveshes*; лат. *dedecora, insaniae, amicitiae, mortes*.

Далі тільки у множині речівники на-*оци*, що їх первісне значіння, на думку Потебні (Зн. мн. ч. 69) виражати стан: молодощі, любощі, заздрощі, ласощі, різнощі, милощі, хитрощі, пакощі, болещі і ін., напр.:

Да старощі наші старощі дождали в Бога радощів Чуб. IV, 470.—Хитрощі та мудрощі Ном. 2969.—Забудь ласощі Ном. 5674.—Любисток для любощів Метл. 310.—Хто шириї любощі на сей світ проложив Метл. 31.

4. Імена чинностей у множині показують ряд моментів, многоразовість поступування або стану, напр.: Справляє він уши да охи Рудч. Ск. I, 77.—Умізги Шейк. Сл. V, 186.—Минулися мої ходи через три города Гр. III, 223.—Минулися мої лази через перелази Чуб. V, 147.—У середу зливки, у четвер допивки Гр. III, 684.—На глузи підняли Ном. 12697.—Там такий, що все на кивах та на мигах Ном. 5774.—У великі я піду скоки Гр. III, 78.—Сміх не реготи, пішла баба в переверти Ном. 12678.—Жарти на сторону, а сміх на бік іб. 12657.—Нуди мене беруть Пот. Зн. мн. ч. 65.—Піти у мандри.—Ходити на засіди.—Тну голубця, йду в присіди Коцип. 24.—Пішла жінка на посідки, а діти дома були Камен. п. Сл. КС. III. 360.—Пішла дівка до неї на попрядки Чуб. II, 435.—Гризоти сумління.—Ждали, ждали та й жданки погубили Ном. 5627.—Вам смішки, а мені ні кришки Ном. 12690.—Пішла (Олена) на побридки ЗЮР. II, 19.—Піти в найми.—Далися у знаки чоловіка кулаки Ном. 9161.—Дався в тямки Ном. 3985.—До сивої кобили на зальоти ходили Гр. III, 649.—Позіхи напали Черк. п. Сл. КС. III, 264.—Проць, Мекита, Атаназі на зальоти приходили Коцип. 31.—Ганна свитку з себе та на втіки Чуб. II, 415.—Пішов Турок й-а в побіги Купч. 550.—Три громи загреміли Купч. 489.—Що ж нам буде за перейми (пав'яного вінка)?—Поїхав на одвідини Чуб. V, 545.—Не переливки вже йому Рудч. Ск. I, 3. Розбійник бачить, що не переливки Чуб. II, 607.

Сюди-ж належать адвербіяльні вирази з прийменником на-в-, напр.: на-в-переваги (=щоб переважити): Грався він з долею навпереваги Сл. КС. II, 473; на-в-перейми (щоб переняти); на-в-тіки, на-в-битки, на-в-випередки, на-в-виринки, на-в-випинки, на-в-дери і т. ин.

Речівник з двома і більше прикметниками, що сполучені злучником *і, та* і показують кожний на окрему річ або осібника, звичайно кладеться в однині, напр.: Старий і Новий Світ (так само і в нім. мові, але англ. the Old and New Worlds).

В формі однини кладеться речівник також по зложенім числівнику, що значить десятки і одиниці, напр.: трицять і одна ніч. Так само при числівниках дрібних: півтора, півтретя, півчвартаста і т. ин., напр.: Надувся, як півтора нещастя Ном. 3373; півтрети копи; півчварта року; бідного неволника півчвартаста ИП. I, 209; шукали, гляділи півчварта неділі Чуб. V, 1071. Але: А й у тому суденці півтораста молодців Чуб. V, 952.

II. Прикметник.

Прикметник кладеться в однині або множині залежно від однини або множини речівника, що він його прикметує.

Коли прикметник стосується до двох і більше речівників, що в однині, то його кладеться у множині, напр.: Вже вони не діти, а вже стали парубок і дівчина гарненькі Рудч. Ск. I, 118.—І дізнав він, у кого є найкращі син та дочка Чуб. II, 611.—Преподобні Зосим, Савватій і свята п'ятинка Парасковея М. Пр. 32. Попитати дороги до цих чоловіка та жінки Чуб. II, 537.

Коли прикметник стосується до двох речівників, що з них оден ув однині, а другий у множині, то його кладеться в лічбі ближчого: моя жінка й діти, але: мої діти й жінка. В прикладі: Наших (,) гетьмана з козаками (,) ласкаво прийнято і отпущено Літ. Сам. 177—«гетьмана з козаками» можна уважати за приложення до «наших».

Коли при речівнику в іменовім або причиновім відмінку множини або двоїни стоять числівники *два, три* або *чотири*, то прикметник при них здебільшого буває у множині в родовім відмінку, напр.: Три братики рідненьких Март. 23.—Продав той син вал за три копійки мідних I. М. 22.—Засвітили штири свічки воскових Е. 36. VIII, 10.—Було собі три брати—два розумних, а третій дурний Рудч. Ск. I, 69.—Ой закину я поводи на штири коні вороних Рор. 15.—Ой злітав я чотири сади вишневих ів. 118.—На тім острові стоїть три кроваті синіх, на тих кроватях сидить три пани сивих Узюм. п. М. Пр. 36.

Але: Три семирязі лихий ЗЮР. I, 15.—Три брати рідненькі, як голу-бонькі сивенькі ИП. I, 106, і там-таки: два брати кінних.—Тікало три братики рідненькі, три товариші сердешні, два кінних, третій піший піхотинець ів. 113.

При збірних числівниках: двоє, троє, четверо і т. д. прикметники кладуться у множині, напр.: Мелник... з оборы своеє тыхъ... пятеро скота на продажу... яко блудныхъ погналь Арх. ЮЗР. VI, 1,73 (1570).

За множину до «кождий» править «всі», хоч діалектично подибується і «кожді», напр.: Вона мені показала кожді перелазки Купч. Буков. пісні, 409. Такого чоловіка на каждых дорогахъ будетъ благословити Тиш. Ал. 29.

III. Займенник.

Замість однини займенників *я, ти, він* в функції підмету або предмету, ми маємо відповідну множину цих займенників в тім разі, коли друге підметове або предметове слово в'яжеться з цими займенниками прийменником «з» в функції злучника «і», так, напр., замість: я і ти пишемо, гр. *ἐὺν καὶ σὺ ὑρίφραμεν*, або «я з тобою пишу», кажемо: ми з тобою пишемо, ви з ним пишете зам. ти з ним пишеш; вони з ним пишуть зам. він з ним пише. Ці звороти вясняються контамінацією типу: я з тобою пишу + ми пишемо.

Приклади: Ми з ним підемо.—Колись ми з батьком у-двох хозяйнували I. М.: 67.—Ми з жінкою прожили до старостей своїх ЗЮР. 1,65.—Чи не могли б ми з тобою у-двох королевських листів читати ИП. II, 4.—Люблю—кумцю! та же ми з тобою любилися,—кохалися, як риба з водою Коцип. II, 46.—Оцей чоловік, що ви бачите, то вони вкупі жили з батьком М. Пр. 176. Саме в той час вони (дочка) вдвох з чоловіком їли курку печену ів. 10.—Чи не могли б вони (Барабаш) из кумом своїм Хмельницьким у двох (листи) прочитати ИП. II, 4.—Сестра розлучниця, розлучила нас з тобою, як рибоньку із водою Чуб. V, 1193.—Нащо нам з тобою королевські листи у-двох читати ИП. II, 4. З опустом займенника: Послі вони (себ-то Сухобродзенко) взяли удвох з дочкою і понабірала всякого дорогого одіяння Чуб. II, 310.—От и живутъ вони (дурень) собі вдвох із жінкою Чуб. II, 499.

Займенник «він», заступаючи збірне ймення, кладеться у множині, напр.: Жінка звеліла йому зібратъ птаство і зробить из кісток їх гніздо Звяг. п. Чуб. II, 110.—Спала думка на жидову, що то Іван їх погубив Чуб. II, 567.

Займенники питайні *хто, що* (і також зложені *де-хто, хто-сь* і т. д.) не мають множини. В неозначенім розумі значать і одно і багато осіб: Хто б'ється, а в кого чуби болять Ном. 1305.

Вжите релятивно, *хто* може стосуватись до багато осіб (=що вони, котрі, які): Ти нам покажи боги, кому ся маємо кланяти Пам. укр. м. I, 253.—Чи є такі пани, кому гроші не милі Припов.

IV. Дієслово.

ОДНИНА.

Дієслів ув однині ми вживаємо в таких разах:

1. Коли дієслівне поняття стосується до однини підмету: В чистім полі біл камінь лежить Метл. 242.—Летить орел понад море темними лугами Чуб. V, 139.

2. Коли дієслівне поняття не стосується до жадного підмету; в цім разі ми кладемо дієслово в 3-й особі однини, а в минулім часі також і в ніякім роді, напр.: Нехай виясниться Ном. 5494.—Ой щось хмариться, туманиться, дрібен дощик іде, накрапається Чуб. V, 565.—Умреться, так все минеться Ном. 2433.—Не до тебе пілося Закр. 186.—Щоб тебе взяло та понесло поверх дерева Ном. 3679.—Як кием набито жидів в хаті Чуб. I, 252.

3. Коли дієслівне поняття стосується до неозначеного підмету, при чому в 2-й особі в однині, коли розуміється всяка друга особа, напр.: Панської роботи не переробиш Ном. 1299.—На Великдень як повбїдаеш і зараз вийдеш на вулицю, то й побачиш свою долю Харьк. Сб. IV, 64.—Надокучила нам вража панщина, що ходячи наїсись, сидячи виспишся Пол. п. I, 2, 126.

4. Коли підмет в генітиві партитивнім у множині, то дієслово ув однині в 3-ій особі, напр.: Пятсот і трох млоденцов было на офъру до божниці приведено Крон. Боб. 146.—Вже книжок є понаписуваних всяких Е. 36. VI, 111.—Було собі двох братів Чуб. II, 522.—Ой над'їхало двох варшавяків Чуб. V, 231.—Вїїхало на дорогу чотирох верхів з ратиськами всі М. Пр. 208.—Тут як висипало панства, да все розряжене таке М. Пр. 52.—Як назбігалось людей Чуб. II, 117.

Пор. пл.: *Dwóch z letarkami szło naprzód.*

5. Коли підмет в номінативі або в генітиві з кількісним окресленням: Було собі два брати Староконст. п. Чуб. II, 45.—До мене два брати на поміч бїжить Чуб. II, 260.—Там стояло два дубочки Чуб. V, 55.—Три козаки прийшло Метл. 8.—Ой три літа, три неділі минулося на Україні ИП. I, 270.—Було в мене пара коней Лавр. 106.—Назліталось їх така сила, що Господи Рудч. Ск. II, 110.—Половина місяця у тьму уступило ИП. I, 191.—Половина садків цвіте, половина осипається Чуб. V, 457.—Сидить дві дівчат Чуб. II, 41.—Ой прислалося до дівки Мароськи троє старостів разом Чуб. IV, 68.—Такого чортів налетіло, що до дня викорчували Вінн. п. Чуб. II, 391.

Увага. В фольклорних записах діалектично подибуємо дієслово у множині, напр.: У полі, полі стоять два дубочки Чуб. V, 45.—З-під білої вишні три козаки вийшли Уш. п. іб. 54.—Зїїхалися два козаки на личку еднакі іб. 57.—За ним штирі ксьондзи ідуть іб. 1081.

Коли в цім разі (§ 4 і 5) кілька дієслів, то в однині тільки те, що ближче, а решта у множині, напр.: Опівночі прилетіло два голуби, підняли її зовсім з постіллю і понесли через море Чуб. II, 92.—От раз ішло два парубки і бачили, що підійшов до вікна однієї хати мертвець Х. С. 56.—

Іде троє бурлак і питають Чуб. II, 514.—Було трох братів і мали старого батька Чуб. II, 558.—Дядько пообідав з жінкою і ідуть до дому Чуб. II, 654.

Пор. пл.: *Kilka psów podbiegło i zaczęły szczekać.*

6. Коли підметом імення збірне, то дієслово кладеться або в однині, або у множині (див. нижче), напр.: Сторожа поснула Мил. 87.—Не йди туди, вражий сину, де голота п'є Чуб. V, 955.

В ст. р.: Литва же баше стала при озерѣ Ип. 856. (1262).—Литва та воевала ів. 864. В ст. яз.: Зараз вся Литва крикнула: алилуя Ак. ЮЗР. II, 112 (1494).

7. Коли при підметі у множині за присудок править дієслово «бути», то воно кладеться в формі однини «є», бо форма множини «суть» вимерла майже на цілій Україні, ми її подибуємо в де-яких говірках на заході либонь під польським впливом: Не єсть ви козаки, єсть ви гайдамаки Чуб. V, 343, але: Суть там добрії люде Tomasz. 63 (Винники, Дрогобицького пов.).—У мене сут три волоси ангельски (И. з Ніклов.) М. Пр. 400.

8. Дієслово побічного речення, стосуючися до множини головного речення, може кластися в однині, коли має сенс подільний, напр.: Є й такі, що каже: попаси й мого, спасибі тобі РФВ. 1894, II, 314.—У царів, як скоро дитину має, то зараз появляється на дворі зора Вінн. п. Чуб. II, 390.—Гей, молоді козаченьки, котрий буде в місті, поклоніться матусеньці, нещасній невісті ИП. II, 57.

9. Коли два або й більше речівників-підметів ув однині сполучені злучниками *або, ні — ні, ані — ані*, то дієслово кладеться в однині, напр.: Ти або він нехай прийде.—Ані лопата, ані мотика їх не розлучить. Ном. 9519.

10. Коли ми маємо паратактичне сполучення речівників рівнорядного стосунку, то дієслово кладеться у множині, коли обидва співрядні речівники у множині, напр.: Не пили-тумани вставали ИП. I, 113, і в однині, коли обидва речівники в однині, а стосуюнок між ними розлучний, напр.: Скрипка-лудка грає.—Ластівочка-перепілочка підлетіла під оконечко Метл. 341.—Десь у тебе, козаченьку, отець-мати жива Пол. п. I, 81.—Як би мене брат-сестриця знала, то вона б мене хороше оплакала ів. I, 2, 197.—Та коли б сєє отець-мати знала, вона б мене в землю прикопала ів. 198.—Отець-мати лає й тяжко проклинає Коцип. I, 34. (Теж в *ѣу дѣлѣ дѣлѣ*: Хиба б батько й мати з того світу встав ИП. II, 11).

Коли-ж їх ужито у злучному стосунку, тоді дієслово кладеться або у множині, напр.: Нехай отець-матуся статки-маетки збувають ИП. I, 94.—Та десь тобі, козаченьку, отець-мати живі Пол. п. I, 85.—Батько-мати прийшли і взяли ту сіль Рудч. Ск. I, 34, або в однині, напр.: Не знає отець-мати, яка в мене гадка Гол. II, 254.—Хиба б батько й мати з того світу встав ИП. II, 11.

МНОЖИНА.

Дієслово кладеться у множині в таких разах:

1. Коли дієслівне поняття стосується до неозначеного підмету, що розуміється як «люди» (Кажуть люде, що я не журюся Коцип. II, 39), то дієслово кладеться в 3-й особі множини, напр.: В ліс дров не возять Ном. 1456.—Багатою дурневі місце дадуть ів. 1427.—Не все тому правда, що в пісні співають Ш. БП. I, 49.—Живе старий у старшого сина, спершу приймають старого, як повинно бути М. Пр. 177.—Як ударять у дзвони—тікай яко мога Лебед. п. Чуб. II, 286.

Узяли мене й спіймали, назад руки ізвязали, штире хлопці варти дали, ще й коників загадали Ш. БП. I, 49.—Прийшла п'ятниця—поховали Гриця Чуб. V, 429.—Старого в залізах водили, сторожу давали до нього М. Пр.

177.—Его прийшли і їмили і всадили на рік до темниці і очи му винали ів. 400 (И. з Никл.).

2. Тоді, як підмет у множині: Пйані а діти і нехотя правду скажуть Ном. 8079.—Утікали ляхи, погубили шуби ИП. II, 18.

3. Коли оден підмет ув однині, а другий у множині, напр: Прийшли на чумака зіма та морози Чуб. V. 1058.—Зірки і місяць сяють Чуб. II, 93.

4. Коли підметом імення збірна, то в найдавніших наших пам'ятках поруч з уживанням однини кладеться множина:

Идутъ Русь на Царьградъ ИП. 27.—И Щерних же Клобоукъ даша вѣсть сватомъ своимъ в Половци ів. 652.—Идоша Литва на Ляхы ів. 855 (1262).—Другая же рать воеваша тоє же недѣлѣ около Мѣльницѣ ів. 855 (1262).

Били намъ чоломъ вси Жидова Луцкіи Ак. ЗР. II, 4 (1506).—Іно мають братья того манастыря... игумена межи собою обираючи установлювати Ак. ЗР. II, 152 (1523).—Тоє войско Московское... повтекали, возы и сани порубали... сами на вѣюки складшися вѣ скокѣ побѣгли до своеє земли ів. III, 135 (1564), але там таки: Польское войско еще в Борисовѣ обозомъ лежитъ.—Шляхта жидовъ повидавали з маестностями Літ. Сам. 12.—Орда зась... в Крим повернули ів. 14.—Войско гетмана собѣ вибрали ів. 52.—Увойшовши козацтво в мѣсто, крикнули на людей, жебы ляховѣ были. И зараз послпство кинулося с тими козаками и за годину всѣхъ жолнѣровѣ выбыли ів. 60.—Орда розно пойшли кождїй до жони и дѣтей ів. 95.—Прийшовши до него старшина козацкая мусѣли стояти ів. 169.

Жидова нехристь мостом ішли, Ісуса Христа морем вели Пам. нар. тв. 210.—Горе нашому козацтву, що і пудводника з возов пхають Ном. 791.—Відтак наляли паньство єдну жону М. Пр. 400.—Тут начали злазитись всякий гад, звір, та такого багацько, що двір малий Таращ. п. Чуб. II, 138.

Пор. гр.: τὸ πλῆθος ἐπεροήθησαν.

Також при займенниках неозначно-збірних, як *хто, де-хто, нікого, жаден, кождий*: Кто не гидливий, то й роблять М. Пр. 35.—Де-хто сміялись Кв. II, 214.—Немає нікого, щоб нас подолили Макс. I, 21.—Жаденъ зъ нихъ не хотять ѣхати Ак. ЗР. II, 118 (1515).—Приказуемъ, абы жаденъ зъ Лубенцевъ... до тихъ лукъ бернадинскихъ втручатися не важились Арх. отр. для ист. Полт. еп. 68 (1657).—Тѣмъ же пришедшимъ в землю свою, повѣдаху каждо своимъ о бывшемъ ИП. 28. Пор. гр.: ἐὰν ἐκτίς φανερός γένηται κλέπτων, τοῦτοῦ θανάτου ἐστί τῆ ζυία.

5. Коли кілька речівників підметових ув однині сполучені злучниками *і, та*, а дієслово постпозитивне, напр.: Орел, віл і невіста одним духом жиють Ном. 8088.—Ми-сьмо свояки: його мама й моя мама на єдній воді хусти прали ів. 9347.—У Котляревського постпозитивно—згода з останнім речівником: Сей галас і релетовання Троян всіх в смуток привело Котл. Е. V, 1150—1.

Але коли дієслово препозитивне, то його звичайно кладеться в однині, напр.: Була колись мати та дочка М. Пр. 10.—Зійшлася любов і тихая мова Нп.—Тільки обібрався Барабаш да Хмельницький да Клима Білоцерківський. ИП. II, 3.—Утікає жінка й діти з своєї хати Чуб. V. 1091.—Була собі лисичка-сестричка і вовчик-братік Ост. п. Чуб. II, 118 (О. К.)¹⁾.—Вийшла д нему теща его і отец его Игн. з Никл. 17.—Посходила після дощу шальвія і рута Коцип. 35.

Але: Як були чоловік та жінка дуже убогі Лебед. п. Чуб. II, 102 (О. К.).—Були собі дід та баба Ост. п. Чуб. II, 113 (О. К.).—Це, кажуть, були чоловік та жінка М. Пр. 7. Взяли той цар и царица да й померли Чуб. II, 601.

¹⁾ Приклади, зазначені ініціалами О. К., вибрала Ол. Курило.

Коли в реченні дві дієслові—одно препозитивне, друге постпозитивне, то препозитивне кладеться в однині, а постпозитивне у множині, напр.: Стрічає його вовк, ведмідь і дикий кабан та й кажуть Чуб. II, 108.—Аж приходить до тії молодиці піп, дяк і паламар, і принесли пляшку горілки Чуб. II, 382.—Був собі котик та півник, да спряглися жить Рудч. Ск. I, 27.

6. В іменних реченнях помічне дієслово «бути» кладеться в лічбі присудкового речівника, напр.: Колись, було розказують ще наші батьки, оця вся подина, де оттепер базарь, були княжі луки Харьк. Сб. IX, 245.

7. В виразах «один до другого», «один другому»—маємо множину в тім разі, коли ці вирази не правлять за підмет, напр.: Кажуть один до другого (себ-то: вони): ото мудра гівка Kolb. P. IV, 227, коли-ж підметом *один*, то однину: Абы един другому... не чиниль перехвалковъ Прот. Полт. С. I, 284 (1697).

8. Коли чинність взаємна, то дієслово у множині, напр.: Їх буде стільки, що одна на одній лежатимуть Лебед., п. Чуб. II, 286.—Горщок горшку насміхаються, а обидва чорнії Закр. 154.

9. Коли при підметовім слові в номінативі стоїть друге підметове слово в інструменталі з прийменником *з* (з відтінком другорядности), то дієслово кладеться звичайно в однині, напр.: Увійшов той чоловік з господарем у хату Чуб. II, 383.—То Івась промовляв, з полковником на долину виїжджав Макс. 85.—Сокіл з орлом купається Чуб. V, 1053.—Ой там бідний козак з поляками бієтсі ИП. II, 20.—Жінка в дому з дітьми плаче РЧП. 121.—Сучченко з конем та й ускочив туди Чуб. II, 255.—Птиця з птицею не побійеться, козак з дівчиною не наживеться Ном. 8761.—От порадився пан з його дядьком та й каже Чуб. II, 11.

Але часом подибуємо і множину: Атаман Кошовій зо всею атаманною куренною радостними привитали его (Хмельн.) сердцами Вел. I, 50.—Кіт переляканий з лисичкою пішли Рудч. Ск. I, 23.—Пішла пані до другої і разом з тою пішли на цментар Чуб. II, 410.—От, той пан з його дядьком знов нарадились Чуб. II, 9.—Пан з панею зажили весело та хороше Чуб. II, 465.—Уже-ж тепер твій пан гетьман молодий на славній Україні з Хмельницьким великі бенькети всчиняють ИП. II, 5.—Жона його з поваром злюбилися Радом. п. Чуб. II, 475 (О. К.).—Зустрілися журавель з лисичкою у лісі Рудч. Ск. I, 30.—В норі живуть журавель з лисичкою ів. 31.

10. Коли дієслово в вольовім способі стосується до другої і першої особи, то його кладеться в першій особі множини, напр.:

Ходім зо мною (контам.: ходи зо мною—я й ти ходім) Рудч. II, 166.

Не плач, не плач, Морозихо, об сиру землю не бийся.

Ой ходім з нами, з нами козаками, та меду-вина напийся Метл. 408

11. В українській мові є численна категорія суб'єктивних дієслів (середніх і рефлексійних), з префіксами *ви-*, *на-*, *по-*, що підмет їх чинности мислиться у мнозі; таким чином ми їх зовсім не подибуємо в 1-й і 2-й особі однини, а в третій тільки тоді, коли підметом поняття збірне, напр.: Птаство повилітало, усе поснуло. Прикладами таких дієслів можуть бути: віздихати (Бодай вони (собаки) тобі виздыхали Чуб. II, 147), вигинути, вимерти; наїхати, назлітатись, налінути, натовпитись; побабіти, побагатіти, побезглуздіти, побезсиліти, побосіти, побубнявіти, повбожати, повходити, повиживати, повиздыхати, повилазити, повилинати, повилітати, повимерзати, повимирати, повимокати, повипадати, повипливати, повипривати, повиринати, повиростати, повиходити, повідживати, повідлазити, повідлітати, повідмерзати, повідпадати, повідростати, повходити, повлазити, повлігати, повмирати, повсихати, повтікати, повходити, поглухнути, подичавіти, подоживати, подолазити, подолітати, подохнути, подуріти, позакипати, позалітати, покаменіти, полягати і т. ін.; рефлексійні: поболітися, повбиратися, позадріпуватися, по-

вдягатися, повзуватися, повигострюватися, повигулюватися, повилуплюватися, подутися, попитися (Попилися наші козаченьки, полягали спати ИП. II, 71), і т. ин.

При займенниках *хто, що*, що не мають форми множини, дієслова названого типу кладуться в однині, напр.: Хто тут наїхав, що нікого нема Чуб. II, 96.

11. Відмінно від попередніх випадків, треба зазначити вживання множини замість однини в таких випадках:

а) Звичай, що йде з Візантії, у владичніх осіб говорити про себе у множині, напр.: Мы князь литовський... потверживаемъ того своимъ листомъ ЮРГр. 20 (1375).—Мы князь Володиславъ... то есмы вчинили 24 (1377).—Мы Дмитрий инѣмъ именемъ Корибутъ князь литовский, чинимо то знаемо всѣмъ ів. 40 (1388).—Мы княгини Олександровая Настася Киевская ів. 174 (1459).

За ними також і високі урядники, напр.: Оже мы панъ Гнѣвошь, староста рускоѣ земли, то познавами нашимъ листомъ ЮРГр. 52 (1393).—Во им. Божье мы пан Иван Срѣмский староста руск. и визнавам то сим нашим листом 85 (1414). Мы пан Сташко ісь Давыдова, староста Самборський, приводимо то ку вѣчної памати ЮРГр. 98 (1422).—Мы Михалъ Бучацкий, пан и староста Галицкий... визнавам... ЮРГр. 134 (1435).—А се мы панъ Янъ Бучацкий ісь Литвинова визнавамъ то сим листомъ нашимъ ів. 169 (1485).—Мы панъ Янъ дѣдичъ Тарнувський... познавами то нашимъ листомъ ів. 175 (1390).—Мы то беремъ на насъ господаря АЗР. II, 152 (1523).

б) Коли такі установи як сойм або суд чи уряд міський подавали до відома свої постанови чи вироки, то вживали множини, напр.: Мы, урядъ городской Бѣлицкий судили его за злочинность Вир. Полт. С. 56.—Перед нами урядом меским Барышпольским Ак. Бор. 15 (1697).—Просила нас, вряду, аби то было про памет записано ів.—Перед нами, судом меским Барышпольским ів. 21.—Положили ихъ милость соймъ у Вилни землямъ всимъ зѣхатися на день светого Ильи, на выбранье господаря Ак. ЗР. I, 116 (1492).—Рада, албо магистратъ речы посполитои радили Крон. Боб. 109-6. Панове брацтво, вислухавши обохъ сторонъ справу, декретъ таковой на Никифора выдали Арх. ЮЗР I, IX, 66 (1599).

в) Автор об'єднуючи свою особу з читачем, говорячи від себе, вже в найдавніших пам'ятках нашого письменства уживав множини, напр.: Се начнемъ повѣсть сию Ип. 2.—О нем же передѣ писахом Ип. 861 (1264).—Мы же на преднее возвратимся ів. 862.

г) Як знак чемности, звертаючись до вищих, рівних і нижчих осіб, до старших родичів, а також говорячи про них в третій особі множини, при чому, само собою, уживається і однини, коли на те дозволяє близькість стосунків. Потєбня (Значеніє множ. числа, стор. 5) зазначає, що множина у звертанні до старших братів і сестер, не кажучи вже про батьків, донедавна було правилом в панських, попівських і мабуть міщанських родинах східної України, і родини ці що до цього певне небагато відрізнялися від козацьких та посполитих; також між чоловіком та жінкою в вищих верствах панувало «ви». Тепер, можемо від себе сказати, під московським впливом на східній Україні цей звичай чемности виводиться.

Приклади; А ци дома-сте, пане Господарь? Просив вас пан Бог на порадойку Гол. II, 2.—Ой витай, витай пане господару. Підійміте свою та головоньку, ой подивіться та в квартирочку: по вашій оборі сам Господь ходить Чуб. III, 346.—Ксьондз набоженства не скінчили Е. 36. VIII, 13.—Нам нині, господару, господиня наша винесут добрий гобід ів. 32.—Раз найшли батько черевики М. Пр. 69.—Батечко мій квітки не пізнали

Чуб. V, 514.—Мали тато дві кози Чуб. V, 1156.—Мати пішли корів доїти М. Пр. 69.—Мене мати за те лають, щоб козака не кохати, а всі люде добре знають, що козака люблять мати Коцип. 13.—Вечеряйте, моя мати, вечеряйте сами, бо вже мені докучило вечеряти з вами. Neum. 99.—Мамуню ж мої ріднесенькі, мамусенько! дайте ж мені раду Гр. III, 375.—Єсть у мене дома мати, коли вони пустять, так ночуйте Сб. Харьк. Фил. Об. VI, II, 165.—Чекайте ми ся спитаем тата, чи скажуть приймати М. Пр. 45.

Те саме з'явище постерігаємо і в польській людовій мові (Див. Потебня. Знач. множ. ч. 4).

Аналогічне з'явище відзначає Бругман (Brugm. Bd. 2. T. II, 434) в староїндійському.

З М І С Т

Борис Варнеке (Одеса). Кераміка села Усатова під Одесою	3
Проф. Г. Ільїнський (Саратов). До критики канону «Володимирових богів»	11
Проф. Олекса Некрасов (Москва). Рельєфні портрети ХІ століття.	16
Проф. В. К. Лукомський (Ленінград). Медаль Костянтина Костянтиновича Острозького	41
Валентин Шугаєвський (Чернігів). Дари Юрія-Василя Дуніна-Борковського (Хто був військовий товариш Юрій Касперович Дунин-Борковський)	51
Михайло Слабченко (Одеса). Чи була в Гетьманщині своя монета.	64
Ал. Володимир Перетц (Ленінград). Українські Синаксари в київських та львівських тріодях ХVІІ вв. (З історії простої мови на Україні)	67
Софія Щеглова (Ленінград). Один з київських літератів ХVІІ в.	85
Олександр Грушевський (Київ). Універсали та грамоти в земельних справах з 1650—1660 р.р.	110
В. Руднев (Одеса). Фінансовий стан України за Петра І.	137
М. Горбань (Харків). Новий документ про Турбаївську катастрофу	166
Іван Єрофіїв (Харків). Турбаївці на засланні	168
Проф. Володимир Резанов (Ніжин). Т. Г. Шевченко і Я. Г. Кухаренко	170
Проф. Євген Тимченко (Київ). Функції числа в українській мові	173

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Історична Секція Всеукраїнської Академії Наук

(б. Українське Наукове Товариство в Києві)

продовжує свої видання:

„Записки Українського Наукового Товариства“,
„УКРАЇНА“

„Україна“ містить статті й матеріали по українській мові, письменству, історії культури, економіки, соціального й політичного життя, етнографії, краєзнавству. В відділі „Критики“ подаватимуться рецензії і звіттовлення з біжучої наукової літератури. В відділі „Хроніки“—відомості про наукове життя, діяльність наукових інституцій і видавництва.

Книжка II—III „України“ за р. 1926 (подвійна) буде присвячена пам'яті Драгоманова (в 50-ліття його виїзду на еміграцію); одна з книжок другого півріччя—Ів. Франкові, в десятиліття його смерті.

До хроніки Редакція просить надсилати все, що може ілюструвати науковий рух на всім просторі українських земель, а також і по-за Україною,—все, що діється на ниві українознавства,—в можливо стислій формі.

В 1926 р. крім чергового тому „Записок“ (XXI), що міститиме „Науковий Збірник за р. 1926“ мають вийти два збірника районного дослідження історії України: „Київ та його околиця“ і „Чернігів і північне Лівобережжя“.

Редакція „України“ і збірників звертає увагу співробітників, що до дукарні весь матеріал мусить тепер даватися переписаний на машині, і то в двох копіях. В високий мірі бажано, щоб автори, коли мають якусь змогу, надсилали свої статті і матеріали в такому вигляді—в двох чисто переписаних на машині і чітко виправлених копіях.

Автори, що надсилають які-небудь матеріали для уміщення, тим самим дають Редакції право на редакційні зміни, скорочення, виправлення правопису, без окремого порозуміння.

Коли протягом двох місяців від одержання рукописи Редакція не повідомила автора, що його працю вставлено в чергу для уміщення, він повинен або взяти з Редакції свою працю, або прислати марки на повернення її поштою, бо Редакція не приймає на себе обов'язку переховувати та повертати авторам рукописів, не прийнятих до друку, а також оригіналів статей надрукованих.

Друкується перший випуск наукового щорічника, присвяченого дослідям примітивної культури та її пережиткам на Україні, студюванню української соціальної преісторії та народній творчості в соціологічному освітленні:

Примітивне громадянство та його переживання на Україні

(Розвідки, матеріали, анкети, бібліографія).

В книгарнях Державного Видавництва України продаються отсі томи

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ—РУСИ

акад. М. Грушевського:

I, II, III, IV, V і VIII ч. 1, 2, 3 (до 1650 р.).

Приготовляється нове видання т. VI і VII, а також черговий том, дев'ятий, присвячений Хмельниччині (1650—1657).

Ціна 3 карб. 30 коп.

№ 21465

